

interpelaciji narodnog poslanika Šerifa Hadži Bajrama ministru unutrašnjih djela navedeno je da je od ulaska crnogorskih komita do polovine 1919. uništeno 150 muslimanskih sela i ubijeno 1.200 muslimana, da su mnoge porodice ostale bez ičega i u velikom broju pobjegle u Bijelo Polje i druga sandžačka mjesta.¹ Međutim, vlasti nisu poduzele značajnije akcije u cilju smirivanja napetosti, poboljšavanja sveopšte sigurnosti svojih građana i zaštite njihove imovine.² U toku 1920. crnogorski kolonisti su otvoreno gonili Bošnjake po bjelopoljskom kraju.

Uznemirenost i strah među Bošnjacima u Sandžaku izazvalo je i podmuklo ubistvo uglednog Bjelopoljca Hilmi-bega Kajabegovića, sudionika Sjeničke konferencije 1917. godine, i još 11 lica iz Bijelog Polja i Rožaja. Oni su se, nakon dobijanja pismenih garancija od generala Stepe Stepanovića, htjeli vratiti svojim kućama iz Sarajeva, gdje su bili u izbjeglištvu. Na putu, između Sjenice i Bijelog Polja, u selu Goševo, u kući imućnog begovog čipčije i prijatelja Marka Kovačevića, svi su na prevaru zvjerski poubijani i opljačkani.³ U februaru 1919. nekoliko stotina Crnogoraca je opljačkalo sjenička sela Boljare i Ugao, prijeteći da će zauzeti Sjenicu i Novi Pazar. Zastupnik načelnika beranskog sreza slao je dopise ministru unutarnjih djela u Beograd zahtijevajući da hitno pošalje 100 žandarma "koji su rodom Srbijanci da bi se već jednom stalo na put svako dnevnom pljačkanju i nasilju koje se vrši nad muslimanskim stanovništvom u ovom okrugu kao i drugim okruzima. Istodobno potrebno je da se u svima okruzima u Crnoj Gori preuzmu vlast ljudi iz granica dosadanje kraljevine Srbije jer plemenske veze smetaju u mnogome upotrebi najstrožija sredstva protiv pojedinaca čitavih grupa". Zbog napada crnogorskih pljačkaških

im ostaju nepismena. Vlasti sile muslimane, da na pravoslavne praznike zatvaraju svoje radnje kao u Novom Pazaru, dočim im zabranjuju da slave petak i svoje svećane dane, goneći ih, da na te dane moraju da drže svoje radnje otvorene".

¹ H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 106-107.

² "Novosti", br. 118, Beograd 22. septembar 1921.

³ "Pravda", br. 262, Sarajevo 18. novembar 1924; H. Avdić, *Pogibija Hilmi-bega Kajabegovića*, "Sandžak", br. 4, Sarajevo 12. novembar 1990; br. 5, Sarajevo 26. novembar 1990. Marko Kočović i njegov sin Samoilo su zbog ovog počinjenog zločina osuđeni na po 20 godina zatvora.

četa na tromedu pljevaljskog, bjelopoljskog i prijepoljskog okruga, bošnjačko stanovništvo je u februaru i martu 1919. bilo prisiljeno da pobjegne u brodarevsku opštinu i "tamo umire od gladi" kako je izvještavao prijepoljski načelnik Budimirović.¹

Predstavnici Bošnjaka iz Pljevalja, njih 21, uputili su telegram ministru unutarnjih djela u decembru 1919. godine, ističući, po drugi put, da se zulumi iz dana u dan povećavaju, "da malo koji dan prođe da se ne dogodi pljačka i ubistvo", moleći dalje za obezbjeđenje uslova za život ili za dobrovoljno iseljenje "u stare granice Srbije, kako bi bar život sačuvali, a drugo šta i nemamo čuvati pošto nam je oduzeto i opljačkano".² Telegram slične sadržine, sa 18 potpisnika, bio je upućen na istu adresu krajem januara 1920. godine. Ostala su sačuvana kazivanja da je neki beg Čorović išao kod novih vlasti da pita šta će biti s agama i begovima. Dobio je odgovor da mu niko ne može bjekstvo zabraniti, što je ovaj shvatio i pobjegao u Tursku.³

Brojne peticije, molbe kralju i državnim organima bile su upućene sa ciljem da se zaustavi stradanje Bošnjaka. Predsjednik Jugoslavenske muslimanske zajednice, muftija Maglajlić pisao je, ispred jedne grupe ljudi, 3. maja 1920. kralju Aleksandru: "Dolazak srpske vojske pozdravljen je od naše strane istim oduševljenjem, kojim je pozdravljena od strane drugih konfesija našeg naroda. Ali srpska uprava je svojim stavom, da od nas muslimana učini državljane drugog i trećeg reda, dovela do razočarenja i rezervisanosti muslimana. Tjesnogrudi političari su slobodu i ravnopravnost zamenili nejednakošću, bratstvo je pretvoreno u osvetnički progon".⁴ Od tog pobjedničkog odnosa nisu bili imuni ni nastavnici koji su dolazili u ove krajeve. Prvi poratni školski nadzornik u deževskom srezu Božidar D. Radulović pisao je 1920. nadležnim organima da "odnos nastavnika prema muslimanima - zbog opravdanog razloga nije mogao biti iskren i prijateljski, te sam

¹ Š. Rastoder, *Policijski i vojni izvori o pljačkanju i teroru nad muslimanskim stanovništvom 1919. godine*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 290-291.

² S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 27; R. Bojović, *Neki događaji u pljevaljskom kraju između dva rata*, Breznički zapisi, br. 3, Pljevlja 1991, 209.

³ Almanah, br. 1-2, Podgorica 1994, 90.

⁴ AJ, Zbirka Vojislava Jovanovića, f. 26-a.

nastojao da odstranim zaoštrenost i postignem trpeljivost i zbližavanje u čemu je popriličan uspeh postignut".¹

U sjeničkom kraju djelovali su članovi Srpske nacionalne organizacije (SRNAO) koji su sebi stavili u zadatak da teroriziraju i pljačkaju muslimansko stanovništvo kako bi se ono što prije iselilo.² Sarajevska "Pravda" 10. jula 1920. objavljuje članak pod naslovom "Zlostavljanje muslimana u Sjenici" u kome se kaže: "Na 18. juna t.g. pala su tri Crnogorca u srezu sjeničkom kod sela Trijebina. Kako se moglo saznati svu trojicu su ubile komite zloglasnog vođe Jusufa Mehonjića. Ovaj tragični događaj zbio se po prilici jedan sat daleko od sela Trijebina, i naša vlast, mjesto da počne stvar svjesno ispitivati, ona bez ikakvog oklijevanja pokupi po zahtjevu ovdašnje braće pravoslavnih oružje od nas lojalnih muslimana trgovaca i veleposjednika, koji smo to oružje posjedovali sa dozvolom i to oružje, koje se nama oduze, dade našoj pravoslavnoj braći, koji su najviši naši protivnici, a ovi s pomoću državnih službenih organa navele na naše selo, te udri tuci ovdašnje muslimane, njihove žene i djecu, a zatim ih onako isprebijane potjeraj u haps. Pa da se s tim zadovoljiše, ne bi mi bilo muke, već znajući da su nam bez oružja prazne ruke podoše i u Sjenici u nedjelji, 20. o. m. uhvatiše Džanka Pašovića trgovca marvom i posjednika, usred bijela dana nasred čaršije te udri, a kad su se zadovoljili onda su zvali vojnike, koji su njihovim izgovorom isto djelo nastavili".³ Narodni poslanik iz Novog Pazara Salih-beg Rasovac pisao

¹ AJ, MP, OON, 109-8-20.

² IAR, *Prepis izjava Rista Jovanovića*, rukopis, Zbirka radničkog pokreta i NOB-a.

³ "Pravda" dalje navodi: "Pa i to bi se preboljelo, ali u ponedjeljak ovoga mjeseca 21. zašla je vojna patrola s pomoću sreskih pandura i sazivala najuglednije građane muslimane te odvedevši ih u komandu, jedne puškom, druge toljačom. Prebiše ruku trgovcu muslimanu Kuji Preljiću i istome prebiše desno šesto rebro a za njime spremiše u postelju Bajru Jakubovića i Rasima Fijuljanina. Sreća te se drugi ne desiše kod kuće, ista bi im zla nagrada bila. Sve je ovo načelnik sreza našeg mirne duše pratio, a naređenje besumnjivo je od ovdašnjeg komandanta mjesta, jednog sreskog pisara, naravno, u sporazumu s načelnikom oružje oduze, da se lakše izmožnu provesti nasilja nad nama. Što se tako, gospoda koja sobom sude s korbačom u ruci, nikom odgovarati nema na sve tužbe vlast drijema. Eto, npr. u selu Brnjici srez sjenički ubio je jedan pravoslavni muslimana, trgovca i zemljoradnika, i taj nikom ne odgovara."

je 10. jula 1920. ministarstvu unutrašnjih djela: "Prilikom pretresa oružja u okrugu raškom organi vlasti postupili su nezakonito prema stanovništvu muslimanske vere, mlatili ljude batinama i puškama, vezali i stezali lancima i konopcima prisiljavajući ih da kažu imaju li oružje. Mnogo je nevinog stanovništva tako stradalo, delimice gotovo cela sela kao Varevo, Tmava, Ribarići, Žabren i dr. gde se vrlo nečovečno postupalo. U opštini Ribaričkoj bila su i dva smrtna slučaja, od kojih je jedan od straha pod batinama skočio u Ibar, a jedan od zadobivenih ozleđa. Neuk svet ne ume od straha ni da se žali, a i koji su umeli da pribave lekarska uverenja i predaju tužbe po njima nije do sada ništa rađeno". Na kraju je traženo da se formira isljedna komisija.¹

U beogradskom nedjeljniku "Republika" pored ostalih sličnih bilješki objavljena je i ova pod naslovom "Pokolji u Južnoj Srbiji" u kojoj se navodi: "Iz cele Južne Srbije stižu strašni glasovi. Celo muslimansko stanovništvo proglašeno je za odmetničko i bačeno je na milost i nemilost policijskih pisara i žandarmerijskih narednika. Čitava sela se zatiru i pale, čitave porodice kolju".² Povodom počinjenih nedjela nad muslimanima, poslanici Džemijeta su u februaru 1921. uputili oštar protest Narodnoj skupštini Kraljevine SHS, ističući brojne

Ovakvih zlih djela ima mnogo, a za njih se ne odgovara" – prema: "Pravda", Sarajevo 10. jul 1920; F. Fejzić, *Svi putevi ne vode u Bosnu*, "Sandžak", br. 4, Sarajevo 12. novembar 1990.

¹ AJ, Zbirka Vojislava Jovanovića, f. 26-a. Salih-beg Rasovac će ubrzo biti osuđen na teško robijanje zbog navodnog pomaganja muslimanskih komita.

² Ovaj list dalje navodi: "Cela Južna Srbija postala je prčija krvožednih i pomahnitalih janjičara u koje su se pretvorili naši pisari, naši panduri i naši žandari, državotvorci. Skopski list "Hak" donosi dugačke spiskove poubijanih žena i dece, od kojih su mnogi izgubili živote na najbestijalnije načine. Kroz celu južnu Srbiju se razleže jauk obespravljenih građana i obilno prosipa njihova krv. Da bi očistio Južnu Srbiju od odmetnika, koje je stvorila naša hrđava uprava, ministar unutrašnjih dela izdao je takva upustva obesnim i divljačkim policijskim vlastima, da su one oglasile rat celom stanovništvu. I posljednji pandur može danas da ubija i pljačka kođa god hoće u Južnoj Srbiji, a da ga niko ne uznemiruje. Tražimo da se zločini državnih vlasti obustave i da se obrazuje komisija, koja će izvideti dosadašnje zločine i naredbodavce staviti pod sud" – prema: "Republika", Beograd 23. februar 1921; Z. Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 444.

zloupotrebe i zulume počinjene nad mirnim stanovništvom.¹ Porodice čiji su pojedini članovi bili u odmetnicima deportirane su iz Sandžaka u druge krajeve. Do prve polovine aprila 1921. deportirano je 50, a sa Kosova i drugih krajeva 100 porodica u Niš. U Gornjem Milanovcu su se do 20. aprila 1921. nalazila 192 deportirana lica.² Već u aprilu "Novo-pazarski glasnik" je objavio kako u "celom okrugu Raškom" više nema kačaka: "Takva bezbednost retko pa imaju srezovi u starim granicama Srbije".³

U avgustu 1921. u pribojskom srezu izvršena su nasilja žandarma, komita i naoružanih seljaka nad muslimanima. Dr. Mehmed Spaho je tim povodom poslao 20. avgusta te godine protestni telegram ministru unutrašnjih djela Svetozaru Pribićeviću u kojem je naveo da su Mujo Dedović, Iso Bešliagić, Ramo Gibović iz Medurečja, srez Višegrad, te Suljo Mandal iz Cigovića, srez Priboj odvedeni i pobijeni, dok je Bido Mandal isprebijan i kravav pobjegao. U telegramu je navodio da su Saliha Potura, hodžu opštine pribojske svezali i odveli u potok, te ga tu ubili s osam metaka: "Odvedeni su Medaga Osmanagić, Suljo Kurto, Suljo Amautović i ne zna se za njihovu sudbinu. Silovali su na zvjerski način ženu Čazima Sejdića koji je bez razloga u pritvoru i Sulje Kurta koji je odveden. U svim selima vrše se pljačke na čitavoj imovini Muslimana", tražeći zaštitu i prestanak nasilja. Pribićević je 21. avgusta poslao odgovor da je naredio energične mjere protiv bivših četnika koji su počinili te zločine.⁴

¹ U protestu se navodi: "U zadnje vrijeme se u krajevima i nahijama Kosova, Prizrena, Sandžaka, Skoplja, Ohrida i drugih, od strane civilne vlasti, čine takvi zulumi nad muslimanskim stanovništvom, da to prelazi svaku mjeru, i da se ne može dovesti nikako u sklad sa osjećanjima čovječnosti i humanosti. Svaki se dan ubije na stotine nevine djece i žena. To se neprekidno nastavlja i zulum traje premda su muslimani iz Sandžaka i Makedonije prijateljski raspoloženi prema ovoj državi i premda žele da se u njoj uvede red i mir. Vidjevši potpisani kako se ovi zulumi neprestano čine, dolazi nam u misao i dovodi nas do uvjerenja, da se ide sa sistematskim poništenjem i istrebljenjem islamskog elementa u ovim krajevima" - cit. prema: H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 5.

² B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, 227.

³ "Novo-pazarski glasnik", god. I, br. 2, Novi Pazar 15. april 1921.

⁴ Međutim, jedna grupa četnika je ubrzo nakon toga silom izvela iz kuća mula Ibrahim Pačariža, imama Abaza hadži Balićevca, Ramu Mujezinovića, Bećira

Teror nad stanovništvom koji je bio obrazlagan borbom protiv odmetničkih grupa i oduzimanjem oružja zaprijetio je opštim stradanjem i nesigurnošću.¹ U novim, politički izmijenjenim uslovima življenja, pod uticajem atavističkih i revanšističkih poriva mnogi su baš u muslimanima vidjeli isključivog krivca za svoje nedaće.² Neizvjesna sudbina pritiskala je "novooslobođene krajeve" koji su postali izazov za hiljade avanturista i nacionalnih jurišnika koji su u njima, bez imalo griže savjesti, palili i žarili bez straha od osude države. Došljaci su nastupali sa zapaljivim parolama o osveti Kosova, kako bi što prije zagospodarili imanjima muslimana. Oni koji su dolazili sa strane u Sandžak, bivajući učesnici u kaznenim ekspedicijama i pljačkaškim pohodima, nosili su se mislima da je to njihova sveta i historijska dužnost, pravo jačeg koje ne potpada pod nikakve kaznene zakone, već, naprotiv, "aminovanjem" državnih organa dobivaju organiziranu i legalnu formu.

U Plavu je, uz saglasnost lokalnih organa vlasti, porušeno minare na džamiji "Sultaniji", ugrađena su dva krsta na njenom krovu, a ona je bila pretvorena u školu. Na proteste reisu-l-uleme niko se nije osvrtao. Vlasti su izvještavale kako se navodno nije mogla naći ličnost "ni iz redova pravoslavaca ni iz redova muslimana iz mesta, koja bi dobrovoljno izvršila skidanje krstova sa školske zgrade".³ U Beranama je napadnut poslanik Demokratske stranke Salihbegović što se kao "Turčin" usudio da istakne poslaničku kandidaturu protiv jednog Podgoričanina. Pojedini analitičari su na osnovu toga zaključivali da "nije nikakvo čudo što su Srbi Muslimani u Sandžaku prihvatili

Kriještorca i Murata Kompirovića, sve iz sela Brodarevo, u prijepoljskom kraju. Odveli su ove ljude u potok i zaklali. Ovi događaji u pribojskom i prijepoljskom kraju, u kojima je za samo nekoliko dana stradalo 21 lice, uticali su na poslanike JMO da ponovo interveniraju kod vlade i zatraže energične mjere protiv počinilaca. Opšir. "Pravda", Sarajevo 25. avgust 1921.

¹ H. Čišić, *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, 55-56.

² R. Pavić, *Sandžak u jugoslavenskom geopolitičkom ratu*, "Vjesnik", Zagreb 17. Jul 1991.

³ M. Memić, *Velika Medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Skoplje 1984, 14.

muslimansku organizaciju iz Skoplja kao svoje spasioce".¹ Politika "odriješenih ruku" činila je svoje.² Brojni protesti, jezive scene iznošene u štampi, interpelacije i pritisak javnosti natjerali su vladu Nikole Pašića da formira komisiju za ispitivanje prilika u Sandžaku. Ona je u septembru 1921. podnijela izvještaj u kojem je konstatirano da u Sandžaku postoji velika vjersko-politička podijeljenost naroda i zavađenost proistekli iz teškog nasljeđa prošlosti, da su međunacionalni odnosi nakon 1918. bili još više zaoštreni, naročito zbog izvođenja agrarne reforme i zloupotreba činovničkog aparata.³

Komisija koja je radila na istraživanju ovih zločina imala je dovoljno materijala da zaključi da "vojnici", misleći na četnike Koste Pećanca, nisu štedeli ni imovinu ni čast pojedinaca i da su "žandarmi vršili nasilja naročito u okrugu Beranskom". Međutim, ove istrage nisu donijela mir Bošnjacima. Jedan od najčuvenijih sandžačkih odmetnika, Jusuf Mehonjić, komita iz Kolašina, je sam, kako je informirao prijepoljski načelnik Budimirović ministra unutrašnjih djela, govorio da se odmetnuo zbog učinjenih nepravdi, da bi svi oružje predali kada bi se pravično postupalo, navodeći da je u bjelopoljskom okrugu pobijeno 1.500 muslimana, ali da za to niko ne odgovara: "veli da su zatvoreni muslimani za ono što što su činili za vreme okupacije, i da su oni po zatvorima skoro godina, a ne sudi im se. On tvrdi da bi sve komite

¹ B. Hrabak, Sreten Vukosavljević - politički aktivista i narodni poslanik, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 13. Midhat-beg Hodžić iz Bijelog Polja, kome su crnogorske komite razgrabile imanje a vlasti proganjale i hapsile zbog prisustva na osnivačkoj konferenciji Džemijeta, apellirao je 1921. na narodnog poslanika Sretena Vukosavljevića 1921. da poradi za "povraćaj muhadžira iz Turske u zavičaj, na imanja i rodnu kuću".

² H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka sa namerom da se iseljavaju sa svojih ognjišta 1918-1941* (u daljem tekstu: *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*), rukopis, Priština 1991, 1-2.

³ Na zaključke ove komisije, kao i na ponašanje jedinica Koste Pećanca, narodni poslanik Sakib Korkut je iznio više primjedbi: "Rečeno nam je na konferencijama, da oni nijesu štedeli imovinu građana (da su razgrabljivali istu), da nisu štedeli ni živote građana u mjestima, kroz koja su prolazili... pa nam je dolazilo i nekoliko žena muslimanki i žalile nam se da su ih ti organi silovali i naložili im da se pred njima skinu gole i ostanu gole". Opšir. S. Korkut, *Sandžački problem. Povodom izvještaja međustranačke komisije o tamošnjim prilikama*, "Novosti", br. 118, Beograd 22. septembar 1921.

položili oružje kad se ne bi istraživalo ono što su Muslimani i Pravoslavni jedni drugima za vreme okupacije činili, a međutim, da svi odgovaraju za ono što se počini po ulasku srpske vojske. Traži da se nadoknadi i Muslimanima i Pravoslavcima ravnomerno ošteta i da se ravnomerno pomažu, da se ne gone porodice onih što su komite, i da se ne gone oni ljudi koji daju našim komitama hleb i pomoć".¹

U tutinskom kraju su četnici Koste Pećanca, mada tu nije bilo odmetnika, izvršili teške zločine. U Zapadnom Mostiru su ubili dva a u selu Žuče sedam nedužnih seljaka.² Oni su u selu Starčeviću 1923. prvo ubili tri lica: Galju, Bećira i Zećira, da bi nakon toga za samo jedno jutro ubili 28 lica.³ Strah i nevolje su 1923. donijeli četnici Koste Pećanca, "odjeveni u seljačka i vojna odela sa dugačkim kabanicama", i u Dugu Poljanu. Tom prilikom su pljačkali i stvari iz ženskih sanduka. Odnosili su staru nošnju, ženske kolane, broševe i ostali nakit. Pretukli su dosta ljudi. U selu Žabren od posljedica batinjanja umro je Amir Kučević.⁴ U Dugoj Poljani im je tada, po naredbi, bio pripremljen i ručak. Nakon paljenja Duba, dugopoljskog zaseoka, gdje su imali stoku i stanove muslimani, i ubistva dvije osobe, preostali su se povukli u Dugu Poljanu, a neki su odselili u Tursku.⁵ Pećanac je pod plaštom potrage za Jusufom Mehonjićem ucjenjivao i pojedine Srbe, tražeći im novac, i kažnjavao Bošnjake koji su učestvovali, zajedno sa žandarmima u tim potjerama. Stradali su i drugi krajevi, kako u Sandžaku, tako i na Kosovu. Sarajevska "Pravda" pisala je o pokoljima

¹ E. Mušović, *Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku*, 94; A. Avdić, *Hajdučka i komitska delatnost u Sandžaku*, 159; H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 100-101. Pojedini albanski naučnici poput Shabana Brahe su za Jusufa Mehonjića pisali da je to zapravo Albanac - Isuf Mehani, kao i drugi čuveni sandžački odmetnik Husein Bošković - Hysein Boshko. O tom vidi: S. Braha, *nav. djelo*.

² R. Sadiković, *Zapadni Mostir*, "Glas islama", br. 38, Novi Pazar januara 2000.

³ Pogubljeni su iz brojne porodice Rizvanovića: Mehmed, Ibro, Hamid, Rušo, Arslan, Šaban, Sitko, Suljo, Lato, Đelil, Galjan, Vejsel, Nezir, Azem, Čamil, Haćim, Rahim, Galjo, Husko, Zaim, Murat, Islam, Omer, Ramo (hodža), Vejsel, Džana, kao i Tafil iz Keljropolja i Bajram iz Mailindubrave koji su se tamo zatekli kao gosti - nav. prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 30.

⁴ M. Šaćić, *Pleme Kuči u Žabrene*, Beograd 1999, 83.

⁵ F. Sebečevac, *nav. djelo*, 73.

u Prištini, Podujevu, Kosovskoj Mitrovici, Čičevici, Tutinu, Janici, Vrelu i Štimlju kao i strašnom pokolju u Dumnici u februaru 1924. gdje je navedeno da je od 23 ubijenih samo osmoro, strašno iznakaženih, ukopano od seoskih imama, dok su ostali, još živi, na vatri ispečeni, te da je nađen samo njihov pepeo.¹ Na Pešteri je režim nastojao da fizički likvidira i zastraši "što više Pešteraca-muslimana, pa je za to koristio i raznovrsne forme". Tu je čak i sreski načelnik organizirao zasjede radi ubistva pojedinih Bošnjaka.²

Navedena ubistva Bošnjaka i Albanaca sa vladine strane tumačeni su akcijom protiv kačaka i odmetnika, da su nastradali bili zapravo odmetnici ili njihovi pomagači, dok su na drugoj strani poslanici JMO i Džemijeta tvrdili da je ubijano nedužno stanovništvo, insistirajući na istragama kako bi se mogao osigurati izvjestan mir i kazniti zločinci. Uspjeha u tome nije bilo. Objektivniji suvremenici su zaključivali da prije "opake" agrarne reforme nije bilo odmetnika u Sandžaku, "već na protiv i Muslimani kao god i Pravoslavni bez gundanja, 1913. i 1914. godine plaćahu porez i prireze, kulučiše, komorisasaše, ginuše i robovaše za ovu državu".³ Zbog pritisaka, šikaniranja i odmazdi vojno-policijskih snaga u Sandžaku, kod preostalih komita javio se prvih mjeseci pokret za odlazak u Tursku. Pošto pojedinci nisu mogli da odu preko Albanije, gdje su nalazili sklonište, ali odakle im nije bio dozvoljen odlazak, obraćali su se vladi u Beogradu, tražeći pasoše "jer Turska bolje prima sa srpskim nego sa arbanaškim pasošima", uz prijetnju da će se, ako ne odu u Tursku, opet dolaziti "u te naše rođene krajeve".⁴ Pojedinci su ipak uspjeli da se probiju do Turske, gdje su se, poput Huseina Boškovića, kao dobri borci istakli u tursko-grčkim sukobima.⁵

¹ "Pravda", Sarajevo 24. februar 1924.

² S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, 131. U tom kontekstu on navodi ubistvo Nurka Mešića, predsjednika opštine 1923. u Raždaginjli, te pokušaj ubistva iz zasjede nekoliko muslimana iz sela Ugao 1924. godine.

³ M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novopazarskom Sandžaku*, 15.

⁴ A. Avdić, *Hajdučka i komitska delatnost u Sandžaku*, 158; B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, 234.

⁵ A. Avdić, *Hajdučka i komitska delatnost u Sandžaku*, 160; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 256-257; B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, 236. Dr. Bogumil Hrabak, ocjenjujući da su sandžačke komite pljačkale samo iz nevolje, dalje

Kaznene ekspedicije Koste Pećanca su 1923. učinile veliko zlo u plavsko-gusinjskom kraju. Ljudi su ubijani po "potocima i proplancima od raznih zasjeda i krstarećih odjeljenja". Bila je formirana i posebna "ekipa toljagaša" koja je do besvijesti tukla ljude. Pobijeno je između 30 i 40 pastira, opljačkano 1.500 ovaca, 800 grla goveda.¹ Prilikom boravka Koste Pećanca u Novom Pazaru 1922. maltretiran je predsjednik opštine Ćamil-beg Ejupbegović pa je, pod pritiskom radikala, podnio ostavku. Na vanrednim opštinskim izborima za predsjednika opštine izabran je stolar Dragomir Stikić, član Demokratske stranke. Na trećim opštinskim izborima 1923. za predsjednika opštine je izabran Fehim-beg Nuribegović-Ćorović, koji je bio na listi Džemijeta. Ovo je bila prva politička pobjeda Džemijeta od njegovog osnivanja, kao i zapažena manifestacija jedinstva Bošnjaka.² Na poslaničkim izborima 1923. ponovo je u Novom Pazaru pobijedio kandidat Džemijeta. Bez obzira na izborni trijumf muslimani su se ponovo počeli masovnije iseljavati iz Novog Pazara, a posebno iz Kosovske Mitrovice i zapadnog dijela Kosova. "Hak" je tražio da džemijetski narodni poslanici zatraže od vlade da zabrani iseljavanje, da se sa Novim Pazarom, Prištinom, Kosovskom Mitrovicom i Skopljem ne bi desilo ono što se dogodilo nakon 1878. sa Nišem, Vranjem, Pirotom, Leskovcem i Prokupljem.³

Akcije koje su započeli leteći odredi Koste Pećanca, zapravo njegove privatne vojske koja je, mada nedisciplinirana, služila učvršćenju nove vlasti u toku 1921.-1923. godine, predstavljale su uvod, kao i akcije generala Tomića i vojvode Milića, u eskalaciju nasilja. U Narodnoj Skupštini Kraljevine SHS, narodni poslanik iz Novog Pazara Aćif Hadžiahmetović je protestirao što se muslimanima

navodi: "Najveću podršku lokalnog muslimanskog sveta imali su kačaci u Sandžaku, tako da je njihova akcija 1921. ličila na ustanak. Sandžački odmetnici su najviše bili klvni na crnogorske doseljenike".

¹ Sreskom načelniku Novici Popoviću, koji je "biran" za narodnog poslanika, jedan od Bošnjaka se ipak usudio da kaže: "Zasluzio si, pa kad bi palo još stotinu glava sa naših ramena, da ti se ne da nijedan glas u plavskogusinjskoj ljuđi, jer nema ni potoka, ni voznika, što ih nisi zalio krvlju nedužne muslimanske sirotinje". Opšir. M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 234-235.

² IAR, ROK.

³ B. Hrabak, *Novopazarske džemijetije*, 247.

u Sandžaku i drugim oblastima oduzima zemlja, iako tu nije bilo veleposjeda feudalnog porijekla, dok se pravoslavnima ostavljala zemlja. Konstatirao je da država malo odvaja za krajeve u kojima žive birači Džemijeta, čak i kad se saniraju elementarne nepogode, dok se drugima hitro izlazi u susret. Ustajao je i protiv fame da muslimani u "Južnoj Srbiji" gone pravoslavne, dok se na drugoj strani dešavaju progoni muslimana, da vlasti neće da obave istragu, čak i kada to traže džemijetski narodni poslanici. On je u martu 1924. protestirao zbog ponašanja žandarmerije, naglašavajući da je u Sandžaku moralo biti odmetnika, jer da ih nema, žandarmi bi sami pljačkali pošto nisu primali platu. On se u svom izlaganju pozvao i na izjavu nekog seljaka koji je za godinu dana imao štete u iznosu od 120.000 dinara u stoci i namimicama što su mu oduzeli kačaci i žandarmi. Hadžiahmetović je pritom kritizirao žandarmeriju zbog premetačina u Ribarićima, na Pešteri i Mojstiru, gdje je šikanirano muslimansko stanovništvo. Kada je komesar M. Cerović dolazio u Novi Pazar, naveli su mu podatke o 80 popaljenih sela.¹

Po gornjebihorskom kraju je, odmah nakon rata, započela je pljačka bošnjačkog stanovništva. Bošnjacima su komšije pravoslavci oduzimali stoku, pa su ih potom prisiljavali da čuvaju istu tu stoku, koja više nije bila njihova. Oni koji bi se suprostavili, često su bili tučeni do iznemoglosti. Sve je to rađeno uz prećutnu saglasnost organa vlasti iz Berana.² U Beranama je 31. jula 1924. bio održan miting na kojem su, i pored zvanične zabrane, njegovi inicijatori pokušali da pozovu okupljene da "očiste Berane od Turaka" i da se "odmah pripremaju za čišćenje Sandžaka od muslimana sve do Novog Pazara". Zapaljive govore, ispunjene šovinističkim sadržajima, održali su učitelj Tomo Joksimović i neki gimnazijski profesori. U septembru mjesecu je došlo do novih, otvorenih poziva za pogrom Bošnjaka u Beranama. Ovim namjerama se tada suprostavio major Jojić, komandant beranskog garnizona, koji je na svoju odgovornost naredio da vojska izađe u grad i "suzbije razularenu rulju Vasojevića".³

¹ B. Hrabak, *Novopazarske džemijetlije, 248-249; Isti, Kačaci u blivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine, 235.*

² H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku, 99-100.*

³ H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu, 139-140.*

U šahovićkom kraju Bošnjaci su veoma jeftino prodavali zemlju i selili se u Tursku. Nakon 1918. nerijetko su potajno ubijani iz zasjede, a krivci nikada nisu bili otkriveni. Odmazda sudbine vršila se nad Bošnjacima.¹ Njihovo potiskivanje iz slivova Tare i Lima započeto još sredinom XIX vijeka nije se ni u docnijim, mirnijim vremenima prekidalo, već se nastavljalo kroz crnogorska četovanja, bune i upade. Jedino su se održavali sitni trgovci i sirotinja po gradovima. Ravnodušniji prema tome čije će biti carstvo, nego prema zaradi i lagodnostima. Oni u gradovima bili su zaštićeniji od golog nasilja. Selo, na udaru, fatalističnije, bilo je zahvaćeno žudnjom za selidbom.² Da bi se olakšalo prodiranje Crnogoraca u bošnjačka sela, prepuštena sebi, lišena gradskog administrativnog uporišta, obrazovani su srezovi bez gradova.³

Teror je kulminirao pokoljem Bošnjaka u Šahovićima u novembru 1924. godine. Bilo je političara, pisao je Milovan Đilas, koji su imali za cilj, pozivajući na krstaške pohode, oslabiti Bošnjake, uništiti njihovu slogu pobjeđenih. Glavni uzrok je, međutim, ležao u atavističkoj, višestoljetnoj mržnji prema "Turcima", u želji za osvetom, kao i u surevnjivosti, pohlepi za zemljom i "tuđom mukom - stotine bjesova, sve gori od gorega".⁴ U "Memorandumu Kralju" koji su 21. novembra 1924. godine, nakon izvršenog zločina, podnijeli preživjeli bošnjački predstavnici iz opštine Šahovići i Pavino polje, navodi se da je napad izvršilo oko 2.000 naoružanih Poljana, Kolašinaca i drugih za osvetu ubistva Boška Boškovića, inspektora Ministarstva unutrašnjih djela u penziji i ranijeg načelnika kolašinskog okruga, koga su navodno ubili Bošnjaci, što se ubrzo potvrdilo kao najgnusnija laž, jer su ga ubili rodaci njegove bivše žene, ali sve je već bilo kasno.⁵ Bošković je prije

¹ Ono što se stoljećima gomilalo nije se moglo "izliječiti bez vjekova lspaštanja i zaboravljanja". Prema: M. Lalić, *Prutom po vodi, Novi Sad 1992, 153.*

² M. Đilas, *Crna Gora, Beograd 1989, 270-271.*

³ M. Đilas, *Crna Gora, 269.* Bošković je još 1912. učestvovao u progonu Bošnjaka u Koritima. O ovom "bahatom predstavniku vlasti" se još 1921. raspravljalo u Jugoslavenskoj skupštini zbog terora koji je provodio.

⁴ M. Đilas, *Svetovi i mostovi, II, Beograd 1997, 544.*

⁵ "Pravda", br. 262, Sarajevo 18. novembar 1924. Književnik Mihailo Lalić u romanu *Zlo proljeće* piše: "Onda dođe glas da je u Bijelom Polju poginuo neki

ubistva omogućavao Bošnjacima da se sele, a njihove su "tapije" (posjedovni listovi) dolazile u njegove ruke, pa se za kratko vrijeme obogatio. Njegovo bogatstvo je pobudilo zavist i rezultiralo ubistvom koje su izvršili Crnogorci iz Kolašina.¹ Zbog ovog ubistva, stradaće stotine nedužnih Bošnjaka. U svemu tome je bilo svojevrstnog rituala krvi – simbioze najmračnijih tradicija i fanatičnih običaja, koje je zatvoreno, konzervativno i patrijahalno društvo – "čuvara prošlosti" moglo da stvori. Preživjeli mentaliteti su teško ustupali pred stvarnošću.

Atavistički nastrojenim napadačima odavno je trebao povod za pogrom i on je nađen u njegovoj pogibiji. Na sahrani Boška Boškovića na odmazdu su posebno huškali Nikodim Cemović, bjelopoljski okružni načelnik, Lazo Bogičević i drugi. U "Memorandumu" se ističe da su 19. novembra lokalne vlasti pokupile oružje od tamošnjih Bošnjaka, koji nisu slutili šta im se sprema, a noć uoči napada uzele 32 taoca i pod izgovorom da ih traži Načelstvo okruga odveli u sresku zgradu u Šahoviće. Oni su tamo bili predati razularenim napadačima koji su potom, na udaljenosti četiri kilometra od sreskog načelstva, njih 28 likvidirali. Trojica su se otkupila a nekog dječaka od 13 godina uspio je da spasi jedan čovjek. Odmah nakon ubistva nedužnih talaca učinjen je po noći opšti napad na liniji od 19 kilometara: "počeli su u isto vrijeme paliti kuće, ubijati i staro i mlado, žene i djecu". U masovnim zločinima ispoljene su sve najniže strasti ljudskog zloumlja. Zločinci koji su počinili ovaj masakr, jeli su kocke šećera natopljene krvlju što su ih našli prekapajući džepove mrtvacu: "Nakon što su taoci u Šahovićima bili poklani, išao je jedan seljak iz našeg sela, Sekula, od jednog mrtvacu do drugoga i prezeo im žile na nogama. Tako se radi na selu sa volovima nakon što ih se sjekirom oborilo, da se ne bi mogli

Bošković, vrlo važan čovjek. Poslije se doznalo da je ubijen zbog neke žene, udovice darežljive prema muškarcima, i znalo se ko ga je ubio - ali u tom trenutku govorahu samo o Turcima i o njihovom odmetniku Jusufu Mehonjiću" - cit. prema: M. Lalić, *Zlo proljeće*, Beograd 1961, 58-59.

¹ M. Pilav, *U ustaškoj emigraciji s Pavličem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjeGUNca*, Ciriš 1966, 124; *Bosanski pogledi 1960-1967*, London 1984, 35; M. Đilas, *Crna Gora*, 271; M. Vešović, *Smrt je majstor iz Srbije*, Sarajevo 1994, 149; Š. Rastoder, *Tri svjedočanstva o pokolju nad Muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine*, Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999, 249-258.

ponovo dići, ukoliko su još živi... Iz naručja majki i sestara uzimali su decu i klali ih pred njihovim očima... U jednom selu zavezali su jednu grupu ljudi za plast sijena i zapalili. Neki su kasnije tvrdili da je plamen iz zapaljenih tjelesa bio purpurno crven".¹ Među rijetkim koji su uspjeli pobjeći bio je Nazif Gaćo koji je došao potom u Bijelo Polje i sam preplašen, pričao ponešto o tim strahotama. U štampi je bilo jezivih opisa stradanja naroda.² Mržnja, u čijoj je suštini reaktiviranje starih i stvaranje novih mitova koji bude strasti, je zapravo odnos neprijateljstva prema drugom, latentna u miru, a eruptivna u kriznim situacijama.³ Zato se pravi ljudski karakter u njima jasno i iskazuje. Ervin Staub je ukazao da najveći broj kulturnih struktura ispoljava neke predispozicione karakteristike za grupno nasilje, a da izvjesne kulture nose konstatntni potencijal za to. Također je, po njemu, u okolnostima slabo razvijenih kulturno-socijalnih standarda a naglašenih životnih problema, moguća eskalacija grupnog nasilja. Kulturni "self-koncept" naroda značajno doprinosi povećanoj potrebi za odbranom kolektivno

¹ "Sandžak, br. 3, Sarajevo 22.oktobar 1990. M. Đilas, *Land Without Justice*, Methuen & CO, London 1958, 183-186. Đilas upečatljivo opisuje šahovički masakr: "Ako čovjek hladno promisli, može da izgleda da nije bitno na koji način budu ljudi ubijani i šta se poslije toga događa sa njihovim tjelesima. Ali nije tako. Upravo ta činjenica da su oni pronalazili tako zaprepašujuće načine ubistva, da su ljude klali kao životinje, djeluje najužasnije i otkriva cijelu mračnu prošlost njihove duše ubica" - upor. "Nedjelja", Sarajevo 18. mart, 1. i 29. april 1990; "Preporod", br. 18/481, Sarajevo 15. septembar 1990.

² Jedan takav prizor zabilježila je i "Pravda": "Jučer nam pripovjedaše prijatelj iz Sandžaka stvar, koja nas je potresla. Prošlih dana u jednoj sandžačkoj žandarmerijskoj stanici (prvu na području pljevaljskog sreza od Šahovića) upala žena muslimanka, sva okrvavljena. Žandarmi su ustanovili da je ona šenula pameću. Za njom su došle druge dvije muslimanke, koje su za onom jadnicom išle, i ove su objasnile užas prve muslimanke: za vrijeme strašnih zvjerstava u Šahovićima i Pavinom Polju, ona je u naručju nosila svoje dijete od mjesec dana. Krvoloci su nevinašce nožem priklali u njenom naručju. Krv vlastitog djeteta okrvavila je nesretnu majku, koja je smjesta šenula pameću". Prema: "Pravda", Sarajevo 24. novembar 1924. Milovan Đilas, pak, 1993. izjavljuje da su Crnogorci u pokolju u Šahovićima ipak "poštovali neka načela i nisu dirali žene i decu, već su po starom crnogorskom običaju ubijali one koji mogu da nose pušku" - cit. prema: "Sandžak", br. 28, Novi Pazar 1-15. septembar 1993; upor. M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, 141-143.

³ M. Bošković, *Stranputice. Patologija kulture i karaktera čoveka*, Novi Sad 1995, 100-101.

psihološkog sebstva. Ovu potrebu pojačava osjećaj superiornosti.¹ Zločini postaju nacionalna tajna, a dželati mahom ne osjećaju krivicu, niti ih progoni savjest.

U Pljevljima je, zbog masovnog zločina u Šahovićima, bio organiziran protest. Skup su rasturile policijske snage. Lokalne vlasti su se pozivale na to da se okupljeni narod bunio protiv kralja i države.² Ferhat-beg Draga, predsjednik Džemijeta, povodom pokolja u Šahovićima uputio je pismo ministru unutrašnjih djela u kome je istakao da je "svak, osim vlasti, zapazio zlu namjeru Vasojevića", pa su "Muslimani iz Šahovića i Bijelog Polja, koji Vasojeviće najbolje poznaju, svoju opravdanu bojazan obrazložili mjesnim i sreskom poglavaru i poslali jednu deputaciju u Pljevlje, koja je meni i okružnom načelniku Pljevalja predstojeću katastrofu prikazala. I sada informirane vlasti nijesu preduzele ništa ali su preduzele nešto tako površno da se bojazan muslimana iz Šahovića i Bijelog Polja u svoj svojoj grozoti i ostvarila".³ Reisu-l-ulema Čaušević poslao je protestno pismo Stepi Stepanoviću u kojem je navedeno da je tamo priređen opšti pokolj "kakav mogu izvesti samo zvjerad u ljudskoj podobi". Ubrzo nakon ovog zločina, muslimanska sela su opustjela: "Muslimani su se iz tog kraja, prodajući zemlju u besćenje, počeli iseljavati u Tursku. Delom kao posledica pokolja, a delom zbog straha. Isprazniše se Šahovići pa i u nekoliko Bijelo Polje, i tu su naseliše Crnogorci".⁴ Za iseljenim

¹ E. Staub, *The Roots of Evil*, Cambridge, University Press 1995, 18-19; I. Dizdarević, *Nezaborav usjeklina genocida*, Sarajevo 2003, 47-48.

² H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919-1926*, Sarajevo 1999, 434; A. Prekić, *Islamska zajednica u Pljevljima*, 183.

³ "Ljiljan", Sarajevo 9. novembar 1994.

⁴ Navedenim "Memorandumom Kralju" od 21. novembra 1924. muslimanski predstavnici iz Šahovića i Pavinog Polja tražili su kraljevsku zaštitu jer nisu vjerovali više nikakvim anketnim i istražnim komisijama, uzaludnim uvjerenjima o konačnom miru i sigurnosti. Tražili su isplatu odštete i preseljenje na neko drugo mjesto i odgovarajuću odredbu "kojom bi nam se omogućilo, da se dignemo s naše očevine i da se naselimo u kojem drugom kraju naše kraljevine, gdje bismo mogli mirno i nesmetano živjeti i razvijati se pod okriljem Vaše zaštite. Dozvolu za preseljenje na drugo mjesto tražimo zbog toga, što smo čvrsto uvjereni, da će ostajanje na našim ognjištima izazvati ponovne pokolje i nasilja kao što je i sada izazvalo" - "Nedjelja", Sarajevo 18. mart i 1. i 29. april 1990.

stanovništvom, ostajali su vakufi i džamija u Šahovićima i Pavinom Polju. Dobra iz džamija muftijstvo iz Bijelog Polja je popisalo i prenijelo gradu na čuvanje, a zatim predložilo da se zgrade i nepokretna dobra u Šahovićima i Pavinom Polju prodaju na licitaciji.¹

Preostali Bošnjaci napustili su kolašinski kraj 1924.-1925. godine. Imanja su budžašto prodavana, a mnogi su ostavljali sve, "da s golom glavom zaždije u svijet".² Savo Đogović, predsjednik šahovičke opštine je bio naredio da se ne dozvoli nikome "iseljenički pasoš bez 3.000 dinara u gotovu".³ Dio se odmah iselio u Tursku, dok su se drugi obezglavljeni, dezorijentirani, prepušteni sami sebi i svojim lutanjima, zadržavali po gradovima u Sandžaku. Većina bošnjačkih porodica koje naseljavaju danas Brodarevo i okolinu došle su iz Vraneša nakon njihovog nasilnog protjerivanja.⁴ Država je ovaj zločin ubrzo zataškala. Tek je nekoliko žandara iz Šahovića bilo kažnjeno manjim kaznama jer su taoce bili predali razjarenoj rulji. Najavljena opšta istraga se pokazala kao "obična komedija". Sve do pokolja u Šahovićima vodstvo JMO nije aktivnije istupalo u odbranu muslimana u Sandžaku. Ovaj događaj je ocijenjen kao prilika za moguće proširenje svog uticaja. Objavljujući komentare i priloge iz Sandžaka, partijsko glasilo "Pravda" je redovno naglašavala da je JMO politička organizacija bosanskohercegovačkih muslimana, iako je naglašavano za muslimane u Sandžaku da su "krv naše krvi", "braća po krvi, jeziku i vjeri", da je to jedan narod.⁵ Rukovodstvo ove stranke, mada svjesno svojih ograničenih mogućnosti, nije bilo ravnodušno prema subini muslimana u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji.

Uništenjem nekoliko stotina Bošnjaka, paljevinom i pljačkom njihovih domova, što je po pisanju radikalskog lista "Crna Gora" 25.

¹ Š. Rastoder, *Vakufi u Crnoj Gori krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka*, 51.

² M. Vešović, *nav. djelo*, 150.

³ Upor. H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, 132; Š. Rastoder, *Tri svjedočanstva o pokolju nad Muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine*, 253-254.

⁴ V. Rudić, *Sociogeografske karakteristike Brodareva*, Užički zbornik, br. 16. Titovo Užice 1987, 439-440. Ovaj autor doseljavanja muslimana tumači time da su bila uslovljena "ratnim sukobima stanovništva različitih konfesionalnih pripadnosti".

⁵ A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 200, 339, 344.

novembra 1924. trebalo biti "samo početak narednog pokolja, na rat protiv nekrsta", Pavino Polje, Šahovići, Grančarevo i druga sela ostala su bez muslimanskog stanovništva. Preživjeli su u strahu od novih pokolja i sveopšte nesigurnosti zauvijek napustili te krajeve, odlazeći ka drugim dijelovima Sandžaka, ka Kosovu, Bosni i Turskoj.¹ Ono stanovništvo iz šahovičkog i pavinopoljskog kraja koje je krenulo u Bosnu, svoje utočište je našlo u višegradskom i brčanskom kraju, kao i u drugim dijelovima Bosne. Iz Višegrada su slate panične predstavke kralju Aleksandru s apelom za pomoć: "Zaklinjemo Vas Vašim jedinkom da nas od terora spasite i pod svoju zaštitu i okrilje uzmete".² U Višegradu su se zadržale neke porodice Martinovića, Račića, Kalića, Mušovića, Mehonjića, Ljuca, Mujića, Mekića, Latovića, Hasanebegovića, Bihoraca i Kofreca. Porodice koje su gole, bose i gladne nakon nekoliko dana hoda stigle u Brčko bile su naseljene u Gornji Rahić, Maoču i Čelić. Većina njih je, kako piše H. Avdić, oko 140 porodica, mahom Kalića, Fazlića, Šahovića, Ljaljevića i Karaahmetovića, smještena u Gornji Rahić, nešto manje u Maoču i 11 porodica u Čeliću (Dučevići, Drpljani, Suljevići, Šahovići). Vlasti su im dodijelile mjesto Islamovac za naseljavanje. Tu su muhadžiri iskrčili državnu šumu ispod Majevice, gdje su potom podigli svoje kuće i počeli uzgajati žitarice. Svaka porodica je dobila po jednu ili dvije ovce ili koze, a brojnije porodice su dobile po jednu kravu. Mnogi se ni ovdje nisu uspjeli snaći pa se iselilo "preko 100 kuća", mahom Kalića,

¹ Opšir. S. C. Pokolj u Sandžaku, "Slobodna misao", br. 114, Nikšić 1924; E. Redžić, O događajima u Sandžaku, "Slobodna misao", br. 120, Nikšić 1924; A. Purivatra, JMO u političkom životu Kraljevine SHS, 338-340; E. Mušović, Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja, 150-151; H. Avdić, Položaj Muslimana u Sandžaku, 124-133.

² Predstavka izbjeglih Muslimana iz Šahovića kralju Aleksandru od 17.6.1925, kopija. U Predstavci se navodi: "Sigurno će biti poznato Vašem veličanstvu u kakvom se mi Muslimani u Sandžaku i Makedoniji kukavičkom stanju nalazimo. Nas bilo vlasti bilo nazovi dobrovoljci na najnečovječniji način progone, tako da niti nam je siguran život, niti imetak. Nas kao marvu kolju i ubijaju. Imetak nam tobože dobrovoljci jednostavno oduzimaju i tjeraju nas sa rodenog ognjišta. Ne prođe ni dana kada neće nam ili koju ženu i dijete ubiti ili koju kuću, dućan ili džamiju zapaliti".

u Tursku.¹ U Sandžaku skoro da nije bilo mjesta gdje nije bilo doseljenika iz šahovičkog i pavinopoljskog kraja. Za brojne porodice iz ovih krajeva Novi Pazar je bio usputna stanica na putu ka Turskoj. Tu bi se muhadžirske porodice zadržavale nakratko kod rodaka i prijatelja, u selamlucima i musafirhanama, dok ne bi okončale sve administrativne formalnosti oko odlaska u Tursku. Kako se "granica" često zatvarala neke su porodice ostale u Novom Pazaru.² Dio muhadžira je tako ostao u Makedoniji, kao i na Kosovu.³ Bošnjaci iz Crne Gore iseljeni 1924.-1925. naselili su gotovo granične tursko-iračke predjele, oblasti Gemzek Šarkšla, vilajet Sivas, gdje su uvjeti života bili veoma teški. Sudbina se poigravala sa ljudima koji su iz jedne životne drame ulazili u drugu koja je opet otvarala nove egzistencijalne probleme, prilagođavanja, prihvatanja mentaliteta, jezika i kulture nove sredine. Period adaptacije morao je biti dug i težak jer povratka u stari zavičaj nije moglo biti. Od dolaska na vlast Kemala Atatürk iseljenici iz Jugoslavije nisu mogli birati gdje će se naseliti. Po pravilu su upućivani u istočnu Anadoliju, gdje su prilike za život bile nezavidne.⁴

Po identičnom scenariju, po kojem su bili uništeni Bošnjaci u Šahovićima i Pavinom Polju, trebala je ista sudbina da zadesi i Bošnjake u Bijelom Polju, nakon pokolja u šahovičkom kraju. U Bijelo Polje je bio upućen neki inspektor Ministarstva unutrašnjih djela koji je poveo formalnu istragu. Telefonske veze sa ovim gradom bile su u prekidu, radnje zatvorene, a policijske vlasti su zatražile pojačanja koja su pristigla iz Pljevalja, Berana i Peći. U toku istrage ovog inspektora,

¹ H. Čengić, Genocidi nad Muslimanima-Bošnjacima u Sandžaku, 241-242; H. Avdić, Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu, 171-172; M. Imamović, Historija Bošnjaka, 491.

² R. Crnišanin, Priče iz Tijesne čaršije, Beograd 1995, 141.

³ Hakija Avdić o tome piše: "Žalosno je, ali je tačno, da je bilo i takvih porodica, u kojima je bilo i još ne pristiglih djevojaka, koje su njihovi roditelji morali davati za izvjesne ljude ili mnogo starije, ili za one koji nisu ni po čemu odgovarali za udaju takvih djevojaka, samo da bi im se pomoglo u dobijanju parčeta zemlje kako bi se najskromnije skućili i preživjeli sa ostalim članovima porodice. Takvi su se slučajevi događali onim porodicama, koje su se našle na Kosovu i Metohiji" - Opšir. H. Avdić, Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu, 174-176.

⁴ Novi Pazar i okolina, 296.

okružni načelnik je smijenjen po kratkom postupku što je najvjerojatnije bio "izgovor da se na miru mogu prihvatiti i staviti u pritvor najugledniji muslimanski prvaci" kao što je prvobitno urađeno u Šahovićima. Do hapšenja je došlo već 11. novembra 1924. godine. Uhapšeno je 45 najuglednijih Bjelopoljaca. Po ranije utvrđenom planu njih je trebalo prvo likvidirati a potom nastaviti sa uništavanjem ostalog gradskog stanovništva. Nakon hapšenja najuglednijih Bjelopoljaca među Bošnjacima, potpuno zaplašenim, dezorijentiranim, nastala je panika. Zbog mita i njima poznatih drugih razloga vlasti su iz zatvora pustili troje lica.¹

Ostalih 42 bojali su se sudbine onih iz Šahovića. Zračak nade za spas ukazao se kada je došlo do pregovora kapetana srpske vojske Apostolovića koji je vidio šta se sprema bjelopoljskim prvacima i Huzeirage Dervovića, koji je također bio zatvoren. Nakon ovog razgovora Dervović je oputovao u Beograd sa pratnjom koju mu je dao Apostolović, na razgovor sa Nikolom Pašićem. Dervović je Pašiću garantirao da će svi Bošnjaci iz Bijelog Polja glasati za njegovu, Radikalnu stranku, i da će urgirati da i Bošnjaci iz drugih sandžakčkih srezova učine isto, samo da Pašić ne dopusti novi pokolj. Obećao je i da će poraditi na iseljavanju Bošnjaka iz bjelopoljskog kraja u Tursku. U međuvremenu je kapetan Apostolović naredio bjelopoljskim vlastima da puste sve uhapšene, objasnivši da je Dervović otišao kod Pašića te da zato treba sačekati do daljnjeg ili će on braniti svojom vojskom uhapšene. Čim je Dervović došao u Beograd Pašić je bio naredio da se do daljnjeg ne poduzima ništa. Nastupilo je vrijeme ubrzane seobe u Tursku. U prvoj grupi otišlo je tridesetak najimućnijih porodica.²

¹ Jedan od puštenih Izet-beg Kajabegović, docnije se prisjećao tih dana: "Zatvorili su nas u magazu Zaimovića i mi smo bili riješili da nikom ne otvaramo, jer smo čuli šta je bilo u Šahovićima i plašili smo se da nam ne bace bombu! Nede u akšam došao je policijski pisar i pozvao vjeroučitelja Selma Dervovića i mene da izađemo. Selmo se halalio sa ostalima, a meni se činilo da mi se fes na glavi diže od straha. Povelili su nas kod načelnika Ljuba Cemovića, tamo je bila njegova tašta, gospođa Pera Bakić, ja sam se družio sa njenim sinom, mislim da je ona urgirala da mene puste". Opšir. "Monitor", br. 212, Podgorica 11. novembar 1994.

² M. Pilav, nav. djelo, 125. U prvim godinama nakon rata iselile su se, pored ostalih, i porodice Salih ef. Lučića, Elmaza Gušmirovića, Muhameda Zajmovića.

Huzeiraga Dervović je održao svoje obećanje dato Pašiću. Na parlamentarnim izborima zaplašeni bjelopoljski Bošnjaci, kao i u drugim krajevima Sandžaka, pod strahom od novih nasilja, glasali su za vladinu stranku. Dervović je išao i u Istanbul kod Kemala Atatürka, koji je odredio jedno selo u Turskoj za preseljenje bjelopoljskih Bošnjaka. Do masovnog iseljavanja ipak nije došlo. Prisebni Huzeiraga Dervović uložio je mnogo da spasi narod. Prodao je svoje dućane u Solunu i nešto od imovine u Skoplju, te novac predao Pašiću za spas svog naroda u Bijelom Polju nastojeći da otkloni sve opasnosti od prijetećeg uništenja Bošnjaka u tom kraju gdje oni još zadugo neće naći mira, već će opet u danima četničkog genocidnog furora u Drugom svjetskom ratu, doći do novih krvoprolića.¹

Sjećanje na pokolj u Šahovićima u narodu je ostalo da živi u vidu nelagode iz koje su se radala metafizička objašnjenja pojedinačnih ljudskih sudbina.² Šahovića i vraneška zemlja je vrlo pitoma, podesa za obradu i veoma plodna, ali po pričanju nekih Crnogoraca, nekoliko godina nakon progona Bošnjaka, na toj zemlji ništa nije uspijevalo. Zato su Crnogorci išli u Pljevlja i Bijelo Polje i molili tamošnje hodže da dođu i prouče ezan u Šahovićima kako bi se povratila rodnost te

¹ H. Avdić, Tačan broj je utvrđen, "Nedjelja", Sarajevo 29. april 1990; Isti, Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu, 156-159; upor. Ž. Šćepanović, Bjelopoljski srez 1918-1929, u: Bijelo Polje, Beograd 1987, 254-255.

² Jedan od sugovornika je svojedobno govorio M. Vešoviću o sudbini onih koji su zaposjeli bošnjačke posjede: "Sve te familije su došle do imanja ili bambadava, ili su ih pokupovale za bagatelu. Slakomili se na pustolinu! Nijesu znali da od tuđeга tuđa bježe, ne zasjedi na tuđi topčag ko na babovinu! A danas, sve te familije su - trop. Eto im sad džabaluka! Na božjem kantarju sve se najposle izjednači". M. Vešović dalje piše: "Sada u mom kraju nema ni uva muslimanskog. Jedino imena lokaliteta svjedoče ko je tu nekada živio. Selo i gdje se danas narod skuplja o llinde na vašar, zove se Muslići. U mojim Popama - prozvanim po istoimenoj porodici o kojoj više niko ne zna ništa - postoji Vakup i Meova kosa". Opšir. M. Vešović, nav. djelo, 150-152. Luj Žan Kalve piše: "Nije pak dovoljno reći da mesta uglavnom čuvaju imena koja su im dali njihovi prvi naseljenici čiji jezik nestaje. S jedne strane, ova opšta teza ne važi za neke posebne slučajeve, tačnije za mnoge savremene kolonijalizme. Kolonizator je često menjao nazive mesta, čineći to u skladu s vlastitom tradicijom" - prema: L. Ž. Kalve, Lingvistika i kolonijalizam, Beograd 1981, 131.

zemlje. Vjeruje se da niko od hodža nije išao da to uradi.¹ Teško da je napredak ovakvih naselja mogao biti velik.²

Počinjani zločini nad Bošnjacima, evidentna pasivnost državnih organa, čak i podsticanje takvih radnji, stvorili su opštu nesigurnost.³ Strah koji je usadivan najraznovrsnijim metodama stvarao je podložnički mentalitet u visokom procentu. Odmah nakon 1918. vršeni su pritisci na Bošnjake "s ciljem da se nateraju na iseljavanje".⁴ Oni nisu imali mnogo izbora jer su se našli na organiziranom i kontinuiranom udaru državne nacionalističke politike koja ih je tretirala kao "otpadnike" koji su prešavši u "vjeru osvajača", trebali podijeliti i njegovu sudbinu, liječeći komplekse sopstvene nacionalne historije njihovim potpunim zatiranjem. Turska se ukazala kao jedini izlaz za

¹ H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, 164.

² Obilazeći krajem sedamdesetih godina Pavino Polje Muhamed Pilav je zapisao: "Dođem u Pavino Polje, tu sve sami Crnogorci. Prenoćio sam putem, sutradan stižem u Kovren. I to je bilo sto posto muslimansko selo. Odavde je bio neki Ratko Vuković, koža upoznah u Njemačkoj. Dao mi je adresu da dođem vidjeti njegovo imanje ako me kada put tamo nanese. Našao sam Ratka kod kuće. Njegov otac Boško pokazuje mi štale, stoku. Razgovaram s njime, kažem kako sam čitao da su tu nekada bili muslimani i da ih je nestalo. "To su bili Turci", veli on. Pitam ga kako je on ovamo došao. Priča: "Bio sam prisutan kad nekog Derviša i Selima zaklaše. Svakome kojih dvadeset i pet godina, fini momci, ko dva diva..." "Dragi Boško, pa kad su tako dobri bili, što ih nisi branio?" "Nisam ja iz ovog sela, ja sam iza onoga trećeg brijega", govori. Njemu je tada bilo dvadeset i šest godina - znači i on je klao. "Pobiše Turke", nastavi stari Boško, "a nešto se razbjeglo. Ostala dobra zemlja, u nas tamo prema Pljevljima tanka zemlja, i nas šest-sedam domaćina dođemo ovamo da izaberemo zemlju za sebe. Ja izabrao ovdje, dobra ispaša za stoku"... U Pavinu Polju neka starija žena na cesti podigne ruku, hoće da stanem. Uzmem je u auto. Počnem razgovor: "Nisam nikada ovuda prošo. A čitam šta piše Đilas, da je tu neki nemir bio, neke svade. Šta je tu bilo?" "A, Bog nas je kaznio", govori ona, "šta smo napravili. Kakve su to dobre komšije bile, kakvi su to uredni ljudi bili! Milina je bila ovuda proći, a gledaj sada. Dođoše divljaci, pobiše poklaše, i sad nema više nikoga od tih naših komšija". Na kraju puta rekoh joj da sam musliman". Opšir. M. Pilav, nav. djelo, 126; upor. S. Bandžović, *Sandžački zapisi*, Novi Pazar 1994, 39-40.

³ "Pravda", br. 13, Sarajevo 17. januar 1925.

⁴ S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, 133.

mnoge koji su skupili hrabrost, imali mogućnosti i sredstava da krenu i napuste rodnu grudu.¹

Masovne akcije iseljavanja Bošnjaka podsticali su imućniji Srbi i Crnogorci zahvaćeni šovinizmom i neskrivenom pohlepom za njihovim imanjima, jer im je njihov odlazak omogućavao da se na lak način domognu njihove zemlje i druge imovine. Odlazak bogatijih Bošnjaka, vjerskih prvaka i trgovaca ostavljao je u strahu siromašnije koji su u odlasku svojih videnijih predstavnika vidjeli najavu neizvjesnosti i besperspektivnosti koja se nije mogla ublažiti ni njihovom lojalnošću državi, izbjegavanjem incidentnih situacija i dokazivanjem građanske poslušnosti. Beogradska "Politika" je 1923. pisala kako odlazak muslimana u Aziju ima i ekonomske posljedice po zemlju, jer su sa sobom ponijeli mnogo novca.²

Nakon šahovičkog pokolja Bošnjaci su napustili donjokolašinsko područje i u najvećem broju iselili se u Tursku.³ Seoba je grozničavo zahvatila Grančarevo, Komarane, Ravnu Rijeku, sela brodarevskog i bjelopoljskog kraja. U stanovništvo se bio uvukao strah, pa bi na prve glasine o iseljavanju iz jednog sela došlo do pokreta u drugim. Tokom 1925. samo iz Komarana i okolnih mjesta iseljeno je preko 200 domaćinstava sa 1.000 lica. Iseljene su porodice Zekovića, Mušovića,

¹ Muhamed Hadžismajlović, direktor muslimanske kreditne banke u Pljevljima, pisao je tim povodom narodnom poslaniku Mihailu Dragaševiću: "Nadam se da si ti protiv seobe Muslimana, pa sam slobodan zamoliti te da, ako se može, da se uopšte zakonom zabraniti ili barem da se ukine ova famozna naredba po kojoj se naređuje svim vojnim i civilnim vlastima da idu na ruku pri seobi Turaka. Ta naredba od koje je šteta po državu, a naročito po nas Srbe, nije potrebno da ti govorim kad se svi Muslimani tretiraju kao Turci, naročito u onim krajevima gdje je to tumačenje kod sve crnogorske inteligencije - valjda sa računa i svih državnih organa bez iznimke. Gospode Bože, da li će se jednom početi trezveno o svemu raspravljati?! Nastavi li ovako i zadnji repovi Muslimana-Srba nestaće" - cit. prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 36.

² "Politika", Beograd 6. avgust 1923.

³ M. Lutovac piše da etničke promjene u tom kraju nisu bile tako izrazite "sve do 1924. godine, kada se prilikom nekih lokalnih izgreda i meteža, muslimansko stanovništvo u velikom broju iselilo u Bijelo Polje i druge krajeve u dolini Lima, a mesto njih se naseljavali doseljenici iz Gornjeg Potarja (Kolašina, Polja, Šaranaca) i susednih sela" - cit. prema: M. Lutovac, *Etničke promene*, 219.

Muminovića, Šahovića, Nukovića, Dolaca, Čorića, Bjelaka, Dautovića, Imamovića. Mahom su naseljeni u Erazumu. Tu su svoje utočište potražili i muhadžiri iz Lekovine, Graba, Bihova Groba, Komarana, Brodareva, Grančareva.¹ Ovo stanovništvo je ka Turskoj išlo preko Makedonije, gdje su se u Skoplju dobijala potrebna dokumenta. Put preko Makedonije pratile su i brojne dezinformacije koje su još više otežavale odlazak. Proturale su se glasine da se, preko Makedonije, može u Tursku otići bez ikakve dokumentacije, ili se, uz malu novčanu nadoknadu mogu dobiti sva potrebna dokumenta. Zato su brojne porodice napuštale i ono malo imovine što su imale i hrlile u Makedoniju, gdje su nabavljale, za novac, iseljenička dokumenta "na crno". Da bi došli do njih muhadžiri su prodavali sve što su imali sa sobom. Iz sela Kladnice, u sjeničkom kraju, od 1925. do 1928. iselilo se u Tursku 40 porodica sa 216 članova. Selo Jovik ostalo je bez bošnjačkog stanovništva. Na imanjima odseljenih naselile su se srpske porodice iz okolnih sela.²

Prema popisu iz 1921. u bjelopoljskom srezu bilo je 14.105 muslimana a 12.765. deset godina kasnije. U istom ovom periodu broj pravoslavnog stanovništva u ovom srezu je povećan sa 12.022 na 20.102; u pljevaljskom je 1921. bilo 9.356 a 1931. godine 9.187 muslimana, dok je broj pravoslavaca sa 17.306 povećan na 23.698 lica. Broj muslimana je jedino povećan u beranskom srezu sa 8.822 na 12.314, gdje je i broj pravoslavaca u navedenom periodu sa 14.970 porastao na 18.523 lica. U odnosu na pravoslavno i katoličko stanovništvo u Crnoj Gori muslimansko je imalo najmanji porast, pogotovo u onim krajevima koji su pripali Crnoj Gori nakon balkanskih ratova, čemu je svakako uzrok njihovo iseljavanje u Tursku, kao i teror kome su bili podvrgnuti.³

¹ Opisujući svoju posjetu potomcima ovih porodica Hakija Avdić je predočavao da su oni žalili za svojim rođacima i zavičajem, citirajući i riječi Ibrahima Dautovića: "Bog ubio brda i doline, što su naše oči razdvojile" - nav. prema: H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, 176.

² S. Selimović, *Kladnica*, 126.

³ Š. Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, knj. I, Bar 1995, 135-136.

Iseljenički karavani iz "Nove Srbije" praćeni zaplašivanjem, ubistvima Bošnjaka i izbornim terorom 1925. predstavljali su dalji nastavak terora i diskriminacije. Dr. Hakif Bajrami ustvrđuje da je vlada u Beogradu stajala iza pospješivanja iseljavanja iz Sandžaka jer je tamošnje muslimane bilo nemoguće asimilirati "to jest pretvoriti ih u Srbe". U tom smislu razmišljalo se i o vladinom zaduživanju i vanrednim kreditima, čak i u inostranstvu, preko kojih bi se omogućilo pravoslavnom stanovništvu da pokupuje zemlju od iseljenika.¹ S druge strane, beogradska štampa je objavljivala da su se po "gušćim muslimanskim naseljima razmireli agitatori koji odvrćaju muslimane da se ne iseljavaju obećavajući im da će uskoro doći staro vreme".²

Nevolje su posebno zadesile Bošnjake u Novom Pazaru. Poslanički izbori u ovom gradu, održani 8. februara 1925., bili su u znaku velikog terora.³ Državni organi vlasti i odbor Radikalne stranke su znali da će većina Bošnjaka glasati za Džemijet, koji je prešao u opoziciju, pa su zato poduzeli represivne mjere. Pred izbore pojačane su akcije protiv preostalih odmetničkih grupa, uz interniranje njihovih porodica.⁴ Neposredno pred održavanje ovih izbora, kada je Džemijet, našavši se u velikoj nemilosti režima u Beogradu, javno pozivao muslimane da ne rasipaju glasove i da svi izađu na izbore, bez oklijevanja, bilo je privremeno zabranjeno izlaženje njegovog skopskog glasila, lista "Hak". Nekoliko visokih funkcionera Džemijeta, na čelu sa predsjednikom Ferhatom Dragom, bilo je uhapšeno.⁵

¹ H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 9.

² Opšir. M. Sekulić, *nav. djelo*, 187; "Politika", Beograd 3. septembar 1923.

³ IAR, ROK. Dr. Marko Atlagić o izborima u Novom Pazaru jednostavno piše: "U Novom Pazaru jugoslovenski muslimani su se opredjeljivali isključivo za muslimanske stranke (Džemijet), 1925. su apstinirali" - prema: M. Atlagić, *Narodna radikalna stranka i njezino organizaciono širenje i političko djelovanje u novopazarskom kraju 1930-1930. godine*, Novopazarski zbornik, br. 26. Novi Pazar 2002, 210.

⁴ "Politika", Beograd 5. decembar 1923.

⁵ "Pravda", Sarajevo 21. januar 1925; upor. Lj. Čolić, *Partija Džemijet kao parlamentarna stranka*, Istorijski časopis, knj. XLII, Beograd 2002, 169-171; B. Hrabak, *Novopazarske džemijetlije*, 250-251. Narodni poslanik Aćif Hadžiahmetović je bio hapšen nekoliko puta.

Pored jednog dijela Srba iz grada, u Novi Pazar su bili dovedeni i srpski seljaci iz okoline koji su zajedno sa nekoliko Jevreja bili naoružani motkama i pištoljima. Svi su oni, kao i organi policije, dobili određene zadatke kako bi radikali ipak dobili izbore. Uoči dana izbora gradom i okolnim brdima odjekivali su pucnji iz pušaka, pištolja, eksplozije dinamita i bombi kako bi se Bošnjaci zaplašili i ne bi izašli na izbore. Na dan izbora, na izbornim mjestima su se nalazile grupe Srba koje su prijetile Bošnjacima da ne glasaju već da se vrate svojim kućama. Naoružane grupe su tukle one pojedince koji bi se usudili da ipak glasaju: "Muslimane su obično tukli civili, a žandarmi su ih štitali u slučaju da neko od Muslimana da otpor". Bilo je pretučeno oko 200 lica. Gradom su krstarile naoružane grupe koje su odvrćale ljude od glasanja. Oko 11 sati grad je bio skoro pust. Biračka mjesta su napuštali i čuvari kutija Džemijeta čiji su pripadnici uzaludno pozivali zaplašeni narod da izade na izbore. U takvoj situaciji radikalski kandidat Živko Šušić, okružni načelnik, je pobijedio zahvaljujući glasovima Srba, Jevreja i manjeg broja zaplašanih Bošnjaka.¹ Nedaće nisu prestale ni nakon izbora. Oni su samo razbuknuli strasti. Nekoliko dana nakon izbora ubijen je "od žandara i grupe terorista" u noćnim satima Bedri-beg Eminbegović, čovjek koji se nikada nikom nije zamjerio. Njegovo ubistvo izazvalo je veliki strah: "Za tri meseca mi nismo izlazili iz kuća uveče. To što smo imali direkta i balvana uzimali smo i podupirali vrata od avlija i kuća odmah posle prvog mraka", navodi Omer Koničanin, suvremenik ovih događaja. Nakon ovog zločina, nije se dugo čekalo na nove. Stradala su dva brata, opančari Huso i Haso Bajramović - "ubila ih je grupa Srba Kolašinaca zajedno s žandarmerijskim narednikom Milošem Strizovićem". Tih dana paljeni su stogovi žita, plastove sijena, štale i kuće - "požar su organizovali neki Srbi pod zaštitom žandarmerije u Novom Pazaru". Bezobzirni napadači i teroristi su nastojali da još više zaplaše Bošnjake.² Vršeni su česti pretresi kuća pod

¹ IAR, ROK. Radikali su okupljali mjesno srpsko stanovništvo na propagandnim parolama: "Glasajte čoveka koga su Turci hteli da ubiju", "Srbi na okup", "Ko je za krst, on je za Šušića". Šušić je 1922. umalo stradao u jednom napadu Jusufa Mehonjića; upor. M. Sekulić, nav. djelo, 191.

² IAR, ZOK. Oni su na pragove kapija nekih uglednijih građana (Ahmet-age Hamzagića, Vehbe Gicića, Teufika Šeharifovića, Aćifa Hadžiahmetovića i drugih) preko noći ostavljali puščani metak kao prvu opomenu. Vladao je strah od prvog sumraka. Žandarmerijska patrola je u Šutenovcu istukla Šahinbeğa

maskom potrage za odmetnicima: "psovanje turske majke bila je najomiljenija poslastica izvršilaca ove prljave igre". Pljačkani su i bogatiji ljudi na seoskom području: "Od Koštanpolja i Glogovika do Giljeve i Dolića nije ostala nijedna bogatija muslimanska kuća, koja nije na neki način opljačkana". Izraziti primjer pljačke bio je slučaj Derviša Lekovića bogatog seljaka iz Melaja. On je optužen da je održavao vezu sa komitama, pa su ga naizmjenično hapsili i puštali poslije dukata koje im je davao. Nakon izbora 1925. govorilo se da Bošnjaci u Sandžaku samo mogu biti radikali ili odmetnici.¹ U zlostavljanjima Bošnjaka posebno su se isticali Milan Jotović, policijski pisar, Jović, komandir žandarmerije u Novom Pazaru, Miloš Strizović, žandarmerijski narednik i drugi žandarmi koji su djelovali po instrukcijama Živka Šušića, Mihaila Stanića, Ijekara, Miloša Popovića, sudije, kao i drugih istaknutih radikala.²

Elmazbegovića uz riječi: "Oca ti turskog, ti ovde čekaš komite, a ne zalivaš kukuruz". Na Jermišu je prilikom insceniranog pretresa ranjen Ljajić Hajro i gonjen Lukić Medo, optužen za navodnu povezanost sa komitama. Ljajić i Lukić su na prethodnim poslaničkim izborima bili čuvari kutija na listi Džemijeta. Žandarmerijski narednik Vidić je ubio imama Selima iz Duge Poljane pod optužbom da jatakuje komitama. Za ovo ubistvo Vidić nije odgovarao. U toku Ramazana, grupa Srba iz grada ubacila je bombu u kahvečajnicu Džeme Šaranina. Tom prilikom poginuli su Šaranin i njegov sinovac, a ranjeno je nekoliko Bošnjaka koji su se tu našli nakon teravija, kada je bomba bila ubačena. U toku Ramazana zaklan je na Hadžetu Emin Pečanin. I u ovom slučaju "istrağa je vođena tako da se počinoci ne otkriju". Žandarmi, predvođeni narednikom Milošem Strizovićem, su Bošnjake sačekivali prilikom izlaska iz džamije i tukli "pucali su šamari, pesnice i čizme vlasti po nedužnim ljudima". Pokušano je ubistvo Fehimbega Nuribegovića, predsjednika opštine. U okružno i sresko načelstvo pozivani su ugledniji i bogatiji Bošnjaci. Izmišljane su im i pripisivane razne krivice da bi ih ucijenili. Tada su opljačkani Ali-beg Nailbegović, Hajro Ljajić i drugi građani - upor. M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u. Pregled događaja od 1912. do 1941. godine*, 60-66; Isti, *Efendijina sećanja i kazivanja*, 128-131; *Novi Pazar i okolina*, 295-296.

¹ B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, 236.

² "Okružno i sresko načelstvo, žandarmerija i policija su pokrovitelji, izvršitelji i saučesnici ovih nacionalističkih akcija" - IAR, ROK. M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u. Pregled događaja od 1912. do 1941. godine*, 66.

Izborni i postizborni teror u Novom Pazaru nije ostao tajna. O tome su pisali i domaći i strani listovi koji su zahtijevali istragu i smirivanje stanja. Skopski "Hak" je pisao: "Hej, vi, beogradski glavari, što ste zabili glavu pesak kao nojevi, te ne čujete vapaj muslimana u zemlji". Vlast je zato bila prinuđena da intervenira. Ubrzo su počeli premještaji svih onih koji su kao državni i policijski činovnici učestvovali u teroru. Nakon toga je u ovom kraju situacija počela da se smiruje. Radikalna stranka je uspjela nasilnim metodama i falsifikatima izbornih rezultata, da potpuno uništi Džemijet i da na njegov račun osvoji najviše glasova i mandata u Makedoniji, na Kosovu i Sandžaku.¹

Traumatična 1925. ostala je duboko urezana u svijesti onih Bošnjaka u Novom Pazaru koji su je preživjeli u strahu, ali i svih narednih generacija koje su je pamtile po predanjima.² Od 1925. do 1941. svi predsjednici novopazarske opštine bili su Srbi. Srbi su bili i svi okružni sreski načelnici u tom razdoblju. Takva politika je vođena i po seoskim opštinama gdje su Srbi najvećim dijelom bili birani za predsjednike. Ovo je izazivalo prikriveni revolt kod muslimanskog življa: "Mi smo znali da to mjesto ne pripada Muslimanima i da ga oni ne mogu dobiti. Bili smo nezadovoljni, ali smo se pomirili sa tim" - isticali su pojedini Bošnjaci. Stanje je bilo identično i u Sjenici, gdje su predsjednici opštine i djelovode po selima bili dovedeni sa strane, uglavnom iz moravičkog sreza. To su mahom bili obični seljaci, koji su imali završenu četverogodišnju školu, ljudi koji su bili ne samo vjerni režimu, spremni da sprovode državnu politiku, već i veoma sposobni da

¹ B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd 1979, 190-191. Prema prvim izvještajima "Džemijetske liste" su dobile isto onoliko glasova koliko i na prethodnim izborima, a negdje i više, što znači da je Džemijet trebao dobiti isti broj mandata. Međutim, vjeruje se da je krađa kuglica (prebacivanje iz jedne kutije u drugu) vršena u Glavnom biračkom odboru, ili eventualno u Ministarstvu unutrašnjih djela, a ne na biralištu. Opšir. "Republika", Beograd 15. februar 1925.

² IAR, ROK. Na opštinskim izborima 1926. u većini opština u srezu deževskom su, pod dojmom onog što se prije dešavalo, izabrani Srbi za predsjednike. Kada su nakon ovih izbora upitali imućnijeg seljaka Adema Trtovca "kako je sa novim predsjednikom", on je mudro odgovorio: "Baš dobro. Zlo mi, čini mi se, ne misli, a dobru mu se i ne nadam".

se, ne birajući sredstva, obogate, kupujući jeftino imanja Bošnjaka.¹ Sarajevska "Pravda" je 3. aprila 1925. objavila članak o prinudnom iseljavanju muslimana, i velikoj neizvjesnosti koja je vladala među njima u krajevima koji su nakon Prvog balkanskog rata pripali Srbiji. List je prezentirao i neke podatke objavljene u beogradskoj štampi o iseljavanju 60.000 lica u Tursku, pozivajući pritom muslimane da se ne sele, jer sa Turskom nije bio zaključen nikakav sporazum po tom pitanju. Međutim, seobe nisu zaustavljene. Zvanična politika je iseljavanje tumačila kao pokret za zaradom i zaposlenjem.² Iseljenički pokreti muslimana ka Turskoj su zbog svoje očiglednosti, shodno preuzetoj praksi iz XIX stoljeća, zvanično neprestano tumačeni vjerskim, ekonomskim i kulturnim razlozima, dok se o onim suštinskim: političkim, policijskim i drugim kontinuiranim pritiscima nije govorilo. R. Jovanović zaključuje kako su na iseljavanje uticali "istorijski neizvježena verska i nacionalna suprostavljenost, nesigurnost i sporo sređivanje prilika posle krupnih istorijskih lomova i promena".³

Tokom 1925. iz Novog Pazara se odselilo preko 150 porodica, a iz raznih sela deževskog sreza oko 200 porodica. Lokalni organi vlasti su pospješivali to iseljavanje. Sreski načelnik je lično i noću popunjavao pasoše i druga dokumenta samo da bi seoba išla brže.⁴ Pet porodica Skarepa iz Šavca kod Novog Pazara iselilo se 1925. u selo Aktaš kod Adapazara.⁵ Te 1925. su sela Rogatac, Dragaljevina, Prisoje i Bujca u

¹ S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, 88.

² H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 13.

³ R. Jovanović, *Stanovništvo opštine Novi Pazar*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995, 220.

⁴ IAR, ROK. U izvještaju partijske komisije CK iz 1952. o Muslimanima u deževskom i štavičkom srezu, na čijem je čelu bio Edib Hasanagić, ističe se da se nakon 1925. iz novopazarskog kraja iselilo 2.000 Muslimana. Sve je to uticalo da se preostali Muslimani zatvore u sebe, navodi se u izvještaju, sa osjećanjem da su Turci, pripadnici islama, nasuprot velikosrpskom nastojanju srbiziranja... Takva politika dovodila ih je u položaj građana drugog reda... Zato su u ratu (1941. - prim. S. B.) "Muslimani dočekali okupatore kao oslobodioca".

⁵ T. Skarep, *Ispravka i dopuna o poreklu Skarepa*, Novopazarski zbornik, br. 21, Novi Pazar 1997, 275. O njihovoj daljoj sudbini ovaj autor predočava: "Sada ih tamo ima oko 100 porodica. Zvali su i nas i umalo smo otišli 1956/57. Imaju plantaže lešnika i dobro žive".

novopazarskom kraju zbog iseljavanja ostala bez Bošnjaka.¹ Brojne porodice su u bescijenje prodavale i ostavljale svoju imovinu.² Mnogi špekulanti jeftino dolaze do velikih imanja, kuća i dućana. Samuel Konforti, jevrejski trgovac, kupio je, uz pomoć Milana Jotovića, policijskog pisara, 24 dućana i 20 kuća.³ Kuće i dućani su prodavani samo za pribavljanje potrebne dokumentacije i troškove transporta. Srbi su u Novom Pazaru do 1912. živjeli isključivo u dijelu grada koji se nazivao Varoš mahala. Kupovinom kuća od Bošnjaka koji su se selili,

¹ F. Sebečević-S. Šaćirović, *Naselja novopazarskog kraja*, 41.

² U Tursku, su, između ostalih, otišle porodice: Vrančević Salke, renterijera, Jorgandžić Hasana, Jorgandžije, Komanović Čazima, obučara, Kadrić Mehmeda, stolara, Kurtančaušević Dauta, službenika, Đakovac Šabana, trgovačkog pomoćnika, Čurkić Emina, berberina, Hudović Murata, studenta, Šerifović Teufika, renterijera, Podgoričanin Cufe, berberina, Kamberović Kurtana, službenika, Selimović Mustafe, pekara, Fujaljić Bilala, pekara, Fujaljić Mehe, pekara, Grbović Omera, pekara, Čavdar Muharema, obučara, Čavdar Šefke, obučara, Saitović Hadžiahmeta, prvog ašije, Koškovac Alije, Šarukić Metka, trgovca, Rašljanin Bajrama, pekara, Hadžiibrahimović Faika, obučara, Imamović Saliha, hodže, Mavrić Fehima, radnika, Hadžirifatović Hamida, Šalbat Ethema, radnika, Delić Hakije, obučara, Mujčinović Salke, zanatlije, Hadžirifatović Numana, age, Đakovac Hasana, službenika, Hadžirifatović Iljaza, age, Rohović Čaza, piljara, Buhrić Vehbe, kafedžije, Hadžirifatović Saliha, hodže, Murić Murata, radnika, Murić Elmaza, radnika, Koničanin Rasima, radnika, Čorović Ahme, radnika, Žirčanin Havze, age, Kavrajčić Rasima, age, Kavrajčić Nedžiba, age, Kavrajčić Džemala, age, Hudović Hilme, age, Hajdinović-Hadžitahirović Hanife, domaćice, Imamović Hazbije, age, Melajac Ise, službenika, Abdulefendić Hilmije, Bondžuković Ramiza, lončara, Bondžuković Vejsela, lončara, Gusinac Šuće, Hadžitahirović Asima, obučara, Hadžitahirović Iljaza, radnika, Faković Rušida, križača duhana, Faković Nazifa, radnika, Koničanin Sulejmana, radnika, Mavrić Džemala, zemljoradnika, Prtinac Nazifa, zemljoradnika, Gordžović Redžepa, zemljoradnika, Čolaković Mustafe, Škrijelj Aziza, vodeničara, Melajac Smaje, piljara, Hrvaćanin Emina, radnika, Hrvaćanin Zize, kahfedžije, Gluhovičanin Sulejmana, stolara, Koca Sejfije, zemljoradnika, Bojadžić Emira, stolara, Ağušević Smaje, renterijera, Čorović Fehima, bivšeg predsjednika opštine, Jahagić Huse, trgovca, Beranac Numana, trgovca, Garčević Vejsela, trgovca, Elezović Hajre, baštovana, Hadžiavdić Jakupa, zemljoradnika, Đakovac Jonuza, kelnera, i mnoge druge iz grada i okoline čija prezimena i imena nisu sačuvana od zaborava. Opšir. M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u. Pregled događaja od 1912. do 1941. godine*, priloga br. 6.

³ IAR, V. Nedović, *Hronika NOR-a u Novom Pazaru (Rad KP-e, SKOJ-a, društvenih organa i razvitak narodne vlasti do oslobođenja)*, I, Novi Pazar 1959.

po povoljnim uslovima, razni službenici, žandari i finansi, doseljenici iz Crne Gore, sa Golije, Rogozne i drugih krajeva Srbije počeli su se naseljavati i po drugim dijelovima Novog Pazara.¹

Državna vlast je željela da u sandžačkim krajevima biološki ojača srpski živalj uz istovremeno potiskivanje nesrpskog stanovništva koje je smatrala nepouzdanim i "stranim" elementom na svojoj teritoriji. Pokušaji političkog organiziranja Bošnjaka nailazili su na snažan otpor pošto je vladalo zvanično mišljenje da se radi o isključivo srpskoj teritoriji na kojoj su mogle djelovati samo srpske političke stranke. Za cijelo vrijeme Kraljevine SHS režim nije dozvoljavao Jugoslavenskoj Muslimanskoj Organizaciji da razvije političku djelatnost u Sandžaku i Crnoj Gori. Jedan od razloga za suzbijanje prisustva JMO u Sandžaku bio je i strah da će time rasti težnje za pripajanjem Sandžaka Bosni, čime bi bio ugrožen uticaj vladajuće srpske buržoazije.² JMO je u granicama svojih, ograničenih mogućnosti, nastojao da pomogne Bošnjacima na ovom području, savjetujući ih da se ne sele, pišući o njihovom teškom položaju i stradanju. Značajnijeg uspjeha u tim akcijama nije bilo, ali su one predstavljale jedan od jasnih vidova neslaganja sa vladajućom politikom.³ Vjerovatno pod uticajem JMO i njenih apela da se stane sa seobama u Tursku, a imajući u vidu povoljniji položaj Bošnjaka u Bosni, povodom više ubistava i naročito pokolja u Šahovićima 1924, došlo je do iseljavanja dijela Bošnjaka iz Sandžaka u BiH, posebno u istočnu Bosnu. Ove migracije u BiH bile su

¹ E. Mušović, *Varoš mahala*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995. 25. Naseljavanje Srba po drugim dijelovima grada bilo je karakteristično za cijeli period između dva svjetska rata, kao i za vrijeme od 1950.-1970. kada su bila intenzivna nova iseljavanja Bošnjaka.

² A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 344.

³ Narodni poslanik Sakib Korkut o kampanji režimske štampe i srpskih stranaka protiv JMO 1921. piše: "Prije svega moram naglasiti, da su ti isti listovi stalno bili proti našem "nezvanom" miješanju u tamošnje prilike. Oni Sandžak smatraju interesnom sferom svojih partija i ljubomorno su odbijali svako naše nastojanje, da vršimo kakav bilo uticaj na tamošnje muslimane. Nijesu tako postupali samo ti listovi. I šefovi njihovih partija dijelili su isto mišljenje, pa nijesu htjeli ni čuti o tome da je naša organizacija jedini politički faktor, koji može imati prirodna osnova među tamošnjim muslimanima i jedina njihova prirodna reprezentacija" - prema: "Novosti", br. 122, Beograd 27. septembar 1921.

političke i sigurnosne prirode.¹ U Bosnu su se najviše selili, pored preživjelih Bošnjaka iz Šahovića i Vraneša, porodice iz pljevaljskog, prijepoljskog, novovaroškog i pribojskog kraja.²

Risto Jeftović je pisao da u sjeničkom kraju "muslimanska imanja se prodaju u bescijenje, a pretnje i strah idu dotle da pojedini ljudi ostavljaju imovinu i beže od svojih porodica u Tursku, a kada se granica zatvori, ti ljudi ostaju bez imovine i bez sredstava za život".³ Alijaga Prizrenac, trgovac i nekadašnji predsjednik sjeničke opštine (1912.-1914.), prodao je nakon 1918. cjelokupno imanje, kuću, dućane i zemlju Akovićima, doseljenicima iz Crne Gore. Međutim, uzeo je samo kaparu. Kupci njegove imovine su mu ponudili da ga na putu za Tursku isprate do Skoplja i tamo isplate. U Skoplju je, pak, pretučen. Oteta mu je i kapara, te je "na ponjavi" prenijet u Tursku.⁴ U Sjenici je neki Mukeldžija iz Ljumića mahale ostavio sofru sa izlomljenim komadima hljeba nasred sobe i neugašenu lampu "pritjeran da ostavi i ostalo što je imao i usred noći morao da iseli, a koliko je sličnih primjera, to niko ne bi znao".⁵ Mnoga sela ostala su bez stanovnika. U seoskoj opštini Rasno, gdje su bile svega četiri srpske kuće, a čak preko 250 bošnjačkih, za predsjednika je, umjesto smijenjenog Bošnjaka, postavljen Srbin.⁶ Zbog nesigurnog života iz sela Vrujaca, zapadno od Duge Poljane, iselilo se 1925. godine 25 kuća bratstva Kurtovića zvanih Vrujića, u Tursku. Time je nestalo i ovog sela.⁷ Iz sjeničkog kraja su

¹ A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 338-339.

² S. Bandžović, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku (1878-1941)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993, 141-142; Isti, *Iseljavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku (1878-1941)*, Almanah, br. 1-2, Podgorica 1994, 62-63.

³ F. Sebečevac, nav. djelo, 119.

⁴ A. Vrcić, *Predsjednici Sjenice 1912-2002.*, Zbornik Sjenice, br. 14, Sjenica 2003, 73.

⁵ M. Abdagić, *Kulturno-politički rad studenata i omladine između dva rata, odnosno u vrijeme od 1935. do 1941. godine*, 65-67.

⁶ IAR, *Prepis izjava Rista Jovanovića*, rukopis, Zbirka radničkog pokreta i NOB-a.

⁷ F. Sebečevac, nav. djelo, 73.

1933.-1934. otišle brojne porodice.¹ Iz sela *Brnjice* vršeno je tridesetih godina postepeno iseljavanje Bošnjaka putem psiho-fizičkih pritisaka. Savo Čukanović predočava da se stariji muslimani u ovom selu nisu mogli lahko pomiriti s tim da, pored njihove kuće, doseljeni Srbi podižu kuće i staje, da drže svinje i da ih puštaju da "nekontrolisano haraju i po njihovom imanju, da im dolaze pred kuću". Udaju jedne Srkinje za Bošnjaka, lokalni Srbi su proglasili za otmicu, iako je ona izjavila da se dobrovoljno udala. To je uticalo na pogoršavanje ukupnih prilika, kao i zastrašivanja Bošnjaka koja su vršile srpske komite.² Napetosti su posebno rasle prilikom izbora i pritisaka na većinsko bošnjačko stanovništvo. Prilikom izbora u sjeničkom kraju 1935. Srbi su ubili trojicu Bošnjaka.³

Intezivnija iseljavanja Bošnjaka iz Nove Varoši nastala su nakon 1920. godine. U međuratnom periodu su se, između ostalih, iselila po

¹ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1934, f. 19 d, pov. br. 25061. Između ostalih, otišla je tročlana porodica Ibrahima Ljajića i šestočlana porodica Sabita Omerovića (dugopoljska opština), petočlana porodica Haka Bogučanina, tročlana porodica Amira Bogučanina i sedmočlana porodica Selma Bogučanina (selo *Tuzinje*), šestočlana porodica Rame Cemovića, osmočlana porodica Azema Prenkovića (selo *Muhovo*), osmočlana porodica Aziza Bihorca (dugopoljska opština), desetočlana porodica Nezira Bogučanina (selo *Žitnice*), zatim porodice Omera Zukanovića, Rašida Ljajića, Mehe Maličevića, Smaje Seferovića, Čazima Omerovića, Šabana Ljumića, Bajre Ljumića, Ahmeta Tahirovića (selo *Dubica*), Bekte Tahirovića (6) iz sela *Dubica*, Nurke Karajusufovića (4) iz sela *Rasno*, Nazifa Zukanovića (selo *Kamešnica*), Vejsela Vejsilovića, Hake Dacića, Miralema Suljića i Avde Baždara iz sela *Sugubina*, Fiuljduza Ugljanina (selo *Fijulje*), Elmaza Ugljanina (selo *Fijulje*), Zaima Ugljanina (selo *Fijulje*), Čamila Ugljanina (selo *Fijulje*), Hate Salihovića, Osmana Muminovića (Sjenica), Džeme Ugljanina (Sjenica), Bege Latovića (Sjenica), Mehmeda, Murata i Jakupa Salihagića (Sjenica), Izudina Softića, Rešida Zornića, Avde Zornića, Tahira Zornića, Omera Šaćića (selo *Žabren*), Sulejmana Hamidovića (7), Ise Hamidovića (4), Čazima Nikilića (5), Begana Nurčevića (5), Mumina Nikulića (10) Džemala Suljevića (9) i Ahmeta Idrizovića (9) iz sela *Brnjice*, Alije Bača, Raifa Ramičevića (3), Ibrahima Ljajića (7) iz Duge Poljane, kao i mnoge druge. Opšir. H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 15-16.

² S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, 134.

³ IAR, *Prepis izjava Rista Jovanovića*, rukopis, Zbirka radničkog pokreta i NOB-a.

dvojica Agovića i Krdževića, kao i H. Dolmagić "koji se kompromitovao saradnjom sa Austrijancima". Jedan od Krdževića se vratio u Novu Varoš, a M. Agović se po povratku nastanio u Sarajevu. Razlog njihovog povratka bila je odluka turskih vlasti da ih naseli u Anadoliju.¹ Bošnjaci su se selili i iz prijepoljskog kraja. Otišla je i porodica Kajevića iz Sopotnice koja je posjedovala najbolje pašnjake u Postijenju, pod Jadovnikom. Tamošnji sopotnički kmet Petar Tmušić im je neprestano zagorčavao život. Bošnjaci su masovno 1920. napustili Sopotnicu.² Iz Hisardžika se od 1923. do 1933. iselilo 23 porodice. Iz ovog kraja u Tursku je još 1913. otišlo 13 porodica.³ Iselile su se i porodice Smaila Aginića, Alije i Sabita Hadžića. Otišle su i brojne porodice iz pribojskog kraja.⁴ O tom vremenu Ilijas Dobardžić 1940.

1 D. Drljača, *Etnološke beleške o stanovništvu Zlatarskog kraja*, Užički zbornik, br. 13, Titovo Užice 1984, 491. U isto vrijeme u Sarajevu su se otselila dvojica Tirovića i S. Begović.

2 Petkom bi, ako bi se oni okupili u džamiji, sa svojim pandurima lupao u kante i oslpao zgradu kamenicama. Pucali bi i iz pušaka da bi ih zaplašili. Tmušić je odobrio da se poruše kameni nadgrobni spomenici na muslimanskom groblju i da se potom odnesu u selo Stranjani za izgradnju žandarmerijske stanice. Vrhunac je bio kada je doveo žandarme da prisilno iseje jednu bošnjačku porodicu iz kuće u koju se potom uselila porodica Žarka Tmušića. Opšir. M. Veruović, *Pollimska viđenja*, Novi Sad 1969, 25-26.

3 M. Veruović, *U profesiji slatke gorčine*, 62.

4 "Sandžačke novine", br. 109, Novi Pazar 22 jun 1998. Stari Alija Šuman je svjedočio o zbivanjima u pribojskom kraju i onom što je uslijedilo: "Dođe Kosta Pećanac sa svojom bandom i pohara ove krajeve. Poče ubijati Bošnjake a kralj ne hćede da nas zaštiti. Moju četvoricu amidža je Kosta poklao u Kalafatima a njihove ahmedije na trnje objesio. Bila je to 1923. godina a meni je bilo samo osam godina. Moj rahmetli babo, hoće da poludi i veli nama: "Hajde bježimo svi ćemo izginuti. Nastade u narodu gungula, narod se pokrenu. Nas je bilo devetero djece, babo, majka. Babo je majki naredio da raskravi bakrač masla, a u maslo turio zlato. Tako smo to pronijeli u Tursku. Došli su u Kara Pazar. Tamo bijaše puno Bošnjaka. Nikako drugačije, već samo Bošnjaci. Tako nas i tamo nazivaju. Ja se zaposlih u nekoj kafani, jedan brat u fabrici svile, drugi u pekari i svi nađosmo po neki po'so. Bili smo tamo sedam godina. Majka i tri sestre ne mogadohu da izdrže tamošnju havu i pomriješe. Babo se prepade da svi ne pomremo i veli: "Moramo nazad, u Sandžaku se smirilo". Tada je vladao kralj Aleksandar. Ali vidi belaja, sad nam Turci ne daju da idemo. Prijedosmo u Stambol i tu babo nađe neke advokate i istjera nam pasoše na pola godine. Vratismo se ovdje. Bijaše 1930. godine".

ističe: "Prošlo je dvadeset godina. Bilo je godina strašnih, bolnih, zabrinjavajućih, godina gladnih, monotonih i sivih. Sandžak je preživio za taj period ono što nijedan kraj naše države nije preživio".¹ U takvom stanju, pojačanim ekonomskim propadanjem, rasli su apatija, nesigurnost i osjećaj privremenosti koji je sputavao dinamiziranje i unapređivanje uslova življenja. Od 50 članova Banskog vijeća Zetske banovine, bilo je svega pet muslimana i četiri rimokatolika. Iako je pravoslavno stanovništvo u ovoj banovini činilo 52 odsto stanovništva, u Banskom vijeću ono je bilo zastupljeno sa 82 odsto.²

Iseljavanja iz BiH, sa Kosova i iz Makedonije

Podaci o iseljavanju Bošnjaka, Albanaca, Turaka iz Jugoslavije u međuratnom periodu su nepotpuni i nesigurni. Prema navodima štampe iseljavanja u Tursku su bila intezivna i masovna. Nedovoljno naseljenoj Turskoj bio je nužan svaki novi doseljenik, posebno za naseljavanje u krajeve koje su napustili Grci i Jermeni, pa su se turske vlasti angažirale na propagandi radi doseljavanja iz balkanskih država u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo. Ovaj proces je konvenirao i vlastima kraljevske Jugoslavije koje su željele da na ovaj način "očiste zemlju od tuđih elemenata".³ O tome su na svoj način govorili i dva uvodnika u beogradskoj "Politici" od 21. i 24. avgusta 1923. pod naslovom "Iseljavanje Turaka" i "Iseljavanje Muslimana". U uvodniku od 21. avgusta se kaže: "Nigdje ne koordiniraju naši i turski interesi toliko, koliko u ovom pitanju".⁴ Vlasti u Beogradu su smatrale da je, kao

1 On dalje piše: "Nastalo je doba neizvjesnosti i teškog odlučivanja: ili otići u dalek svijet, u Anadoliju, ili ostati na svome tlu pa i izgubiti glavu. Poslije su došle seobe, te naše bolne seobe. Za zavičajnim stranama koje nikada nisu postale tuđe i mrtve, sa bolom čovjeka koji ostavlja svoje pokopane mrtve, groblje živih i zemlju, ah zemlju otetu, zemlju prokletu, Sandžak, naše su Sandžaklije pošli kao čeragaši tuđih strana, daleko preko tuđih gora i mora" - cit. prema: "Gajret", Sarajevo septembar 1940.

2 Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd 2004, 173.

3 "Obzor", br. 303, Zagreb 4. novembar 1923.

4 Naši iseljenici u Turskoj. Mogućnosti saradnje matica iseljenika u Jugoslaviji sa našim iseljenicima i njihovim potomcima u Turskoj (u daljem tekstu: Naši

prirodna posljedica formiranja nacionalnih država na Balkanu, iseljavanje bio normalan proces kod "Turaka zaostalih na teritoriji naše Kraljevine".¹ Oni nisu tretirani kao ostali državljani, već kao zajednica sa privremenim boravkom.

Iseljavanje Bošnjaka iz BiH, mada slabijeg inteziteta nastavljeno je i u periodu između dva rata, naročito u prvim poratnim godinama.² U jednom apelu iz 1920. se navodi da je BiH zemlja "gdje se muslimanski dio, najčistiji ogranak našeg jedinstvenog naroda, sa svih mogućih položaja šalje u Aziju". Književnik Hamza Humo piše "O sve, sve nam oduzeše", praveći analogiju, da je drenov štap, štap lutilice, ciljajući na egzodus kao jedini zavičaj Bošnjaka.³ Vladinu politiku podržavali su i pojedini stranački listovi koji nisu krili zadovoljstvo zbog odlaska muslimana u Tursku, istovremeno pozivajući na nasilnu hrišćanizaciju onih koji su ostajali.⁴ Takva štampa je pisala da bi bilo dobro da se njih

Iseljenici u Turskoj), Matica iseljenika BiH, za internu upotrebu, Sarajevo oktobra 1974, 3.

¹ I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 193.

² U odnosu na 1921. broj muslimana je povećan sa oko 588.000 na 718.079, ili sa prosječnom godišnjom stopom rasta od 19,9%. U istom periodu broj pravoslavnog stanovništva u BiH je povećan sa oko 829.000 na 1.028.139 lica, ili sa prosječnom godišnjom stopom rasta od 21,4%. Broj rimokatolika je u istom periodu porastao sa oko 444.000 na 547.949 lica, odnosno sa prosječnom godišnjom stopom rasta od 20,9%. Pravoslavci su 1921. činili 43,9% a deset godina kasnije 44,2% stanovništva. U istom razdoblju udio muslimanskog stanovništva iznosio je 31,1% odnosno 30,9% deset godina kasnije. Procenat rimokatolika je porastao sa 23,5% na 23,6% u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. Opšir. Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, 52-55; A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 360. Od 1870. do 1931. pravoslavno stanovništvo se u BiH povećalo sa 496.485 na 1.028.139 lica, a u relativnom odnosu od 42,88% na 44,25%; broj katolika je povećan sa 209.391 na 547.949, ili od 18,08% na 23,58%; a muslimansko se stanovništvo povećalo od 448.613 na svega 718.079, odnosno relativno se smanjilo od 38,73% na 30,90%, što se prvenstveno tumačilo kao posljedica njegovog iseljavanja nakon 1878. godine, te masovnog stradanja u toku Prvog svjetskog rata.

³ F. Saltaga, nav. djelo, 168; upor. M. Spasovski, *Osnovne odlike demografskog razvitka Bosne i Hercegovine od 1918. do 1991. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 228.

⁴ S. Čerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, 184-194.

što više iseli, a traženo je i od srpskog patrijarha da one koji ostanu prevodi u pravoslavlje.¹ Agrarna reforma u BiH unesrećila je muslimanske zemljoposjednike. Dok se državljanima Kraljevine Jugoslavije u Dalmaciji plaćalo po 7.700 dinara za 1.000 kvadratnih metara zemlje, dotle se u BiH za istu površinu plaćalo svega 32 dinara: "Odgovor može da bude samo tj, što su u Bosni posjednici sa 91% muslimani, a u Dalmaciji sa isto toliko procenata Srbi i Hrvati".²

Iseljavanje Bošnjaka iz Cazinske krajine, veoma nerazvijenog dijela BiH, uzelo je posebnog maha prvih godina nakon okončanja Prvog svjetskog rata. Po kazivanju Mehmeda Mehmedovića (u Turskoj *Sevila*) i Bajrama Isakovića (Kardumana), koje navodi S. Smlatić, u maju 1926. u Erdek, mali gradić – kasabu, u lijepoj i pitomoj uvali Erdečkog zaljeva na južnoj obali Mramornog mora, doseljene su muslimanske porodice, većinom sa područja cazinske i bosanskokrupske opštine.³ Kao razlozi za iseljavanje navedeni su i politički progoni, spajanje porodica i obećanja da se u Turskoj može

¹ A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, 294.

² U *Memorandumu* Udruženja bivših beglučkih posjednika kmetsko-beglučkih zemalja od 27. septembra 1938. upućenom kraljevskom namjesniku, princu Pavlu, se navodi: "I mjesto, da se u ovoj našoj državi i mi osjetimo slobodnim i ravnopravnim građanima, mi nažalost vidimo, da smo pod tuđinom u našim pravim bili bolje štice. ovo je jedna bolna, ali istinita konstatacija, koja može imati nedoglednih posljedica. Bojimo se, da se ne obistini ona pjesnikova: "Drumovi će poželjati Turaka, ali Turaka više biti neće". Prema: *Memorandum Udruženja bivših posjednika kmetsko-beglučkih zemalja u Sarajevu poslat Njegovom Visočanstvu Kraljevskom Namjesniku Princu Pavlu dne 27. septembra 1938*, fotokopija.

³ Među njima su bili najbrojniji Hamulići (novo prezime Tuna) s 20 porodica, rodom iz Stijene kod Cazina, zatim Toromanovići (Džidža i Sertelj) s 15 porodica, iz Donje i Gornje Koprivne. Nešto su manje brojne bile porodice Sivića, Hodžića, Poturovića iz Stijene, Mehmedovića iz Koprivne, Suljkanovića, Isakovića, Đenanovića i Velića iz Bužima, Hadžića iz Mahmić-sela, Redžića i Herdića iz Polja i Gnjlavca, Harabaša iz Bužima, Skaklića iz Tržca, Velagića i Bajrića (Akuzi) iz Cazina, Sagrkovića-Smlatića iz Bužima, OGREŠEVIĆA iz Brekovice (Bihaća) i druge. Opšir. S. Smlatić, *Bosanci u Erdeku i Turskoj*, "Naš svijet", br. 67, Sarajevo decembar 1970; S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine*, 115.

besplatno dobiti zemlja i kuća. Alija Buljubašić iz Karakače kod Cazina je rekao docnije, da se njegov otac iselio jer nije htio biti radikal.¹

Neke porodice koje su se 1926. doselile u Tursku iz bihačkog kraja, kako se nisu snašle, htjele su da se, godinu dana kasnije vrate. Međutim, u uputama koje su iz službenog Beograda slate jugoslavenskom konzulu u Istanbul naglašavano je "da ni u jednom slučaju nije poželjno, da se iseljenici iz Turske vraćaju u Kraljevinu".² Brojne porodice krenule su, pritisnute nedaćama, posebice iz Bihačke krajine 1927.-1929. godine. Samo sa područja tri matična ureda (Bužim, Stijena, Ostrožac) iselilo se 136 porodica sa oko 700 članova u tom periodu.³ Početkom 1928. u Cazinskoj krajini je stanovništvo bukvalno gladovalo zbog višegodišnje nerodice i velikog zaduženja seljaka.⁴ Tim iseljenicima turske vlasti su ponudile dodjeljivanje kuća i posjeda grčkog stanovništva, iseljenog iz Egejskog, Mramornog i Sredozemnog primorja, nakon tursko-grčkog rata 1919.-1921. i Lozanskog ugovora 1923. godine. Pritisnuta nemaštinom, većina doseljenika nije mogla da se brzo privikne na toplu klimu dijelom močvarnih i malaričnih krajeva, pa je umirala, plaćajući na taj način veoma skupo proces adaptiranja u novoj sredini.⁵ Drugi su pak odbili da žive u tim selima, ostajući po gradovima, snalazeći se i živjeći od sezonske zarade. Većinom su podijelili sudbinu svojih prethodnika,

¹ S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, 3. Isti autor dalje navodi: "Porodična zadruga u kojoj sam rastao kao dijete (Pećiograd kod Cazina) posjedovala je malo obradive površine prema ukupnom broju članova porodice. U kriznim godinama kakve su bile 1928/29. moj otac je, u dogovoru sa braćom i svojim ocem, odlučio da isele u Tursku. Postupio je, ipak, oprezno ne otudivši svoj deo imetka, nego je putni trošak osigurao na drugi način. Moja porodica i hiljade drugih iselile su se tada zbog teških ekonomskih prilika, nadajući se da će u Turskoj dobiti više obradive zemlje i bolje živeti".

² H. Bajrami, *Dokumente*, 149.

³ S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, Zbornik IX Kongresa geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974, 241.

⁴ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine*, 29.

⁵ S. Smlatić, *Jazlik-koy - najveće bosansko selo u Adapazarskom vilajetu*, Geografski pregled, XIII, Sarajevo 1970, 176.

koje su pratili bolesti i nemaštine, dajući najveći danak u prilagođavanja novom podneblju.¹

Po M. Pelesiću iz BiH u periodu između dva svjetska rata nije došlo do "narodnog huka" prema Turskoj kao u vrijeme austrougarske uprave jer je, između ostalog, postojala informiranost Bošnjaka o tome da je Mustafa Kemal Atatürk u potpunosti mijenjao temelje tradicionalnog društva potenciranjem svjetovnih aspekata nove Turske, što svakako nije nailazilo na njihovu naklonost. Rebecca West (Sisili Izabel Fearfield) se u to uvjerila aprilu 1937. u Sarajevu, prilikom posjete predsjednika turske vlade Ismeta Innenija i Kazima Ozalipa, ministra odbrane "sa polucilindrima i u besprijekorno skrojenim odijelima", kada ih je, bez simpatija, promatralo hiljade ljudi koji su nosili fes i feredžu. Ona je o tome pisala: "Vidjeli smo kraj jedne priče koja je trajala pet stotina godina. Vidjeli smo konačni pad Osmanskog carstva". Bošnjaci su se toga dana polahko, u tišini, po sitnoj kiši razišli svojim kućama "kao oni koji se vraćaju praznih ruku".²

Na Kosovu je 1919.-1941. izvršena veoma sporna kolonizacija.³ Već 1919. započelo je naseljavanje Kosova i to prvo u gnijlanskom kraju, oko Laba i u Metohiji, a 1920. na Kosovu i Drenici.⁴ Zemlju su dobijali uglavnom povjerljivi ljudi dinastije, privilegirani državni činovnici, "pristalice velikosrpstva koji su dole kolonizirani". Kralj Aleksandar je uputio 1919. proglas tamošnjim kolonistima: "Neka svaki

¹ S. Bandžović, *Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku*, 106.

² Prema: R. West, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd-Sarajevo 1989, 140-141; M. Pelesić, *Predstave Bošnjaka o Bliskom istoku između dva svjetska rata*, 189; upor. E. Marković, *Sa našeg juga*, Zagreb 1924, 92-98. Nakon šest decenija američki diplomata Ričard Holbruk će napisati da je u SAD napoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku bila upravo knjiga Rebece West čiji će stanovište da su muslimani rasno inferiorni uticati na dvije generacije čitalačke publike. Vidi: R. Holbruk, *Put u Dejton*, Beograd 1998, 20.

³ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 206.

⁴ A. Hadri, *Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji* (u daljem tekstu: *Kosovo*). Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1967, 59.

Srbin, Hrvat i Slovenac bude na svojoj zemlji gospodar".¹ Glavni cilj ove kolonizacije bio je da se na napuštena i neobrađena zemlja naseli i pojača slavenski hrišćanski živalj, a da se ostali nacionalni elementi, u prvom redu, albanski, potisnu. Jedan od vodećih srpskih političara, Nikola Pašić, je bio uvjeren da bi politika koju je knez Miloš vodio oko 1840. godine, kada su se muslimani iseljavali iz Srbije, bila "dobra" i za Kosovo. Zato je smatrao da dio Albanaca sa Kosova treba raseliti a dio asimilirati. U tom smislu su i ukidane škole na albanskom jeziku, koje su radile u toku Prvog svjetskog rata, pod obrazloženjem da ih Albanci navodno nisu željeli pohađati. Pretpostavljao je da će za asimilaciju biti potrebno oko 25 godina. Istovremeno je razmatrao mogućnost da sa masovnim naseljavanjem Srba izmijeni demografsku sliku Kosova.² Srpska vojska je već u novembru 1918. započela sa oštrim akcijama razoružavanja albanskog stanovništva na Kosovu. Ova akcija je nailazila na otpor po albanskim selima pa je sprovedena uz pomoć granatiranja, rušenja i paljenja tih sela.³ Već 1919. došlo je na Kosovu do novog ustanka Albanaca koji je ugušen u krvi. Ustanak je u narednih pet godina nastavio kao gerilski pokret, poznat kao kačački, na čijem je čelu bio bračni par, Azem Bejta i Šota Galica. Oni su pod svojom komandom imali dvije hiljade aktivnih boraca i oko sto hiljada pristalica. Kada je Bejta poginuo 1924. kačački pokret je ugašen. Pritisci na Albance nisu prestajali. U Kosovskoj Mitrovici je 1926. organizirano paljenje drevne Sahat-džamije, što je uticalo, u sklopu sveopštih pritisa i nastavkom daljeg iseljavanja.

Na Kosovu je moćnim pojedincima, poput Puniše Račića, na osnovu lažnih potvrda da su potomci srednjovjekovne srpske vlastele, bilo omogućeno da dobiju na hiljade hektara otete, prvoklasne zemlje, čak uz odštetu "pričinjenu u doba Turaka".⁴ Sam Nikola Pašić je u

¹ K. Jončić, *Društveno politički i pravni položaj narodnosti u SFRJ, u: Međunacionalni odnosi i Savez komunista Srbije, Beograd 1969, 192-193.*

² A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945, Beograd 1973, 27-28.*

³ Lj. Dimić-Đ. Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci, I, Beograd 1998, 34; M. Atlagić, Kačački pokret na Kosovu i Metohiji 1918-1924, Novopazarski zbornik, br. 25, Novi Pazar 2001, 223.*

⁴ Z. Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji, Zagreb 1968, 455-464.*

svom vlasništvu na Kosovu imao posjed od oko 3.000 hektara. Naseljavanje Kosova vršilo se po *Uredbi o naseljavanju Južnih krajeva* od 24. septembra 1920 godine, kasnije proglašenom zakonom, i po *Zakonu o naseljavanju Južnih krajeva* od 17. juna 1931, sa izmjenama i dopunama od 24. juna 1933. godine. Albancima se zemlja uzimala bez mnogo pitanja.¹ Zakon iz 1931. koji je obnarodovao kralj Aleksandar Karađorđević, pružao je veoma povoljne uslove srpskim i crnogorskim kolonistima.² Pojedinci, međutim, nisu htjeli obrađivati dobijenu zemlju, već su je preprodavali.³ Svijest ili vjera o superiornosti nagoni ljude da misle kako imaju veća prava od drugih. Bili su istaknuti zahtjevi za naseljavanjem Srba na Kosovu iz raznih oblasti kako bi se dobio "najsrećniji etnički almagam", miješanjem starosjedelaca sa Srbima iz "nekada rasno najčistijih naših krajeva".⁴

Do 1937. na Kosovu je bilo podignuto 8.711 naseljeničkih kuća, od čega je država podigla 2.178 a naseljenici 6.533 kuće. U međuratnom razdoblju zemlju je dobilo 14.126 lica, ali se naselilo 13.938. Preostala 184 domaćinstva spriječio je rat da se nasele. Prema statistici iz 1939. ukupno je naseljeno 59.294 člana, od toga, kako je razvrstano po popisu, Srba 49.249, Hrvata 5.148 i 162 Slovenaca. Kolonizacijom se htjelo postići povećanje slavenskog, prevashodno pravoslavnog elementa naročito u graničnom pojasu prema Albaniji i pored glavnih komunikacija koje povezuju upravne i ekonomske centre u ovom

¹ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve, II, 209.*

² Starješine porodice dobijale su po pet hektara zemlje, a svaki oženjeni član u porodici imao je pravo na još četiri hektara, neoženjeni do 21 godine na po tri hektara, dok su djeca i udovice dobijale po hektar zemlje. Svaka porodica je za okućnicu dobijala 25 ari zemljišta. Veće porodice, sa po dva ili više oženjenih članova, imale su pravo na po 50 ari. Kolonisti su imali i druge povlastice: besplatan prijevoz na svim državnim željeznicama i brodovima do mjesta naseljavanja, besplatnu građu iz državnih šuma za gradnju kuća, uvoz za potrebe domaćinstva oslobođen carina, mogućnost da se traži pomoć od vojske u krčenju zemljišta i u građevinskim radovima. Poreske povlastice su sadržavale i oslobađanje od svih neposrednih državnih poreza u trajanju od deset godina, a od svih lokalnih poreza tokom pet godina. Upor. A. Jakupi, *The origin and motives of Serbian myths on Kosova, "Eurobalkans", br. 34-35, spring-summer Aegina 1999, 26-28.*

³ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve, II, 206.*

⁴ Č. Mitrović, *Kolonizacija Južnih krajeva, Beograd 1939, 28-33.*

regionu. Ova namjera je iskorišćena i kao sredstvo, naročito, u pograničnim dijelovima, da se jednom broju naseljenika dodijeli zemlja oduzeta od albanskih seljaka.¹ Državna propaganda je isticala da su Albanci neprijatelji srpstva - "gori od Turčina".² Na žalbe Albanaca, izložene svakovrsnim maltretiranjima i pritiscima, vlasti su im odgovarale da je najbolje da se isele u Tursku.³ Naseljenici u Metohiji su Albance posmatrali kao "bespravan element, a sebe za osvajače, koji mogu sa zemljom meštana postupati po svojoj volji". Oštećenim Albancima nisu pomagale ni izvršne presude agrarnih vlasti i sudova, jer, zbog korpucije vlasti, oni nisu mogli ostvariti svoja prava. Širene su glasine da žandarmi čak kažnjavaju Albance po 50 dinara ako "konj ili vo balegom isprlja državni drum".⁴ Međutim, i pored različitih pritisaka, država nije uspjela da razbije kompaktnost albanskog stanovništva.⁵ Čedomil Mitrinović je, odobravajući frontalno protjerivanje albanskog stanovništva iz novoosvojenih krajeva 1878. godine, iskazao žaljenje što slične akcije nisu vršene nakon 1918. već "propustivši da jednom zauvek rešimo ovaj problem naseljavanjem našeg i raseljavanjem inorasnih elemenata, propustili smo to da osiguramo neposrednu etničku vezu između severnih i južnih srpskih naselja, kakva je neosporno funkcionisala sve do poznog srednjeg

¹ Đ. Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 24-26; Lj. Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo 1974, 324-325; B. Bošković, nav. djelo, 416-417.

² Upor. A. Hadri, *Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1967; 79; *Kosovska Mitrovica i okolina*, 159; Z. Janjetović, *Istorijski uzroci odnosa Hrvata i Srba prema nacionalnim manjinama u jugoslovenskoj državi 1918-1941. godine*, 390. Janjetović piše da je, prema podacima o nacionalnoj strukturi stanovništva iz popisa 1931. koji, kao nepovoljni po državu, nisu bili objavljeni, broj Albanaca bio 503.624, a Turaka 132.602.

³ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 206.

⁴ A. Hadri, *Kosovo*, 79.

⁵ M. Obradović, *Agrarni odnosi na Kosovu 1918-1941*, 450-452. On dalje navodi: "Koliko je nepravilno oduzeto privatne zemlje za vreme od 1918. do 1941. godine daju nam podaci o reviziji agrarne reforme izvršene na Kosovu 1945. godine, kada je Albancima vraćeno 15.784 hektara. Ni ovi podaci nisu potpuni jer kačacima koji su saradivali sa okupatorom nije vraćena oduzeta zemlja u periodu 1918-1941. godine".

veka".¹ Državni organi, pak, nisu objavljivali podatke u statističkom pregledu Kraljevine Jugoslavije o nacionalnim manjinama u zemlji "iz spoljnopolitičkih i vojnih razloga".²

Albanci su se, s druge strane, iseljavali u Tursku, mada taj pokret nije bio toliko masovan koliko su državni organi željeli da bude.³ Oni su smatrani za najnepouzdaniju nacionalnu manjinu u zemlji. Albanci su se, izloženi teškim udarcima, našli pred tri nacionalna ljudska i politička, izazova: pred ropstvom, razbogaćivanjem i iseljavanjem, kako ih je okarakterizirao veliki albanski mislilac, episkop Fan Noli

¹ On ističe da su se "Arnauti u svojoj penetraciji prema Severu zaustavili kod Paraćina i Jagodine, odakle ih je iščistio Karađorđe za vreme prvog ustanka. Kako je koji kraj postupno oslobađavan, vršeno je i čišćenje ovih elemenata i ispravljanje njihovih uzurpacija sve do 1878, a tada se stalo, jer se do 1912. Srbija nije mogla širiti u tim krajevima. Po oslobođenju Južne Srbije počeo je intezivan rad na čišćenju tih elemenata, ali je svetski rat omeo taj posao, koji je trebalo odmah nastaviti još u prvim danima oslobođenja, 1918-19. Umesto čišćenja i sređenja ovoга pitanja, mi smo uzurpatorima dali ne samo sva građanska prava i slobode, s tajnim pravom glasa, nego smo ozakonili i njihove uzurpacije" - prema: Č. Mitrinović, *Kolonizacija južnih krajeva*, 26-27.

² Po popisu 1931. u Zetskoj banovini je bilo 150.062 Albanca (16 odsto od ukupnog stanovništva banovine), Moravskoj 48.300 (3,36 odsto), a Vardarskoj banovini 302.901 (19, 24 odsto). Po istom popisu u Vardarskoj banovini bilo je 124.599 Turaka (7,91 odsto). Opšir. M. Bjelajac, *Dva viđenja rješavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji pred izbijanje Drugog svjetskog rata*. Tokovi, br. 1, Beograd 1989, 84.

³ Upor. H. Hodža, *Uzroci, problemi i posledice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanskog naroda u inostranstvo*, u: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb 1978, 255-259; A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, 28; H. Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti*, 43-44. Etnograf Atanasije Urošević smatra da se do 1935. u Tursku iselilo 844 turskih i albanskih porodica, u Albaniju 68 i dvije u Siriju, što ukupno iznosi 904 porodice. Petrit Imami smatra da ne postoje precizni podaci koliko je Albanaca od 1912. do 1940. napustilo Kosovo i Makedoniju, navodeći da neki albanski izvori kazuju o broju od preko 130.000 iseljenih, dok zvanični govore da se sa tog područja od 1928. do 1938. iselilo 11.000 Albanaca. Opšir. P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 16. septembar 1998; M. Vickers, *Between Serb and Albanian*, London 1998, 119.

1929. godine.¹ Jugoslavenska vlada se trudila da se omete iseljavanje Albanaca u Albaniju, u strahu da se oni, zbog blizine, opet ne vrata u svoj zavičaj, nastojeći da ih usmjeri u pravcu udaljene Turske.² Potrebne isprave za odlazak u Tursku dobijale su se za svega dva dana, a u Albaniju za dva mjeseca.³ Kraljevina Jugoslavija je 1939. razmatrala planove o eventualnoj podjeli Albanije. Proširenje granica Jugoslavije na teritoriju Albanije knez Pavle je tada prokomentirao riječima: "I s ovim što imamo na Kosovu ne znam šta ćemo. Albanci s Kosova su nam kao nož u kičmi".⁴ U periodu 1930.-1940. podržavana je psihoza iseljavanja. Državna propaganda je neprestano upozoravala na navodne pripreme Albanaca za ustanak, što je korišteno kao izgovor za prikupljanje oružja.⁵ Prema popisu iz 1939. koji su izvršili sreski načelnici na Kosovu je živjelo 645.017 stanovnika. Neslavenskog življa je bilo 422.827 (65,6%), slavenskog 162.896 (25,2%), i naseljenika 59.294 (9,2%). Muslimani iz Gore tretirani su kao "neslovenski element".⁶

Mada se Jugoslavija 1919. izričito obavezala da će uzeti u zaštitu vakufe, u Makedoniji su stradale brojne džamije, koje su rušene ili pretvarane u vojne magacine, sokolane, opštinske zgrade. U Gostivaru je 1930. sreski načelnik, izvjesni Joksić, zapalio džamiju, i, nakon osam dana, ispijajući zdravice srušio minare, upotrebivši pritom 17 bombi. Još je gore bilo sa ostalom vakufskom imovinom.⁷ Bili su to jasne

¹ A. Hadri, *Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji*, 80-82.

² H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 18. Savjetnik u Političkom odeljenju u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije informirao je 5.12.1938. kraljevsko poslanstvo u Ankari da je Ljatifović Mehmet sa porodicom prilikom traženja pasoša za iseljenje u Tursku dao izjavu o istupu iz Jugoslavenskog državljanstva za sebe i članove porodice, pa se na osnovu toga poslanstvo moli da "Ljatifoviću i članovima njegove porodice, u slučaju traženja, ne izdaje vizu za povratak u Kraljevine" - ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1939, br. 25312.

³ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 210.

⁴ "Evropljanin", br. 1, Beograd 21. april 1998. Upor. B. Komatina, *nav. djelo*, 14-15.

⁵ *Kosovska Mitrovica i okolina*, 158-159.

⁶ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 16. septembar 1998.

⁷ M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, 27.

poruke muslimanima. Pojedini poslanici-radikali u Ustavotvornoj skupštini su 1921. isticali da su Torbeši i Turci bili najlojalniji element u "Južnoj Srbiji", da im je trebalo ostaviti 25 odsto zemljišnog fonda, kako ne bi pali na teret države, jer su nakon oduzimanja zemlje postajali obični prosjaci. Bilo je primjera da su tamo dolazili ljudi kojima je data imovina muslimana, kao da su oduvijek bili seljaci.¹ Tursko stanovništvo je bilo veoma zapostavljeno. Spadalo je u grupu manjina kojima to svojstvo nije bilo priznato. Zbog toga su se selili, a oni koji su ostajali prikrivali su svoj nacionalni identitet.² Tursko stanovništvo iz Makedonije se masovno iseljavalo. Iz sela Pekljanje u dolini Pekljanske rečice, u Kočanskoj kotlini, iselilo se oko 30 domaćinstava 1924.-1925. godine ("toga ojdo gazdite"). Iselilo se i stanovništvo iz sela Zrnovce (oko 90 bogatijih domaćinstava) gdje je bilo dosta muhadžira iz Bugarske naseljenih nakon 1878. godine, iz Morodvisa je od 1912. do 1928. iseljeno oko 75 domaćinstava, kao i iz Vidovišta, Obleševa. U selo Banja, nedaleko od Kočana u podgorini planine Osogova, na imanja iseljenih Turaka, došli su Makedonci iz planinskih sela. Iz sela Terance u Tursku je 1923.-1928. otišlo oko 120 domaćinstava.³ Zbog iseljavanja muslimana cijena zemlje je bila jeftina. Po niskim cijenama tvornica obuće "Bata" iz Borova kupila je nekoliko hiljada hektara zemlje, a sam kralj Aleksandar je preuzeo veliki muslimanski posjed u Demir-Kapiji, koji je eksploatiran besplatnim radom vojnika.⁴

Kolonizacija je u Makedoniji bila intezivna u prvim poratnim godinama. Vlast je, da bi pospešila, kolonizaciju predstavljala Makedoniju kao "poljoprivredni Eldorado", sa velikim slobodnim kompleksima najplodnije zemlje. Pojedini izvještaji su isticali da su se nekadašnji muslimanski posjedi u rukama kolonista pretvorili u

¹ *Stenografske beleške ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, Beograd 1921, 15-18.

² M. Teodosijević, *Jezik štampe turske narodnosti u Jugoslaviji (Ilist "Tan")*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 37, Sarajevo 1987, 91.

³ J. Trifunovski, *Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, 126-129.

⁴ I. Ribar, *Politički zapisi*, II, Beograd 1949, 39.

"najuglednija poljoprivredna dobra".¹ Do 1929. naseljeno je ukupno 2.418 kolonističkih porodica na područjima agrarnih povjereništava sa sjedištima: Skoplje - 1.274; Kavadarci - 487; Štip - 452 i Bitolj 205 porodica. Prema drugim podacima, broj koloniziranih domaćinstava, zaključno sa 1928. godinom, iznosio je 6.377; njima je dato 63. 839 hektara zemlje.² Do kraja 1940. na teritoriji Vardarske Makedonije izgrađeno je 28 kolonija sa 4.167 doseljeničke porodice. Država je za koloniste sagradila 675, a oni sami 2.792 kuće. Ostali su kolonisti naseljavani po napuštenim turskim kućama.³ Između dva rata selilo se i albansko stanovništvo iz Makedonije u Tursku. U okolini Bitolja raseljena su sela Dihovo, Bratindol i Kažane. U okolini Prilepa raseljeno je selo Brajlovo, u okolini Ohrida sela Pesočane i Bukovo, a u okolini Velesa sela Lafčane i Omorane.⁴ Kolonizacija je izvršena nakon Prvog svjetskog rata naročito u Ovčem Polju, dolini Bregalnice, Skopskoj kotlini i Pelagoniji. Tamo su na bivšim beglucima i imanjima iseljenih muslimana kolonizirani ratni dobrovoljci i bezemljaši iz sjeverne Dalmacije, Like, Vojvodine i doline Južne Morave.⁵

Odmah nakon Prvog svjetskog rata, vladajući krugovi iz Beograda su se ponadali da će u periodu od 20 do 25 godina uspjeti da potpuno uključe Makedoniju i Kosovo u svoju privredu i administraciju i "narod njihov kulturno i nacionalno asimilovati". Utapanje ovih oblasti u Srbiju trebalo je da bude potpuno, kao što je to urađeno u Nišu, Pirotu i Vranju nakon 1877. godine. D. Bogdanović, ponavljajući opet stare teze srpskih historičara, kada proces masovnog iseljavanja nije mogao biti zaobiden, navodi da su mase muslimana još u toku balkanskog rata bježale "ne samo u strahu od osвете nego i zbog onoga nepristajanja na život u hrišćanskoj državi".⁶ Takva politika naišla je međutim na otpor u Makedoniji i na Kosovu, još prije stvaranja Jugoslavije kao države, pa je to trebalo da pouči vladu u Beogradu "da su zastareli Miloševi

¹ O. Blagojević, *Ekonomska misao u Srbiji do Drugog svetskog rata*, SANU, pos. izdanja, knj. DXXV, Beograd 1980, 831.

² *Istorija makedonskog naroda*, knj. III, Beograd 1970, 30.

³ A. Apostolov, *Kolonizacijata vo Prilepsko među dvete svetske vojni*, Godišen zbornik, br. 4, Filozofski fakultet, Skopje 1978, 64.

⁴ J. Trifunovski, *Albansko stanovništvo u Makedoniji*, Beograd 1988, 100.

⁵ M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije*, 19.

⁶ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 237.

metodi iz 1833. i Ristićevi iz 1878.-1879. za Makedoniju, Kosovo i Metohiju".¹ Pokušaj srpske asimilacije Vardarske Makedonije bio je presječen političkim ishodom Drugog svjetskog rata. Administratori Dragiše Cvetkovića su javljali da su Srbi nakon 1918. bili uvjereni da će posrbiti makedonsko stanovništvo, ali je nakon 22 godine bilo jasno da sem srpskog činovništva i kolonista nemaju nikoga na svojoj strani.² Bio je to rezultat pogrešne, netaktične politike koja nije uzimala u obzir vrijeme, brojnost i svijest stanovništva koje je uzaludno pokušavala asimilirati.

Legaliziranje iseljeničkog pokreta

Jugoslavenska država je iseljavanje muslimana ozakonila na osnovu člana 55. *Zakona o državljanstvu*, donešenog 21. septembra 1928. godine. Taj član sadrži slijedeće odredbe: "Državljanstvo stanovnika nekadašnjih krajeva turske carevine, koji su posle ratova od 1912. i 1913. godine prisajedinjeni određuje se po ovim propisima:

"Postali su državljanima Kraljevine oni nekadašnji turski podanici koji su 25. avgusta 1913. bili žitelji koje opštine na teritoriji prisajedinjenoj od strane predjašnje Kraljevine Srbije, kao i oni, koji su bili 8. novembra 1913. god. žitelji koje opštine na teritoriji anketiranoj od pređašnje Kraljevine Crne Gore, i koji su to ostali do 1. decembra 1918. godine. Licima koja su se iselila u Bugarsku, ako se vrate u zemlju u roku od tri godine od stupanja na snagu ovog zakona, priznaće državljanstvo svojim rešenjem Ministar unutrašnjih dela. Neslaveni, koji su u smislu drugog stava ovog paragrafa postali državljani Kraljevine, prestaju to biti, ako u roku od pet godina od stupanja na snagu ovog zakona izjave kod nadležne prvostepene upravne vlasti da istupaju iz državljanstva. Prvostepene upravne vlasti dostaviće rečene izjave vojnim i opštinskim vlastima, koje su dužne dotičnog odmah izbrisati iz vojnih i opštinskih spiskova. Ova će lica biti dužna odseliti se iz Kraljevine u roku od jedne godine od dana učinjene izjave pri čemu će moći slobodno od svake dažbine poneti sva svoja

¹ *Iz istorije Albanaca*, Beograd 1969, 189.

² B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo*, 37.

pokretna dobra. Ministarski savet će na predlog Ministra unutrašnjih dela propisati olakšice ovim iseljenicima za iseljenje i za prodaju njihove imovine".¹

Do oktobra 1935. broj lica koja su po osnovu ovog člana istupila iz jugoslavenskog državljanstva iznosio je 21.500, odnosno 4.940 porodica.² Podatke o spoljnim migracijama u periodu između dva rata prikupljao je Iseljenički komesarijat u Zagrebu. Smatra se da je kvalitet ovih podataka relativno zadovoljavajući, jer su podaci o iseljenicima "verovatno potcenjivani". Broj iseljenika u vanevropske zemlje po podacima ovog komesarijata u razdoblju 1921-1939. iznosio 195.938 ili prosječno 10.313 godišnje. Ima procjena da je u razdoblju 1919-1929. iz zemlje emigriralo oko 240.000 lica, a od 1930. do 1938. još 127.300 lica.³ Podaci o iseljenicima u evropske zemlje postoje tek od 1927. godine. Njihov broj je 1927.-1939. iznosio 170.667 ili 13.128 godišnje.⁴ Po zvaničnim jugoslavenskim statističkim izvorima 1927.-1939. u Tursku je iseljeno 19.379, a u Albaniju 4.322 jugoslavenska državljanina.⁵ Po drugim službenim jugoslavenskim izvorima, koje navodi dr. H. Bajrami, u periodu od 1928. do oktobra 1935. je iseljeno 31.000 ljudi sa Kosova i Sandžaka, ističući kako je to godine Turska bila spremna da primi još 15.000 emigranata.⁶ Postoje i procjene da se

¹ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1934, f. 20, pov. br. 330.

² ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1934, pov. br. 1426.

³ S. Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije*, 64.

⁴ *Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, Institut društvenih nauka, Beograd 1974, 23. Bivša Opšta državna statistika objavila je ove podatke o migracionoj statistici u svojim *Godišnjacima* od 1920. do 1940; upor. L. Stojković-M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 9-10.

⁵ B. Gligorijević, *Između pravoslavlja i katoličanstva - Islam u Jugoslaviji 1918-1941*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 444. D. Alimpić i M. Bjelajac u članku *Sve je više Albanaca na brodu "Mejflauer"*, ("Duga", br. 1699, Beograd 29. avgust-11. septembar 1998.) objavljuju iste podatke, nastojeći da opovrgnu navode o masovnim iseljavanjima u Tursku, ističući kako je Državna statistika Kraljevine Jugoslavije objavila, ne navodeći nacionalnost, za sve godine od 1927. do 1939. u Tursku iseljeno ukupno 19.279 a u Albaniju 4.332 lica iz Hrvatske, BiH, Sandžaka, Kosova i Makedonije.

⁶ Upor. H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 18-19; J. Rastoder, *Spiskovi iseljenih u Tursku iz Sandžaka iz avgusta i oktobra 1935. godine*,

od 1931. do 1948. u Tursku iselilo oko 10.000 Bošnjaka i 20.000 Turaka "ako ne i više".¹

Krajem 1934. na put iz Jugoslavije u Tursku krenule su brojne porodice.² Na Kongresu evropskih muslimana koji je održan polovinom

Almanah, br. 7-8, Podgorica 1999, 259-260. H. Bajrami navodi da je 1919. iseljeno 23.508 Albanaca u Tursku; 1920. se iselilo 8.536; 1921. je iseljeno 24.532; 1923. je iseljeno 6.389; 1924. godine 9.631; 1925. godine 4.315; 1926. godine 4.112; 1927. godine 5.197; 1928. godine 4.326; 1929. godine 6.219; 1930. godine 13.215; 1931. godine 29.807; 1932. godine 66.219; 1933. godine 3.420; 1934. godine 14.508; 1935. godine 9.567; 1936. godine 4.252; 1937. godine 4.234; 1938. godine 7.251; 1939. godine 7.215, 1940. godine 6.729 Albanaca - nav. prema: B. Cani-C. Mijatović, *Kosmet ili Kosova*, 158.

¹ B. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990, 95.

² ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1934, f. 4, pov. 19720, pov. br. 30179. Iselile su se porodice Lata Đešovića iz Plava, Džema Kurtagića iz Gusinja, Ethema Kurtagića iz Gusinja, Mana Redžepagića iz Plava, Adema Hamzagića (7) iz Tutina, Fazlije i Ruše Pepića iz Melaja (opština Tutin), Salke Čokovića i Zejneta Čokovića iz *Delimeđa*, Rašida Pepića iz *Melaja*, Huseina Pepića i Bahtijara Pepića iz *Arapovića*, Halke Tahirovića iz *Gicevića*, Paše Papića (9) iz *Melaja*, Osmana Alića iz *Arapovića*, Bajrama Redžovića iz *Pružnja*, Šeme Čolovića (28) iz *Delimeđa*, Mehmeda Pramenkovića, Asima Osmanovića i Nure Tahirovića iz *Morina*, Bahtijara Đukića iz *Ramoševa*, Osmana Arapovića (7) iz Tutina, Duštinac Mumina (7), Alije Bogučanina (2), Mehmeda Lumića (4), Nuradina Gegića, Huse Hamzića (6), Rame Seferovića (5), Derviša Ljajića (6), Redže Nezirovića (2), Mehmeda Spahića (3), Čazima Osmanovića (6), Smaje Ljajića (4), Šerifa Suljevića (10), Sulejmana Ličine (7), Jakupa Zatrića (8), Ethema Dugopoljca (5), Lata Detanca, Čazima Komanovića, Zaima Spice (3) iz Novog Pazara, Alja Huse (7), Šabana Eminovića (4), Hazira Hasotića (3) iz Sjenice, Sinana Avdovića (5) iz sela *Tare* (opština Pljevlja), kao i Huseina Avdovića, Adema Tice (3) iz sela *Zagradine* (Priboj), Alije Avdagića iz *Plašča* (Priboj), Dževahire Bajramović iz sela *Zvijezde* (opština Prijepolje), Beće Teminovića, Šerife i Sejde Teminovića iz istog mjesta, Šeće Halilovića iz sela *Stranjani*, Rasima Kurtovića iz sela *Zavinograđa*, Rašida Đapovića iz *Brodareva*, Halila Bjelaka iz *Orošca*, Nala Plaškovića iz sela *Brajkovac*, Arifa Dautovića iz sela *Ivezici*. Iz Prijepolja su se u Tursku iselile porodice Omera Carića, Mede Teminovića, Husnije Turkušića, Ibri Muševića, Rife Teminovića, Sejde Teminovića, Malića Teminovića, Saliha Jusića, Beće Mehovića, Have Teminović. Iz sela prijepoljskog kraja iselile su se porodice Mahmuta Nukovića, Zinete Drnde, Redže Bokorovića, Fatime Mehonjić. Iz bjelopoljske opštine su se iselile

septembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, su predočili kako se nakon balkanskih ratova iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vodstva, obezglavljen i pometen, zaključujući da su seobe nastavljene i nakon Prvog svjetskog rata "naročito prosvječenih slojeva".¹

U međuratnom periodu balkanske muslimanske manjine su istodobno bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i "repatrijacije". Pregovori koji su vršeni sa Turskom oko iseljavanja muslimana iz "južne Srbije", uklapali su se u velika balkanska međudržavna dogovaranja.² U Atini je 9. februara 1934. zaključen Balkanski savez između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije, s ciljem da se održi novouspostavljeni teritorijalni poredak na Balkanu pred revizionističkim zahtjevima država poraženih u Prvom svjetskom ratu, prije svega Bugarske iza koje je stajala Njemačka. U okviru ovog sporazuma započeli su i pregovori oko iseljavanja muslimana, uglavnom Albanaca, u Tursku, uz određenu finansijsku nadoknadu.³ Na

porodice Nušida Ruhovića, Naila Hasića (6), Tahira Ljuce (7), Adema Kurtovića (5), Deme Begovića (11), Mustafe Kurtovića (3), Zene Čorovića, Hase Hajdarpašića, Kahre Puhovića, Raifa Čeranića, Elmaza Isovića, Ise Kurtovića, Đule Bijorčić, Smaje Mujanovića, Bekteša Mučevića, Redže Idrizovića, Ime Idrizovića, Kambera Bembovića, Huzera Musića, Alje Crnovršanina, Hajre Eminovića, Ruše Bihorca, Nasufa Kolašinca, Bajrama Čeranića iz sela Zaton, Azema Šukurice i brojne druge porodice. Opšir. H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 26-27.

¹ Izvještaj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15.9.1935, Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 10-11, Beograd oktobar-novembar 1935. Džemil Krvavac 1935. piše: "A groznica hidžretska tresu. Zaneseni blagostanjima Turske, podignutim na jednu visoku i sumnjivu potenciju, neobaviješteni o istini, prodaju oni imanja bud ni zašto. Slikaju se, možda prvi put, u šeširu ili kačketu i ovi bijednici, da vidi Kemal kako su uznapredovali. Na rastanku pozdravljaju se sa znancima i prijateljima da bi i ove po dolasku u nenaseljene dijelove Turčije lakše prevukli obećavajući im zlatna brda. A oni jedva čekaju glas iz "spasonosnog vilajeta" - cit. prema: Dž. Krvavac, *Zaboravljeni sandžački muslimani*, "Iseljenički glas", I, 3, Sarajevo 18. oktobar 1935.

² ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1928, f. 11, pov. br. 1840.

³ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 266.

osnovu zahtjeva za instrukcijama koje je tražio jugoslavenski konzul u Istanbulu u vezi sa iseljavanjem muslimana iz Jugoslavije, iz Beograda mu je odaslata informacija da se muslimani trebaju po svaku cenu iseljavati: "To je naš glavni zadatak a u prvome redu ne treba dozvoliti da oni u svojim zavičajima grade nove kuće ili da se školuju. Sve poslove oko iseljavanja treba da počne i sprovedi jedna vladina komisija, sastavljena od specijalista. Jedino je ostao kao problem koje grupe treba početi da se iseljavaju kao prve", te, kakve korake poduzeti kod turske vlade i koje dodatne olakšice ponuditi vezane za iseljavanje. Za iseljavanje u Tursku posebnu je zainteresiranost pokazivao i predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović tražeći da se što prije sklopi sporazum sa turskom vladom po tom pitanju.¹

U pripreme za masovno iseljavanje stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije, koje se, po različitim osnovama, izjašnjavalo kao tursko, bilo je uključeno više državnih organa, naučnika i institucija.² Veliki broj zahtjeva za iseljavanjem iz Jugoslavije neki su naučnici pokušavali da objasne kao "nedoraslost građanskom pravnom poretku", bez uzimanja u obzir djelovanja svih faktora koji su pratili i podstrekivali obim emigracije.³ Primarna dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti.

Sredinom tridesetih godina britanski izvori govore o stalnim prijavama albanske vlade protiv Jugoslavije, optužene za maltretiranje Albanaca na Kosovu s ciljem da ih natjera da emigriraju u Tursku. Po tvrdnjama albanske vlade samo u Albaniju je 1924.-1934. emigriralo 30.000 Albanaca sa Kosova, uz tumačenje da je glavno sredstvo pritiska bilo sprovođenje agrarne reforme.⁴ Po D. Bogdanoviću, do

¹ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1936, f. 4, pov. 12729/IV.

² ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, f. 1, pov. br. 28.

³ M. Ekmečić, *Uloga Islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana, u: Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 49.

⁴ Upor. Ž. Avramovski, *Prilog pitanju italijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme minhenske krize i okupacije Albanije* (u daljem tekstu: *Prilog pitanju*), Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1964, 124-125; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 238; M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u Jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata* (u daljem tekstu:

tridesetih godina iseljeno je u Tursku najviše "do 45.000 lica albanske, ali i turske i ciganske narodnosti (muslimana)". U toku ovog procesa turska vlada je bila donijela odluku da se prestane sa izdavanjem viza za iseljavanje s obrazloženjem da to pitanje treba riješiti posebnim sporazumom na novou vlada kako bi se uklonile neugodne posljedice neorganiziranog priliva novih građana u Tursku.¹ Jugoslavensko-turski odnosi išli su, nakon obnavljanja diplomatskih odnosa 1925., uzlaznom linijom. Već 1930. započinju pregovori jugoslovenske i turske vlade oko planskog iseljavanja muslimana. Načelna saglasnost je već 1931. bila postignuta.² U oktobru 1933. u Ženevi je zaključen "Ugovor o prijateljstvu, o nenapadanju, o sudskom raspravljanju, o arbitraži i o koncilijaciji" između Jugoslavije i Turske. Ugovor je ratificiran u Beogradu krajem novembra iste godine.³ Tom prilikom su riješena i pitanja oko napuštenih turskih imanja u "Južnoj Srbiji". Ona su uzeta pod sekvestar kao bezvlasnička, kao i agrarnih turskih optanata koja su pala pod udar agrarne reforme.⁴ Od 1935. su počele da kruže glasine o jugoslavensko-turskim pregovorima o preseljavanju muslimana koje bi, naravno, obuhvatilo i mnoge etničke Albance.⁵ Već te godine u Beogradu se održavaju sastanci na visokom državnom nivou na kojima se razmatraju sve opcije za iseljavanje muslimana sa Kosova i Sandžaka u Tursku.⁶ Na iseljavanju Albanaca bili su angažirani i jugoslavenski vojni organi. Prema ovim izvorima, u interesu zemlje je bilo da se što više neslavena iseli iz zemlje, te je zato trebalo činiti razne olakšice kako bi iseljavanje bilo masovnije.⁷ Ova populacija je

Muslimani kao etničke i verske manjine), u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 460.

¹ I. Andrić, *Diplomatski spisi*, 339.

² Ž. Avramovski, *Prilog pitanju*, 125; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 238.

³ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1933, f. 17, pov. br. 366.

⁴ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, Beograd 1937, 139.

⁵ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verska manjine*, 462.

⁶ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935, f. 4, pov. br. 22761.

⁷ *Šperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 209. U jednom armijskom dokumentu iz 1936. tim se povodom daju određene instrukcije: "Da se sva lica neslovenskog porekla sa teritorije Sandžaka, Kosova i Makedonije (nekadašnji krajevi pod Turskom carevinom) kao i onih anketiranih i zauzetih od bivše

predstavljala težak, skoro nerješiv problem za državu koja je pokušavala da ga otkloni različitim metodama.

Oštre stranačke borbe, nacionalna trvenja, strah od raskola i početak nagodbi srpske i hrvatske strane u predvečerje Drugog svjetskog rata oko teritorijalno-administrativne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije inicirali su pod uticajem vodećih intelektualnih, naučnih i poslovnih srpskih krugova 15. januara 1937. osnivanje Srpskog kulturnog kluba (SKK) radi odbrane "ugroženih interesa srpskog naroda" i novog preuređenja Jugoslavije, gdje bi Srbi imali još dominantniju ulogu. Intelektualci oko ovog kluba su bespoštedno kritizirali integralno jugoslavenstvo i njegove protagoniste. Predsjednik kluba bio je univerzitetski profesor Slobodan Jovanović, a potpredsjednik književnik Dragiša Vasić.¹

Kraljevine Crne Gore koja žele da se koriste odredbama Zakona, član 55. Zakona o državljanstvu, oslobode: od regrutovanja, upućivanja u kadar, pozivanja na vežbu i manevre i davanje komore od momenta date njihove izjave ili izjave njihovih roditelja, da će cela porodica zauzvek iseliti iz naše zemlje. One koji se već nalaze na odsluženju kadrovske roka odmah otpustiti iz kadra po prijemu gore navedene izjave, kako njihove tako i njihovih roditelja. Ovakva lica mogu se koristiti ovom povlasticom u roku od jedne godine dana, računajući od dana podnošenja molbe, odnosno izjava za iseljenje. U slučaju da se pojedinci ne isele u roku od godinu dana, takvi ne mogu uživati ovu povlasticu i služe rok službe u kadru po stavu 1. član 45. Zakona o ustrojstvu Voj. i Morn. pošto ih treba smatrati da su pokušali da izbegnu služenje u kadru". Opšir. Ž. Avramovski, *Prilog pitanju*, 136-137; A. Hadri, *KPJ na Kosovu i Metohiji do aprilskog rata 1941. godine*, Tokovi revolucije, V, Beograd 1970, 361-362; H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, 47-48.

¹ N. Milovanović, *Dragiša Vasić*, Beograd 1986, 217-218; D. Đorđević, *Ožiljci i opomene*, knj. I, Beograd 1994, 31. D. Smiljanić je SKK ocijenio kao petu snagu diktature, čiji je bio zadatak da "otmičarskoj, pljačkaškoj praksi nađe teorijsku podlogu u Kosovu, ustanku, Mačkovom kamenu i Kajmakčalanu" - upor. D. Smiljanić, *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960, 32; N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine* (u daljem tekstu: *Srpski građanski politički krugovi*), Prilozi, br. 4, god. IV, Sarajevo 1968, 178-179; Lj. Dimić, *Srpski kulturni klub između kulture i politike* (u daljem tekstu: *SKK između kulture i politike*), Književnost, br. 9-10, Beograd 1993, 858-862; S. Bandžović, *Slovo otpora*, Novi Pazar 1994, 37-38.

Saveznik i "nadkrilitelj" SKK, ali nastupajući samostalno, bio je vrh Srpske pravoslavne crkve.¹ Srpski kulturni klub je težio da bude reprezent, stožer okupljanja srpskog građanstva oko velikosrpskog programa i glasnogovornik srpskih nacionalnih interesa ("pressure group"). Klub je u tome uglavnom iscrpljivao svu svoju djelatnost, dok je sam naziv "kulturni" bio obična krinka.² Ovakva politika militantnog srpskog nacionalizma biće u vrijeme Drugog svjetskog rata prihvaćena kao program Ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića.³ U djelatnosti ovog kluba bilo je i višestrano razmatranje pitanja manjinskih naroda i nacionalnih manjina. SKK je kritizirao vlasti da nisu bile dovoljno odlučne u sprovođenju politike iseljavanja. Isticano je, između ostalog, kako je izgradnja puteva i željezničkih pruga jedan od osnovnih preduslova za integraciju srpskog kulturnog prostora. Kao primjer je najčešće spominjan Sandžak kroz koji nije išao nijedan put koji bi povezivao Srbiju sa Crnom Gorom. U tom smislu je isticano da putevi kroz Sandžak isključivo služe kao spona između muslimanskog svijeta u BiH sa muslimanima na jugu zemlje. Izgradnjom novih puteva trebalo je, pored svega, da se ekonomski ojača srpski a oslabi muslimanski element, da se odvoje "Srbi-muslimani" od "muslimana-Arnauta".⁴ U ovom klubu je propagirano da je stanovništvo Sandžaka po jeziku "gotovo sve srpsko", ali da je po vjeri i osjećanjima različito.⁵

Metode i ranija iskustva poslužili su i za planirano iseljavanje "turskog" stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije. Posebnu pažnju je

¹ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 609.

² N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi*, 179; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 49-50; Lj. Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1996, 506-513. Opšir. vidi: S. Bandžović, *Koncepcije Srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije (1937.-1941.)*, Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001, 163-193.

³ Upor. I. Jelić, *Jugoslovenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979, 64-65; Đ. Mikić, *Političke stranke i izbori u Bosanskoj krajini*, Banjaluka 1997, 244-245.

⁴ Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 893; *Isti, Srbi i Jugoslavija*, 143-145.

⁵ Za muslimane u Sandžaku je pisano: "Oni su našeg jezika i krvi, ali nijesu nacionalno naši. U masama se smatraju pravim Turcima. Pored toga su zatucani vjerski fanatici, koji se i danas po vjeri upravljaju u čitavom životu kao svi orijentalci. Konzervativni su do krajnosti i vrlo zaostao svijet". Opšir. Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 859

imalo Kosovo, gdje je, upotrebom različitih mjera, politikom sile, oduzimanjem zemlje, vršena diskriminacija albanskog stanovništva.¹ Petar Kujundžić, kosovski-mitrovački okružni načelnik, koji je organizirao paljenje Sahat-džamije u Kosovskoj Mitrovici, se hvalio kako je njegovom zaslugom u Aziju iseljeno "32.000 Albanaca opasnih po našu državu".² Historičar Vasa Čubrilović, sekretar SKK, prihvatajući i reaktuelizirajući ideju vladike Nikolaja Velimirovića da jednu državu treba da sačinjava jedan narod, 7. marta 1937. u Srpskom kulturnom klubu u Beogradu, gdje su na inicijativu vlade i generalštaba vojske započete rasprave o rješavanju "albanskog pitanja", ponudio je "efikasno" rješenje "nacionalnog" i demografskog pitanja na Kosovu.³ Upozoravajući na opasnost od albanskog "klina" koji se zadubio duboko u jugoslavensku teritoriju, na strateški najznačajnijoj tački Balkanskog poluostrva, Čubrilović je predočio kako "anarhističke elemente" nikad nije bilo ni moguće uključiti u civilizacijske norme slavenske civilizacije, nudeći istovremeno, uz analizu postojećeg stanja, i "recepte" za pokretanje i iseljavanje albanskog stanovništva van granica Jugoslavije, u pravcu Turske: "Poznato je da muslimanske mase uopšte vrlo lako podležu uticaju, naročito verskom, da su lakoverne, kao i fanatične. Zato je potrebno prvenstveno za iseljavanje među Arnautima pridobiti njihovo sveštenstvo i prve ljude od uticaja ili novcem ili pretnjama. Treba, što pre, naći agitatore, koji će agitovati za iseljavanje u Tursku, naročito još ako bi nam htela da ih dade. Oni imaju da opisuju lepote novih krajeva u Turskoj, lak i ugodan život tamo".⁴ Vasa Čubrilović je smatrao da u XX stoljeću imaju budućnost

¹ Fridrih fon Hajek je svojedobno pisao da tamo gdje samo nekoliko ciljeva dominira cijelim društvom, da je neizbježno da povremeno okrutnost postane dužnost, da se postupci koji vrijedaju sva naša osjećanja, kao ubijanje talaca, ili starih i bolesnih, tretiraju prosto kao pitanje svrsishodnosti, "da prinudno raseljavanje i transportovanje stotina hiljada ljudi postane oružje politike koju odobravaju skoro svi osim žrtve" - "Nedeljna naša borba", Beograd 8-9. avgust 1998.

² *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 206; *Kosovska Mitrovica i okolina*, 157-159.

³ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 209-210.

⁴ On dalje navodi: "Drugó sredstvo bi bio pritisak državnog aparata. On treba da do krajnosti iskoristi zakone, da bi više zagorčao opstanak Arnauta kod nas: globe, hapšenja, nemilosrdno primenjivanje svih policijskih propisa, kažnjavanje šverca, seče šuma, poterice, puštanje pasa, gonjenje na kuluk i na sva ona

samo one zemlje koje su naseljene "vlastitim narodom", da Kosovo treba naseliti Crnogorcima "nemirnim stočarskim elementom", koji su najshćeniji Albancima, te će zato oni najlakše sa njima izaći na kraj, naglašavajući dalje da se iseljavanjem Albanaca kidala i "poslednja veza između naših Muslimana u Bosni i Novom Pazaru i ostalog muslimanskog svijeta. Oni (Muslimani) ostaju verska manjina, jedina na Balkanu, i ta će činjenica ubrzati njihovo nacionalizovanje".¹ Opservacije V. Čubrilovića omogućavaju da se praksa etničkog čišćenja vidi u historijskom kontekstu; posebice tamo gdje on govori o odnosu balkanskog seljaka prema promjenama državnog režima i pomjeranjima granica, od čega su oni mogli sve da izgube ili dobiju, kao i tamo gdje on iznosi da su ratna stanja i endemično nasilje činili epohalne prilike za balkanske države da silom modificiraju zatečene strukture stanovništva.² Referat V. Čubrilovića poslužio je kao osnova rezimea rasprave u Klubu. Rezime je u maju 1938. upućen državnim organima. Neki od Čubrilovićevih prijedloga su odmah bili i prihvaćeni: uz odbijanje da se priznaju turski zemljišni dokumenti, u narednih nekoliko godina pojačano je policijsko maltretiranje. Jedan izvještaj iz 1939. ističe je kako je policija iz đakovičke regije izdala 1500 proizvoljnih kazni, nametnuvši i kaznu od 50 dinara ako su konj ili krava počinili nuždu na državnoj cesti. U vojnim dokumentima je zabilježeno da je pretvaranje džamija u konjušnice ili skladišta municije

sredstva koja je u stanju da iznađe jedna praktična policija. Privredno: nepriznavanje starih tapija: rad na katastru u onim predelima treba smesta da obuhvati nemilosrdno uterivanje poreza i svih javnih i privatnih dugova, oduzimanje državnih ispaša, opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, poslovnih dozvola, isterivanje iz državne, privatne i samoupravne službe itd. Ubrzaće iseljavanje sanitetske mere: prisilno izvršenje svih propisa po samim kućama, rušenje zidova i velikih plotova oko kuće, stroga primena veterinarskih mera, koje će smetati izvođenje stoke na pijace itd., takođe se daju praktično i efikasno primeniti. U verskim pitanjima Arnauti su najosetljiviji, pa ih tu treba dobro dirnuti. Može se to postići šikaniranjem sveštenstva, krčenjem grobalja, zabranom mnogoženstva i naročito nemilosrdnom primenom zakona da i ženska deca moraju pohađati osnovne škole, gde god samo ima škola" - A VII, Fond arhive Vojske Kraljevine Jugoslavije, k. 69, f. 4/2; F. Shehu - S. Shehu, Pastrimet etnike, 11-12; H. Bajrami, Dokumente, 345-360.

¹ Radikalizacija društva u Srbiji. Prilozi i dokumenti, 138-139.

² M. Dogo, Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana, 310-311.

bio jedan od načina vršenja pritiska na Albance da se iseljavaju. Zamisli koje su nastajale u krugovima SKK razvijane su u vremenu u kojem je ton evropskoj političkoj sceni diktiran iz Berlina i Moskve, kao središta radikalnih rasističkih i klasnih ideja. Bile su brojne pojave onečovječenja, odnosno indulgencije zločina u ime isključivih nacionalističkih "misija" i projekata.

Vojni organi su 1938. predlagali da se, pored prosvjetnih, ekonomskih i kolonizatorskih mjera, odstrani potpuno ili ograniči svaki uticaj manjina na vođenje državne politike, što bi se postiglo ukidanjem (ograničavanjem) biračkog prava za državni parlament.² Komanda III armijske oblasti u svom dopisu (strog. pov. dj. ob. br. 1859 iz 1938. godine) predlagala je i ovo: "Kod iseljavanja treba imati u vidu da se prvenstveno isele Arnauti iz pogranične zone, zatim oni iz ostalih oblasti i najzad Turci. Iako Turci nisu nesigurni, njihovo iseljavanje je potrebno da se olakša iseljavanje Arnauta... Što se tiče iseljavanja to je pitanje koje spada u naše vrlo važne probleme... Stoga tom pitanju treba posvetiti naročitu pažnju i sprovesti ga smišljeno, sistematski, ali pri tome i energično".³ Državni organi došli su 1938. do zaključka da će, ako se ne preduhitre svim sredstvima vojnih i civilnih vlasti, Albanci u Jugoslaviji za 20 godina, zbog prirodnog priraštaja postati nesavladivi: "Ako se uz to uzme u obzir da će broj visokoškolskih Arnauta biti tada veći, onda će i opasnost biti veća. Zbog toga je potrebno preduzeti mere". Taj zadatak je povjeren upravo vojsci, da ona spriječi kulturno-prosvjetno i nacionalno uzdizanje Albanaca, da provocira i omogući njihovo iseljavanje, kao i da ujedno podržava civilne vlasti i njihovu asimilatorsku politiku prema Albancima.⁴

¹ N. Malcolm, Kosovo, 328.

² M. Bjelajac, Dva viđenja rješavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslavije pred izbijanje Drugog svjetskog rata, 90.

³ D. Bogdanović, Knjiga o Kosovu, 239. Komanda III armijske oblasti izdaje instrukcije o sprovođenju ove akcije: "dovoditi srpski elemenat: nastojati da se u što skorije vreme jake kompaktne mase arnautske razbiju, dovodenjem u njihovu sredinu bar 50% našeg življa; za kolonizaciju u čisto albanskim naseljima neće se moći primeniti agrar, tj. oduzimanje, nego bi tu zemlju trebalo otkupiti po dobroj ceni, pa onda vršiti naseljavanje".

⁴ M. Pirraku, Kulturno-prosvjetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941), 365. U drugom dokumentu iz vojnih izvora, u aprilu 1939. se navodi: "Arnauti su

Albanski intelektualci i napredni studenti borili su se protiv diskriminatornog odnosa prema svom narodu. Agitiralo se da se Albanci ne sele i ne napuštaju svoja sela. Oživljavao je rad ilegalnih albanskih škola, a vlasti su grčevito tragale za njima, bez dovoljno uspjeha. Posjedovanje knjige na albanskom jeziku smatralo se za veće zlo, nego posjedovanje topa, ali je i u takvim uslovima ona rasturana po sistemu trojki.¹ Jedno od rješenja za iseljavanje i asimilaciju Albanaca u Jugoslaviji, vlada je vidjela i u mogućnosti pripajanja Jugoslaviji sjeverne i dijela srednje Albanije, odnosno u podjeli Albanije sa Italijom.² O iseljavanju Albanaca razmišljao je, u sklopu jugoslavensko-italijanskih pregovora, i Ivo Andrić, kao visoki jugoslavenski diplomata: "Pri proceni celog ovog pitanja treba imati u vidu da na svaki način moramo gledati da izbegnemo bilo otvoren bilo prikriven sukob sa Italijom. Isto tako treba izbeći i to da Italija sama okupira celu Arbaniju i da nas ugrozi na vrlo osjetljivim mestima, prema Boki Kotorskoj i prema Kosovu".³ Mnogo onog što je ponudio kao

nezadovoljni stanjem u kome se danas nalaze u našoj državi... Oduzimanje zemlje Arnautima, kao i saznanje da su oni na našoj teritoriji stalno nepoželjan element, utiče svakako vrlo povoljno na širenje propagande u korist Italije... Ovakvo stanje moglo bi se paralisati na dva načina: ili ih što pre iseliti sa naše teritorije, ili pak zadovoljiti njihova traženja u materijalnom pogledu" – prema: Iz istorije Albanaca, 190-191.

¹ M. Pirraku, *Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941)*, 364. Povodom ovakvih aktivnosti, na osnovu pribavljenih podataka iz Ministarstva unutrašnjih djela i dobijenih podataka iz vojnih izvora, bio je 1938. sačinjen referat za vojnog ministra Kraljevine Jugoslavije u kome se, pored ostalog, navodi: "Opasnost od prosvjećivanja Arnauta svakim danom postaje sve veća. I ove godine upisan je na univerzitet veliki broj arnautskih studenata i taj broj će iz godine u godinu rasti. Postavlja se pitanje kakve će biti njihove funkcije kada dođu u narod kao fakultetski obrazovani ljudi sa znanjem svih pozitivnih zakona... Albanski studenti, zajedno sa našim studentima Arnautima, skupljaju po arnautskim selima narodne pesme, opise, običaje i štampaju ih po albanskim novinama... Arnauti studenti, udruženi sa našim studentima sklonim komunizmu, rasturaju po Južnoj Srbiji ilegalne letke na našem i albanskom jeziku u kome pozivaju Arnaute da ustanu u zaštitu svojih prava i da se ne sele". – prema: "NIN", br. 1445, Beograd 17. oktobar 1978.

² M. Pirraku, *Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941)*, 36.

³ On dalje iznosi: "Podela Arbanije može da se prihvati samo kao nužno i nezbežno zlo kome se ne može odupreti, i kao jedna velika šteta iz koje treba

bizo rješenje dr. V. Čubrilović, Sandžak je već bio iskusio, izložen permanentnoj propagandi o blagodetima Anadolije, gdje je za muslimane iz Jugoslavije načinjen "dženet ovoga svijeta", gdje će ih dočekati sa "Hoš dedun" i "Merhaba".¹

Na sjednici Stalnog savjeta Balkanskog sporazuma krajem februara 1938. dogovoreno je da se u Istanbulu sazove konferencija predstavnika Turske, Rumunije i Jugoslavije, uz prisustvo grčkog posmatrača, radi diskusije o osiguranju sredstava za naseljavanje muslimanskog stanovništva u Turskoj. Jugoslavensko-turski pregovori u vezi sa iseljavanjem "turskog stanovništva" iz Jugoslavije, održani su u Istanbulu od 9. juna do 11. jula 1938. godine. Ukupno je održano osam sjednica. Konferenciji je predsjedavao Hasan Haka, predsjednik turskog odsjeka u Ekonomskom savjetu Balkanskog sporazuma. Jugoslavensku delegaciju su predvodili Milan Ristić, šef Balkanskog odsjeka Ministarstva inostranih djela i Vojislav Marovčević, inspektor Ministarstva poljoprivrede. Pregovorima su prisustvovali i predstavnici Grčke i Rumunije. Na jednoj od prvih sjednica Milan Ristić je objašnjavao motive Jugoslavije za iseljavanjem stanovništva. On je istakao kako je pitanje iseljavanja za Jugoslaviju problem ekonomske i socijalne prirode, budući da postoji dosta siromašnog seoskog stanovništva u Kraljevini, koje čeka da im se dodijeli zemlja. Pošto je njihovo izdržavanje veliki teret za zemlju, to je vlada odlučila da im dodijeli obradivu zemlju koja bi ostala iza onih iseljenika koji odlaze u Tursku, gdje, opet ima mnogo obradive zemlje koju niko ne obrađuje, te da je zato Turskoj potrebno muslimansko stanovništvo iz balkanskih

*izvući onoliko koristi koliko se da, tj. od dva zla izabrati manje... Podelom Arbanije nestalo bi privlačnog centra za arbanašku manjinu na Kosovu, koja bi se, u novoj situaciji, lakše asimilovala. Mi bi eventualno dobili još 2-300.000 Arbanasa, ali su oni većinom katolici čiji odnos sa Arbanasima muslimanima nikad nije bio dobar. Pitanje iseljavanja Arbanasa muslimana u Tursku takođe bi se izvelo pod novim okolnostima, jer ne bi bilo nikakve jače akcije da se to sprečava". Opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, 216-226. U ovom referatu Andrić je ukazivao na potrebu sprovođenja jugoslavensko-turskog sporazuma o iseljavanju Albanaca iz Jugoslavije, naglašavajući pritom da bi podjela Albanije i prisajedinjenje njenih sjevernih i središnjih krajeva Jugoslaviji bio jedan veliki "nacionalni uspeh i ostvarenje naših prirodnih aspiracija".*

¹ H. Bašić, *Krivice*, 9.

zemalja.¹ Pregovori su završeni 11. jula 1938. godine, kada je konačno parafiran sporazum "ad referendum" - Konvencija o iseljavanju iz "južne Srbije" u Tursku "jugoslavenskog muslimanskog stanovništva koje je govorilo turski jezik i koje je imalo tursku kulturu". Njome se nisu mogu koristiti osobe kojima je po važećim turskim zakonima i propisima bio zabranjen ulaz u Tursku, nomadsko stanovništvo i Romi. U drugom članu ove konvencije navedeni su srezovi iz kojih se trebalo iseliti stanovništvo.²

Po odredbama Konvencije bilo je predviđeno iseljavanje 40.000 seoskih porodica s ukupno 200.000 lica. Iseljenici su prethodno bili

¹ M. Ristić je govorio: "Mi u našoj zemlji, a osobito u južnoj Srbiji imamo brojnu muslimansku populaciju turskog porijekla. Uprkos izuzetno liberalnom režimu u Jugoslaviji, ova populacija već duže vreme pokazuje tendenciju za iseljavanjem u Tursku. Nažalost, turske vlasti su zabranile useljavanje ove populacije u Tursku, što je nanelo veliku štetu ovom narodu, a takođe i našoj administraciji. Brojni su primeri jugoslovenskih Turaka koji su, nakon prodaje svojih dobara i nemogućnosti da odu u Tursku, padali na teret naše Vlade, koja im je tada morala osigurati egzistenciju. Ova situacija bila je pogoršana i činjenicom što su Turska i Jugoslavija vodile politiku uzajamnog prijateljstva i iskrene saradnje, a muslimansko stanovništvo koje se želi iseliti prebacivalo je jugoslovenskoj vladi zbog lošeg tretmana prema njemu od strane turske vlade. Želeći da udovolji željama ove populacije jugoslovenska vlada je pre godinu dana predložila vladi Republike Turske da zaključe Konvenciju koja bi regulisala pitanje iseljavanja Turaka iz Jugoslavije". Opšir. A. Avdić, Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu, 163; Isti, Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svjetska rata (u daljem tekstu: Jugoslovensko-turski pregovori). Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 114-115.

² A SSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1938, f. 31, pov. br. 289. U Vardarskoj banovini to su bili srezovi: Šar planina (Prizren), Gora (Dragaš), Podgora (Suva Reka), Nerodimlje (Uroševac), Donji Polog (Tetovo), Gornji Polog (Gostivar), Galić (Rostuša), Debar, Struga, Gračanica (Priština), Kačanik, Gnjilane, Preševo, Prespa (Resan), Ohrid, Kičevo, Kruševo, Južni Brod, Prilep, Bitolj, Kavadar, Morihovo, Negotin na Vardaru, Skoplje, Kumanovo, Veles, Ovče Polje (Sveti Nikola), Štip, Kočane, Radovište, Strumica, Dojran (Valandovo), Đevdellja, Kriva Palanka, Kratovo, Carevo Selo i Maleš (Berovo). U Zetskoj banovini bili su obuhvaćeni srezovi: Peć, Istok, Kosovska Mitrovica, Đakovica i Podrimlje (Orahovac). U Moravskoj banovini stanovništvo se trebalo iseliti iz srezova: Lab (Podujevo), Vučitrn i Drenica (Srbica).

dužni da jugoslavenskim vlastima, na osnovu člana 55. Zakona o državljanstvu, daju pismenu izjavu o odricanju od jugoslavenskog državljanstva. Organizirano iseljavanje je trebalo započeti 1. jula 1939. i trajati šest godina. Prve godine je trebalo biti iseljeno 4.000 porodica, druge 6.000, treće i četvrte po 7.000 i pete i šeste po 8.000 muslimanskih porodica. Jugoslavenska vlada je po odredbama ove konvencije trebala platiti turskoj vladi za svaku iseljenu porodicu po 500 turskih lira. Ukupno je trebalo platiti 20.000.000 turskih lira. Postojao je, navodno, tajni dogovor o iseljavanju još 400.000 lica.¹ Napuštena seoska imanja pripadala bi jugoslavenskoj državi koja ih je mogla iskoristiti za kolonizaciju.² Iseljenim porodicama ostavljala se

¹ B. Horvat, Kosovsko pitanje, Zagreb 1988, 45. Dimitrije Bogdanović ovako tumači jugoslavenski program za iseljavanje Albanaca u Tursku: "Po mom mišljenju taj program je bio krajnje sumnjivog kvaliteta, sumnjive vrednosti i perspektive. Na taj način se nije moglo rešiti pitanje Albanaca u Jugoslaviji ni njihov odnos sa Srbima i Crnogorcima na ovoj teritoriji. Ali, ni taj program ne treba preuveličavati, davati mu veći značaj nego što ima... Taj program nije bio jednostrana zamisao srpskih političara niti je bio usamljen. Pre Jugoslavije sličan program imale su Rumunija, Bugarska i Grčka. Incijativa je bila, inače turska, jer se smatralo da će islamskom življu tamo biti lakše. Nespremnost Turske da uloži predviđenih 50 procenata svojih finansija za prihvatanje imigranata, kao i nespremnost jugoslovenske buržoazije da podnese sav trošak, omele su izvršenje tog programa" - prema: D. Bogdanović, Knjiga o Kosovu, 440.

² Ivo Andrić 23.8.1938. u svojstvu ministra pomoćnika za inostrane poslove cirkularnim pismom o "iseljavanju muslimana iz Južne Srbije" obavještava iz Beograda jugoslavensko poslanstvo u Londonu: "Potrebno je, ipak, već sad reći da se radi, ukoliko se nas tiče, na iseljavanju iz Južne Srbije življa turskog jezika i turske kulture. Prema našim statističkim podacima turska manjina u Jugoslaviji broji oko 150.000 duša, dok Turci smatraju da njen broj dostiže i do 250.000. U tim granicama svakako će biti utvrđena iseljenička kvota. Za nas kao i za Tursku ovo nije samo jedno nacionalno-političko pitanje, kao što se to često pominje. Socijalni razlozi nam naročito nalažu da se što pre ostvari plan o iseljavanju turskog življa. Iseljavanjem Turaka oslobodile bi se velike površine ziratnog zemljišta na kome bi se mogao smestiti veliki broj naših sunarodnika iz pasivnih krajeva države (Crna Gora, Dalmacija, Hercegovina, Lika). A u kojoj meri postoji potreba za zemljištem na kome bi se mogla vršiti unutrašnja kolonizacija najbolje govori činjenica da se kod Ministarstva poljoprivrede sada nalazi preko 15.000 molbi za dodelu zemlje" - opšir. I. Andrić, Diplomatski spisi, 193-194.

mogućnost da mogu povesti sa sobom po četiri grla krupne i deset grla sitne stoke.¹

Pored seoskog, moglo se iseljavati i gradsko stanovništvo. Odredbe konvencije odnosile su se zvanično samo na tursko stanovništvo, ali indirektno i na Albance i sve muslimane koji su se izjašnjavali kao Turci, ukoliko su željeli da se isele iz Jugoslavije.² U strogo povjerljivom tumačenju te konvencije kaže se da je ona "tako redigovana da se može primeniti ne samo na tursko već i na arnautsko stanovništvo; iseljavanje arnautskog stanovništva je pravi njen smisao".³ Kratkotrajno zadržavanje u navedenim srezovima i izjašnjavanje u turskom nacionalnom smislu omogućavalo je svima onim koji su htjeli da idu u Tursku, da dobiju to pravo. Konvencija ("Convention") je trebala stupiti na snagu na dan kada je potpišu jugoslavenska i turska vlada. Turska je planirala da ove iseljenike naseli na ispražnjenom graničnom pojasu, prema Iranu i Iraku, gdje su se vodile borbe sa Kurdima.⁴ Konvencija nije bila ratificirana u turskom parlamentu zbog smrti predsjednika Turske Mustafe Kemala Atatürka. Neki izvori, pak, govore da Turska nije htjela da potpiše konvenciju jer nije bila zadovoljna finansijskim obavezama Jugoslavije.⁵ Albanski predstavnici sa Kosova i Makedonije su se protivili primjeni ove Konvencije zahtijevajući da ona ne obuhvati Albance.⁶ Ferhad-beg Draga, jedan od albanskih vođa, intervenirao je preko ministra

¹ A SSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1939, f. 31, D. II/9, Rez.

² Upor. H. Bajrami, *Rrethanat shoqerore dhe politike ne Kosove 1918-1941*, Prishtine 1981, 177-178; D. Bataković, *Kosovo i Metohija: istorijsko nasleđe i geopolitička ograničenja*, 379.

³ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 16. septembar 1998.

⁴ H. Bajrami, *Dokumente*, 324-331; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 112-121.

⁵ A SSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, f. 31 - d. II/9.

⁶ A SSIP, PO 1938, f. 28, pov. br. 579; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124. Dr. Živko Avramovski smatra da sporazum nije bio potpisan jer nisu bile postignute salasnosti o pitanju obeštećenja koje je iseljenicima trebala isplatiti jugoslavenska vlada. Bliže o tome: Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938*, knj. II, Zagreb 1986, 651, nap. 37,

Mehmeda Spahe da se ovaj sporazum ne potpisuje. Albanija je bila obaviještena da se ovim sporazumom trebaju iseliti Albanci a ne Turci. Predstavnici jugoslavenske vlade su izjavljivali da će se sporazum odnositi samo na one jugoslavenske građane turskog porijekla koji budu željeli da se isele. Uprkos tim uvjerenjima albanska vlada je strahovala da ne budu iseljeni i muslimanski albanskog porijekla.¹ Da bi spriječila primjenu sporazuma, albanska vlada je slala svog ministra inostranih poslova u Tursku. Na primjeni sporazuma insistirali su Ministarstvo poljoprivrede i Glavni generalštab, a to mišljenje je zastupalo i Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije.² Iseljavanje Albanaca dobilo je status "srpske nacionalne misli", kako bi se povećao srpski živalj na jugu države.

Ubrzo su, počeli pritisci, naročito na Kosovu, da se stanovništvo seli.³ Propagandni aparat u zemlji je bio u punom pogonu, plasirajući svakovrsne dezinformacije o "obećanom raju" koji čeka iseljenike u Turskoj.⁴ Radi bržeg iseljavanja jugoslavenska vlada je unijela novu klauzulu u zakon kojom se muslimanima omogućava da u roku od 24 časa dobiju dozvolu za odlazak iz zemlje.⁵ General Ječmenić, komandant III armijske oblasti, je predlagao da se pojačaju vojni garnizoni po kosovskim gradovima, obrazlažući to pripremama za izvršenje Konvencije o iseljavanju stanovništva. Komanda ove armijske oblasti predlagala je formiranje novih garnizona u Orahovcu, Suvoj Reci, Podujevu, Vučitrmu, Gnjilanu i Kačaniku, kako bi se oslanjanjem na njih, u tim krajevima "moglo izvršiti efikasno naseljavanje našeg življa u kojima žive kompaktne mase arnautske".⁶ Istovremeno je

¹ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. II, 651.

² AJ, Zbirka Aleksandra Cincar-Markovića, referat IV političkog odseka "Iseljavanje Turaka iz Jugoslavije" od 12.2.1939; f. 3.

³ A SSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1938, f. 28, pov. br. 578.

⁴ *Shperngulja e Shqiptareve gjate shekujve*, II, 211-212.

⁵ Upor. *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, XXXIII, Beograd 14. mart 1938; J. Lluca, *Shperngulja e shqiptareve nga Peja*, 48-49, A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

⁶ A. Hadri, *Kosovo*, 76. U te krajeve trebalo je, prema prijedlogu vojske, naseliti Topličane, Vranjance, Hercegovce, Bokelje, Dalmatince, Krajišnike iz Bosanske krajine, "pa tek ostale".

zvanična propaganda proturala glasine o navodnim priprema albanske oružane pobune, kako bi opravdala mjere koje su se pripremale u vezi sa iseljavanjem. Po proračunima albanskih demografa između dva svjetska rata sa Kosova je odseljeno oko 50.000 Albanaca u Albaniju i oko 250.000 u Tursku, uz konstataciju da je Kraljevina Jugoslavija iselila oko 40 odsto Albanaca.¹ Po nekim turskim izvorima, pak, u razdoblju između 1934. i 1949. iz Jugoslavije se u Tursku iselilo 2.340 porodica sa 8.969 članova.²

Izvjescu nedoumicu su među zapadnim zemljama u vezi ovog sporazuma unosile nejasne granice između "muslimana" i "Turaka". Turska vlada sa svoje strane nije učinila ništa da te nedoumice otkloni. U martu 1938. Haydar-beg, turski ministar, je u Beogradu u razgovoru sa svojim albanskim kolegom precizirao stav svoje vlade o sporazumu za iseljenje Turaka iz Jugoslavije. On je izjavio da je u vezi sa iseljavanjem dobio stroga uputstva od predsjednika Turske, Kemala Atatürka, da Turska nije muslimanska republika, niti je to trebala da postane prihvatanjem muslimana ostalih "rasa". Turska vlada zapravo, nije htjela da otvori vrata albanskim iseljenicima iz Jugoslavije. Na ovakve tvrdnje Haydar-bega albanski ministar ga je upitao koliko onda ima Turaka u Jugoslaviji. Ovaj je odgovorio da se radi o 250.000 osoba.³ Očito je, međutim, da je ovaj sporazum trebao da se primjeni na kompleksnoj etno-vjerskoj strukturi stanovništva Kraljevine Jugoslavije. Evropski diplomatski posmatrači nisu imali principijelnih primjedbi protiv konvencija o iseljavanju muslimana, iako su konvencija, kao što je bila tursko-rumunska i tursko-jugoslavenska, podrazumijevale izvjestan stepen pritiska na stanovništvo kako bi se prisililo na iseljavanje. Dokumenti otkrivaju i stalno prisutnu dvoiličnost kod diplomatskih posmatrača, pri etno-vjerskom poimanju muslimanskih manjina, koja je djelimično bila u samim stvarima, a

¹ M. Blagojević, *Iseljavanje Srba Sa Kosova: trauma i/ili katarza*, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 236-237. N. Malcolm navodi da se u međuratnom periodu ukupno iselilo iz Jugoslavije u Tursku između 90.000 i 150.000 muslimana - nav. prema: N. Malcolm, *Kosovo*, 329.

² M. Džemaludinović, *Koliko ima u Jugoslaviji muslimanskog stanovništva*, 115.

³ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine*, 462.

djelimično zavisila od znanja, predrasuda i njihove čisto političke opredjeljenosti.¹

Sporazum je trebalo sprovesti u djelo. Njegovu brzu i potpunu realizaciju je međutim omelo to što država nije blagovremeno obezbijedila potrebna finansijska sredstva kao i izbijanje novog svjetskog rata.² U razgovoru koji je 6. jula 1939. vodio Ruždi Aras, turski ministar spoljnih poslova, sa jugoslavenskim diplomatom dr. Ivanom Subotićem, istaknuto je kako turska vlada zbog svog programa naoružanja, nije mogla da obezbijedi predviđeni dio sredstava za naseljavanje. Aras je tvrdio kako bi se konvencija mogla odmah primjeniti ako bi Jugoslavija primila na sebe i drugi dio troškova koji su se odnosili na iseljavanje u Tursku.³ U avgustu 1939. jugoslavensko ministarstvo spoljnih poslova dalo je, uz upoznavanje sa sadržajem konvencije, instrukcije svom poslanstvu u Ankari u vezi sa primjenom plana iseljavanja "turskog stanovništva" iz Jugoslavije.⁴ Naznaka da tim iseljenicima ne treba, u slučaju traženja, izdavati jugoslavensku vizu za povratak biće posebno apostrofirano.⁵

Državni organi, pogotovo na lokalnom nivou, su znali da je za iseljavanje stanovništva neophodno poduzimati i primjenjivati razne represivne mjere, kako bi iseljavanje bilo što masovnije i intezivnije. Početkom oktobra 1938. prošao je kroz Novi Pazar reisu-l-ulema Fehim ef. Spaho i, na kratkom zadržavanju, pozvao je muslimane da svoju

¹ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine*, 463.

² "Preporod", br. 15/478, Sarajevo 1. avgust 1990. B. Gligorijević piše, bez posebnih obrazloženja, da "jugoslovenska strana nije prihvatila ovaj aranžman i do iseljenja muslimana ovim putem nije došlo" - B. Gligorijević, *Između pravoslavlja i katoličanstva - Islam u Jugoslaviji 1918-1941*, 444. Žarko Obradović, pak, smatra da do potpisivanja Sporazuma sa jugoslavenske strane nije došlo, pa samim tim ni do njegove primjene, "zbog shvatanja predstavnika albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji i vlade Jugoslavije da se "njime želi iseljavanje Albanaca, a ne Turaka", sa prostora Jugoslavije" - cit. prema: Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, 243.

³ Ž. Avramovski, *Prilog pitanju*, 138.

⁴ A SSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1939, f. 31, D. II/9.

⁵ A SSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1938, f. 31, Rez. br. 25312; br. 25333.

zemlju ne napuštaju, jer je njihova, da su je oni stekli. Ova preporuka je među narodom bila s radošću prihvaćena.¹

Na Pešteri su uslijed raznih pritisaka pojedina sela ostajala potpuno bez Bošnjaka. Selo *Brijica* je bilo jedno od takvih. Do 1936. iz ovog sela su otišle i posljednje bošnjačke porodice: Nuševići, Lubure, Zekići, Bilalovići, Nikulići, Habibovići, Šaćirovići i Lekpeći.² U pismu studenta Bajra Kurtagića upućenom 1939. Muhamedu Abdagiću, studentskom aktivisti na Beogradskom univerzitetu, se kaže: "Verovao sam da se dvadeset i peta godina više nikada neće ponoviti za muslimanski svijet u Sandžaku, ali na našu veliku žalost a na sramotu današnjih vladajućih u Jugoslaviji, i pored toga što vjerujem da se u ovom obimu ono što se ovamo dešava po njihovom znanju to ne radi, kroz to se ne mogu razumeti jer u to niko ne može poverovati. Krv, nevinog, mladog i napaćenog seljaka u Sandžaku je poprskala visove i doline Pešteri, naročito u selima *Melaje*, *Delimeđe*, *Šaronje* i *Glogovik*. Piska i jecaji staraca i djece sandžačke siročadi odjekuje ali se vraća ponovo među njih same, jer malo je ovamo ljudi koji bi te zvukove željeli da čuju. Desilo se to u momentu kada se čovek najmanje tome mogao nadati, u času kada smo mi poštteni radnici upregli sve svoje snage da i pored svega, kako je za ovih dvadeset godina tretiran ovaj deo našeg naroda, trudili smo se da ga ubedimo da on ima najviše interesa da čuva i brani Jugoslaviju... U momentu kažem, kada se njihovi sinovi nalaze na otsluženju svoje vojničke i građanske dužnosti u Jugoslaviji, dok se njihovi očevi prebijaju i mrcvare u njoj samoj".³

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (novi naziv: Arhiv oružanih snaga) u Beogradu (dalje: AVII), br. reg. 55/6, f. 1, k. 76. O posjeti reisu-l-uleme Sandžaku vidi: R. K. *Put Reisu-ul-uleme po istočnoj Bosni, Sandžaku, Metohiji i Kosovu*, Glasnik IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 11, Sarajevo novembra 1938, 404.

² Upor. F. Sebečević, *Duga Poljana i okolina*, 125; E. Mušović, *Etnički procesi*, 145.

³ U pismu se dalje kaže: "Eto, neka činjenice potvrde koje navodim... Ljudi koji su kupili revolvere kod Steve Vasojevića u Novom Pazaru da bi ih predali kao svoje ovi su: Šučo (brat Zaimov) Šulina 10. oktobra 1939. kupio dva; Selmo Hamidović istog dana kupio jedan; Dževledin Jahović istog dana kupio jedan; Hamza Glogovičanin kupio jedan kao i Bejto Glogovičanin i Hamza Delić. Sadija Tutić, kmet delimeđeške opštine priča: Pošto su juče odveli jednoga moćga građanina iz moje kmetije, pošao sam da kao kmet vidim šta je bilo sa tim čovjekom, jer je nezakonito bilo ono što rade, nisu mi dali da uđem i vidim.

Brojna porodična i pojedinačna stradanja nisu ostavili traga u dokumentima i zvaničnim, zamaskiranim izvještajima režimskih organa. Takva predanja prelazila su u običnom narodu sa koljena na koljeno i na taj način su sačuvana od zaborava koji je prijetio da ga izbrise iz historije i njegovu dalju sudbinu veže za neke druge, strane prostore, kao da on nikada nije tu ni postojao. Te dileme odslikavali su i književnici koji su se pisali o tom traumatičnom dobu. Odlazak muhadžira je bio inspiracija za mnoge od njih da slikovito i emotivno predstavljaju taj dugi i sudbonosno prelomni put.¹ Bošnjaci su, pored svega, bili optuženi i za historijsko zaostajanje krajeva u kojima su živjeli, pa ih se trebalo riješiti svim sredstvima koja zvanično nisu bila proklamirana ali su itekako korišćena.² Vrijeme rata koje je dolazilo nije obećavalo ništa dobro. Opet će, u uslovima rata, biti praktično revitalizirane ideje masovnog protjerivanja, praćene drugim genocidnim namjerama koje će imati za cilj potpuni nestanak i eliminaciju Bošnjaka.³

*Demir Hamidović (Jusković), seljak koji je batinjan priča: Došla su dva žandara kod kuće dok ja nijesam bio, no u Novi Pazar. Kad sam došao rekli su mi da su žandari otjerali u stanicu moju i bratovu ženu, a po mojim preostalim ukućanima, poručili su nam ne pitajući da li ga imam, da moram pribaviti revolver ili se ubiti. Pošto ja nisam imao ni struške a kamoli livor, pošao sam u Pazar da od prodatog masla, za koje sam pare htio da kupim hinte i malo više soli, jer sam se bojao da ne poskupi opet, da kupim livor" - Prijepis pisma u posjedu autora. Opšir. M. Memić, *Učenicima Velike medrese i revolucija*, 101.*

¹ Upor. Ć. Sijarić, *Bihorci*, Sarajevo 1981, 139; M. Musić, *Vrtlog*, Pljevlja 1976, 109-110.

² M. Veruović je opisao jedan događaj u Kačevu, u prijevoljskom kraju, vezan za lokalne odnose prema domaćim "Turcima", pred Drugi svjetski rat: "Posle obavljenog verskog obreda izašli smo pred manastir i pošli da ručamo u crkvenoj portli. Na ulazu u portu jedan gologlav čovek je u sepadima krčmio divlje jabuke i kestenje. Baba je izvadila dinar da kupi pregršt tih divljih jabuka. Prodavac je bio neki siromašan musliman iz Hisardžika. U jednom momentu njemu su prišli dvojica obesnih Srba i drsko ga upitali: - Šta ćeš ti, druga vero, ovde? - Siromašan sam kao što vidite, da uzmem neku paru za ove zukve pre nego potrunu - reče prodavac i preblede. - Znaš li ti da kod ovog hrama Turčin nema mesta! - viknuše sledžije i hitro spopadoše krošnjju pa ono malo voća istresoše na ledinu, a praznu krošnjju mu nataknuše na glavu". Opšir. M. Veruović, *Polimska viđenja*, 39.

³ Upor. S. Bandžović, *Ponavljanje istorije*, feljton, "Nedjeljno oslobođenje", Sarajevo juni 1991.

Glava četvrta

ISELJENIČKI PLANovi I STRADANJA BOŠNJAKA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Drugi svjetski rat je donio nova stradanja Bošnjacima, naročito onima u Sandžaku i istočnoj Bosni, dajući priliku da eksplodiraju prividno zatrpani "slojevi životinjstva kojim se je okomio naš neprijatelj u ludilu strasnog uništavanja svega onoga što je muslimansko".¹ Ponovo su bili reaktuelizirani predratni planovi o iseljavanju Bošnjaka u Tursku, ali i njihovom fizičkom nestanku i pokrštavanju.

Antibošnjački genocidni programi

Djelatnost Srpskog kulturnog kluba (SKK) naročito je došla do izražaja nakon privremenog i kompromisnog sporazuma Cvetković-Maček 23. avgusta 1938, kojim je bilo omogućeno obrazovanje Banovine Hrvatske. Dragiša Vasić je izjavljivao da je ovaj sporazum bio "srpski Minhén". Nezadovoljni srpski nacionalni front je na ovaj sporazum odgovorio projektom koji je podrazumijevao konstituiranje zasebne jedinice od Vardarske (Skoplje), Drinske (Sarajevo), Dunavske (Novi Sad), Zetske (Podgorica) i Vrbaske banovine (Banjaluka) pod imenom "Srpske zemlje" sa sjedištem u Skoplju, unutar monarhističke federacije, koju bi još sačinjavale Hrvatska i Slovenija.² SKK je programom o Velikoj Srbiji i svojom djelatnošću postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih strmljenja. On je postao žarište

¹ M. Busuladžić, *Muslimani u Evropi*, 141.

² *Srpske zemlje, nekada, sada i u budućnosti*, Beograd 1940, 42; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 49-50.

šovinističkih strasti.¹ Radi ostvarivanja svojih programskih ciljeva SKK je intezivno radio po mjestima sa nacionalno izmiješanim stanovništvom, posebno u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima osnivajući svoje odbore i pododbore.²

Ravnogorski četnički pokret Draže Mihailovića, kao praktičan izraz velikosrpskih programskih ambicija, od početka snažno je naglašavao svoju "istorijsku misiju" oslobođenja, čuvanja "biološke supstancije Srba", kao i širenja ideje etnički homogene Velike Srbije koju bi trebalo stvoriti, na osnovu platforme SKK, u okvirima poratne Jugoslavije.³ Iako se realiziranje čitavog državno-pravnog koncepta predviđalo za kraj rata, četništvo je nastojalo da komponentu svog nacionalnog programa o uništavanju nersrpskog stanovništva na srpskom "životnom prostoru" ostvari još tokom rata. Kao prva faza "čišćenja" smatrano je "rešavanje pitanja muslimana", što znači Albanaca, Turaka, Bošnjaka, dakle svih nacija islamske konfesije, još u toku rata.⁴

¹ N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi*, 181.

² Nastojeći da pod parolom "Srbi na okup" postane stožer oko kojeg će se okupiti svi Srbi, SKK je postavljao bezuslovne zahtjeve da se BiH pripoji srpskoj teritorijalnoj jedinici. Neki od najvažnijih savjetodavaca Draže Mihailovića u Drugom svjetskom ratu pripadali su upravo Srpskom kulturnom klubu, "pa nije slučajno da se ideja o genocidu protiv Muslimana javlja ne samo u rukovodstvu pokreta Draže Mihailovića u Jugoslaviji, nego, takođe, i u emigraciji, naročito među vodećim ljudima srpske nacionalnosti u kraljevskoj jugoslovenskoj vladi". Opšir. V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XXI; upor. S. Bandžović, Čija je Banjaluka, "Naši dani", br. 5, Sarajevo 26. april 1991; Isti, *Bosanska krajina, Srpski kulturni klub i ideologija četničkog pokreta*, "Behar", god. IX, br. 48-49, Zagreb V-VIII 2000, 11-15.

³ Kralj Petar II je Dražu Mihailovića 7.12.1941. unapredio u čin brigadnog generala. U novoj vladi u izbjeglištvu koju je 11.2.1942. formirao Slobodan Jovanović, prihvatajući ravnogorski pokret kao "integralni deo svoje političke akcije, odnosno svog programa u celini", Draža Mihailović je postavljen za ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, što će biti sve do 1944. godine. Prve vezu sa izbjegličkom vladom D. Mihailović je 1941. ostvario preko turskog poslanstva u Beogradu. Opšir. vid. B. Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Zagreb 1981. U jednom govoru početkom avgusta 1942. Slobodan Jovanović izravno je napao "etničke manjine" u Jugoslaviji kao ubice srpskog naroda, što je trebalo da opravda njihovo iseljenje ili istrebljenje.

⁴ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 42.

Glavni politički ciljevi četničkog pokreta bili su formulirani u nekoliko osnovnih programskih dokumenata. Polazna tačka u njima bila je ideja vodilja o Velikoj i homogenoj Srbiji koja se temeljila na shvatanju da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu. U tom smislu, ka stvaranju takve države, okupljanju svih Srba u jednu državu zbog "spasavanja srpstva" rat je zagovaran kao nužnost. Uprkos nazivu "Jugoslovenska" njihovih jedinica i u stvaranju Jugoslovenske ravnogorske omladine, propagandnom forsiranju ovog predznaka, četnički pokret je bio samo "ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebao je služiti samo tim interesima".¹ Ovaj "čizmaški" pokret je gradio defanzivnu strategiju protiv okupatora politikom stalnog iščekivanja i čekanja "londonskog signala", ali agresivnu protiv cijelih naroda, prije svega Bošnjaka i Hrvata, kao i nacionalnih manjina, inkriminiranih za brzi slom u haotičnom aprilskom ratu 1941, pozivajući se pritom na Njegoševu poruku da se nemilosrdno "istrijebi guba iz torine". Propagirajući agresivno i uporno kosovski mit i svetosavlje kao dio ideologije, četništvo je naročito nalazilo put do srpskog seljaka.² Draža Mihailović i njegove pristalice obukli su seljačku nošnju, pustili kose i brade, njegujući na taj način izgled primitivnih srpskih hajduka.³ Četnici su imali pogotovo ofanzivan antimuslimanski kurs u sprovođenju svoje radikalne nacionalne politike, tumačeći to uzajamnom "infarnom mržnjom" širokih srpskih i muslimanskih masa i besperspektivnošću zajedničkog življenja. Zato je trebalo poduzeti sve mjere za njihovo istrebljenje i

¹ J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 178-179. Četništvo je, prema Živku Topaloviću, jednom od bliskih saradnika Draže Mihailovića, ideološki znalo samo za srpstvo, a da Hrvate i Bošnjake u srpskoj državi "valja kao neprijatelje iskoreniti ili proterati. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslovenstvo, to je ideologija srpskog četništva" - prema: V. Kljaković, *Jugoslavenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 308-310.

² M. Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994, 72. Još u toku neslavnog aprilskog rata 1941, prilikom povlačenja sa bojišta izvjestan broj Bošnjaka - vojnika bio je strijeljan kod Kosovske Mitrovice - prema: IAR, ROK.

³ J. Fine-R. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, 119.

iseljavanje u Tursku. Dajući tom problemu platformu borbe protiv "Turaka", što je trebalo predstavljati dalji nastavak borbe iz vremena Karađorđa i Miloša Obrenovića, četnici su, u novonastalim prilikama, spretno instrumentalizirali neugašene atavističke strasti.¹

Na putu ostvarivanja homogene srpske državne zajednice, četnički planovi su predviđali integralno čišćenje Sandžaka i BiH od Bošnjaka i Hrvata. Iseljavanje muslimanskog stanovništva u Tursku biće često isticano u njihovim strateškim planovima. U prvom opsežnom programskom dokumentu ovog pokreta, projektu jednog od vodećih četničkih ideologa, dr. Stevana Moljevića, od 30. juna 1941, koji je počivao na trijalističkom principu Jugoslavije, naravno nakon stvaranja Velike Srbije, navodi se da bi u obnovljenoj Jugoslaviji trebalo stvoriti homogenu Srbiju koja bi obuhvatila cijelo etničko područje na kojem žive Srbi. U zaključcima Beogradskog četničkog komiteta iz septembra 1941. istaknuto je sljedeće: "Ideal je jaka, homogena srpska državna zajednica politički i ekonomski sposobna za život", kao i da je za potrebe tog cilja neophodno omediti sve "de facto" srpske zemlje i učiniti da svuda u njima ostane samo srpski živalj, predlažući dalje "brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom", te konačno "izradu" plana za čišćenje ili pomjeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice. U svom pismu Dragiši Vasiću, Stevan Moljević u drugoj polovini decembra 1941. ističe da u cilju stvaranja Velike Srbije i definitivnog razgraničenja sa Hrvatima treba primjenjivati politiku "svršenog čina" i postaviti granične koce prije okončanja rata "pre nego li se iko pribere."² Po ovim zamislima iz "Velike Srbije" bi trebalo

¹ Upor. E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama Jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989, 34-40; S. Bandžović, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 252-256.

² "Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, ostalim bi valjalo otvoriti put Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili Albaniju)". Opšir. V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XXV-XXVI. Branko Čubrilović, ministar u izbjegličkoj vladi D. Simovića, 17.11.1941. piše o Bošnjacima: "dvadeset i tri godine živeli su u nas kao bubreg u loju", postavljajući dalje pitanje da li će "muslimani uopšte moći da sarađuju kao braća u obnovljenoj, velikoj, slobodnoj državi... pa bili oni i mirni posmatrači, oni su krivci i sukripci mučenja srpskog

protjerati 2.675.000 ljudi: milion Hrvata, 500.000 Njemaca, 440.000 Mađara, 330.000 Rumuna, 60.000 Slovaka, Turaka (Muslimana) 250.000, Italijana 5.000.¹

Ovakve stavove zastupao je i Draža Mihailović. U prvom dokumentu programskog karaktera koji je on potpisao, u instrukcijama majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću 20. decembra 1941. isticao je da su ciljevi borbe za Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Srema - Banata i Bačke, da državne teritorije treba očistiti od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata kao i sprovođenjem etničkog čišćenja Sandžaka i BiH od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva.²

Zbog odnosa Turske prema zapadnim saveznicima Draža Mihailović, kao član izbjegličke kraljevske vlade, morao je demantirati da vodi politiku uništavanja Bošnjaka u BiH i Sandžaku ili njihovog

naroda". U drugom tekstu on dodaje: "Tužio sam se na muslimane da se nisu a niti mogu lako da užive u našu narodnu državu. Mišljenja sam da bi se to pitanje muslimana trebalo uneti u specijalni pretres i revidirati naše stanovište o njima kao narodnoj celini" - prema: M. Stefanovski, nav. djelo, 148-149, 181. Opšir. M. Stanišić, *Projekti "Velika Srbija"*, Beograd 2000.

¹ M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993, 199.

² Draža Mihailović je o stavu prema Bošnjacima zapisao u ličnoj bilježnici: "Mus. st. je svojim držanjem dovelo da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gdje van naše teritorije. Na dan ustanka oni će biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći da spreči. - U datom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima - tamo - glavno je da budu pokrenuti". Opšir. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XVI, dok. 6, nap. 7; S. Bandžović, *Ratna tragedija Muslimana 1941-1945*, Novi Pazar 1992, 13; M. Hamović, nav. djelo, 74. N. Cigar citira instrukcije koje je Mihailovićev štab uputio komandantu Druge sarajevske četničke brigade: "Trebalo bi svakome razjasniti: poslije rata ili kada bude pogodno vrijeme, mi ćemo izvršiti naš zadatak tako da niko osim Srba neće ostati u srpskim zemljama. Objasni ovo (našem) narodu ili osiguraj da to bude njihov prioritet. Ti ne smiješ ovo staviti u pisanu formu ili objaviti u javnosti, pošto bi Turci (Muslimani) mogli čuti o tome i ovo se mora preneti od usta do usta" - nav. prema: N. Cigar, nav. djelo, 27.

deportiranja u Tursku. Njegova diferencirana politika prema Bošnjacima je, s jedne strane, zadržala nepovjerenje, osvetničke strasti i progone, dok je, s druge strane, prihvatila malobrojne Bošnjake koji su se izjašnjavali kao Srbi ili ljudi jugoslavenske orijentacije. Tome je doprinio položaj Turske u okviru savezničke strategije i zahtjevi izbjegličke vlade da ne izaziva međunarodne konflikte.¹ Njemački i italijanski krugovi su također pokazivali stalni interes za odnos Turske prema Bošnjacima u BiH i Sandžaku, zatim za brojčano stanje i društveni položaj Bošnjaka u Turskoj, njihova politička i državna opredijeljenost, ali i formiranje komiteta za pomoć nastradalom bošnjačkom stanovništvu u BiH. Osovina je posebno vodila računa, naročito od 1943. godine, i u pravcu eventualnog onemogućavanja uticaja Turske na muslimanske zajednice na Balkanu, u slučaju vojnog angažiranja Turske protiv Njemačke, ili, što je bilo realnije očekivati, neke od njenih saveznica, Bugarske ili Italije.²

Poput predratnih dogovora Cvetkovića i Mačeka o podjeli Jugoslavije i vlada Milana Nedića u Srbiji je pravila planove o preseljavanju stanovništva, gdje se također nisu u obzir uzimali Bošnjaci, u nastojanjima da se, radi "intergacije srpstva", prošire granice i stvori "Velika Srbija", odnosno "Svesrbija". Milan Nedić je sačinio obiman memorandum i uputio ga početkom februara 1942. generalu Baderu, vojnopravnom komandantu Srbije. Sa *Memorandumom* je bio upoznat, između ostalih, i Jezdimir Dangić, komandant četnika u istočnoj Bosni. Ovim dokumentom se željela skrenuti pozornost na mogućnost bolje organizacije borbe protiv partizana, pozivajući se pritom na nacionalno-politički princip, na

¹ Ž. Jovanović, *Politički i nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1945*, Istarski zapisi, br. 3-4, Podgorica 1994, 55. Jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu je dobila informacije da je D. Mihailović izdao naredbu da se u Bosni, a naročito u Sandžaku pobiju imućni Bošnjaci, dok je konačni obračun s Bošnjacima trebao da nastupi nakon rata njihovim iseljavanjem u Tursku. Prema: M. Bodrožić, *Grđanske stranke u Srbiji 1941-1945*, Tokovi revolucije, VIII, Beograd 1972, 162, nap. 74.

² M. Pelešić, Prikaz knjige: E. Redžić, *Muslimansko autonomastvo i 13. SS divizija. (Autonomija Bosne i hercegovine i Hitlerov Treći rajh)*, Sarajevo 1987, Prilozi, br. 23, Sarajevo 1987, 239.

težnju za okupljanjem srpskog stanovništva u što većem broju. *"Muslimansko pitanje"* je trebalo biti definitivno riješeno: oni moraju biti Srbi ili se iseliti iz zemlje.² Dragiša Vasić, koji je slovio kao politički i idejni rukovodilac četničkog pokreta, pisao je aprila ili maja 1942. na osnovu ponudjenog Moljevićevog projekta: "Pitanje homogene srpske državne zajednice koja ima da obuhvati celo etničko područje na kojima danas Srbi žive, jeste van diskusije. U tom se slažu svi Srbi".³ Na četničkoj skupštini u Trebinju 1942. biće rečeno da se "srpske zemlje moraju očistiti od katolika i muslimana. Biti će naseljene samo Srbima. Izvršit će se potpuno čišćenje. Istisnut ćemo ih sve, bez izuzetka i bez milosti. To će biti početak našeg oslobođenja. To se mora učiniti vrlo brzo i sa revolucionarnim žarom".⁴ U zaključcima konferencije četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka o poratnom državnom i društvenom uređenju Jugoslavije, održanoj 2. decembra 1942. u Šahovićima, istaknuto je da će "na teritoriji buduće države živeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Nacionalnih manjina ne može biti". Za razliku od Moljevićeve koncepcije trijalističko-

¹ U zaključku *Memoranduma* se navodi: "Ukupno, dakle, imalo bi da se iseli sa srpske strane preko nove granične linije katolika: iz Hercegovine 137.140, iz Bosne 392.591, iz Dalmacije 111.365, iz Srema 130.072. Svega 771.168. A sa teritorije koja pripada Hrvatima imalo bi da se preseli preko nove granične linije pravoslavni: iz Bosne 145.265, iz Srema 6.567, iz Slavonije 145.797, iz Hrvatske 386.674, iz severne Dalmacije 83.960. Svega 750.263" - Opšir. M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*, knj. II, Beograd 1979, 225-227; Isti, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, 270.

² M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji*, 346.

³ D. Vasić dalje navodi: "U pogledu tačke lb gde se govori o tome da je potrebno zaposednuti teritoriju odmah, i pre nego se iko pribere očistiti od stranog elementa, mislim da nam ovo pitanje ne mora zadavati mnogo brige. Pamtim vrlo dobro stanje u kojem se Evropa nalazila posle prošloga rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama da ni jedna, tako reći, nije mogla voditi računa šta druge u svojim granicama rade i preduzimaju. U prvoj godini posle prošloga rata mogao se prosto istrebiti jedan dobar deo neželjenog stanovništva da niko radi toga i ne okrene glavu. Dakle, ako budemo pametni, oko pitanja čišćenja, odnosno preseljenja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško". U drugoj prilici Vasić objašnjava zločine nad Bošnjacima: "Budite uvereni da nama to niko ne može zameriti, a što se tiče posledica, one za nas mogu biti samo pozitivne. Na srpskoj zemlji će posle rata živeti samo Srbi" - nav. prema: N. Milovanović, *Dražja Mihailović*, Zagreb 1985, 77-78, 97.

⁴ I. Dizdarević, *Nezaborav usjeklina genocida*, 26.

monarhističke federacije, ovdje u Šahovićima je dominirala unitaristička koncepcija ravnogorskog pokreta.¹

Četnički zločini 1941.-1942. godine, a posebno oni izvršeni početkom 1943. u Sandžaku i istočnoj Bosni, svojim su razmjerama potvrdili da su plod instrukcija D. Mihailovića iz decembra 1941. u cilju "da bi se jednom za svagda Srpski živalj spasio narodnih izroda i izdajica".² U proljeće 1943. zapadne sile su sugerirale jugoslavenskoj kraljevskoj izbjegličkoj vladi u Londonu da objavi nova demokratska, politička i nacionalna načela, te je ova vlada u junu 1943. izjavila da će Kraljevina Jugoslavija biti preuređena u federaciju Srba, Hrvata i Slovenaca.³ Izbjeglička vlada je, naime, u junu 1943. godine, predviđajući da je "doba unitarizma prošlo i da budućnost pripada jednom više ili manje federalističkom uređenju", donijela Deklaraciju Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj se ističe da u Jugoslaviji postoje tri zasebne etničke grupe: Srbi, Hrvati i Slovenci, kao odvojene narodnosne zajednice, te da svaki od ovih naroda priznaje jedan drugima puno pravo na samoopredjeljenje. Jedinstvena narodna zajednica Srbija, prema toj deklaraciji, obuhvatila bi Srbiju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu sa izlazom na Jadransko more i južnu Dalmaciju. Shodno ovoj deklaraciji, vlada Kraljevine Jugoslavije je trebala biti predstavnik srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda.

¹ Veoma je indikativno i pismo komandanta Četničko-ozrenskog korpusa, kapetana I klase Milloša Jovanovića, upućeno komandantu vojno-četničkog odreda, Golubu Mitroviću, sredinom februara 1943. godine kojim ga upozorava na ciljeve borbe i upoznaje sa izvršenim četničkim akcijama u Sandžaku i istočnoj Bosni, zaključujući da muslimanski živalj treba jednim dijelom likvidirati, raseliti ili prevesti na pravoslavje. U pismu se također ističe: "Seljake i ostali sitni svet preselićemo u Tursku. Naša vlada u Londonu posredovanjem engleske savezničke i prijateljske vlade nastoji da postigne u tom smislu pristanak turske vlade, pa je o tom Čerčil govorio u Adani sa Inenijem". Opšir. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 1, Beograd 1987, 691-692.

² Opšir. S. Bandžović, *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, Istorijski zbornik, br. 10, Institut za istoriju, Banjaluka 1989, 157-175.

³ J. Pleterški, *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe*, u: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Beograd 1974, 380-381.

Namjere kralja i vlade su bile da restauriraju Kraljevinu Jugoslaviju na osnovama velikosrpske politike.¹ Četnički pokret Draže Mihailovića također je, kao eksponent izbjegličke vlade, u drugoj polovini 1943. prihvatio ideju trojne federacije. Polovinom juna 1943. ponovo će, u nekim dokumentima nastalim u vrhu četničkog pokreta, biti potencirano pitanje uređenja poratne Jugoslavije: "Mi tražimo čisto nacionalnu državu. Ako to ostvarimo biće zemlje i suviše, jer će preko 2,5 miliona narodnih manjina morati napustiti našu zemlju". U taj broj je bilo uključeno i 250.000 "Turaka".² Svetosavski četnički kongres održan u selu Ba pod Suvoborom 25. januara 1944. pripremljen kao reakcija na Drugo zasjedanje AVNOJ-a i njegove odluke, imao je zadatak da u skladu sa postojećim vojnim i međunarodnim okolnostima, stvori konačno i definitivno program za unutarnje uređenje poratne Jugoslavije. Kongresu je prisustvovalo 247 delegata. Jugoslavija je po njegovim odlukama trebala biti trojna federacija koja nije isključivala ideju "Velike Srbije".³

Mada se četnici u praksi nikada nisu odrekli svojih stavova o stvaranju Velike Srbije, progonima, asimilaciji i likvidiranju Bošnjaka, oni su nastojali da stvore i svoja uporišta među prosrpskim opredijeljenim Bošnjacima koji su vjerovali da je budućnost tog naroda vezana za ostvarivanje četničkog jugoslavenskog programa. Jedan od takvih eksponiranih nosilaca bio je i dr. Ismet Popovac iz Mostara koji je djelujući u tom pravcu, između ostalog, predlagao D. Mihailoviću da osnuje muslimanske četničke odrede i da odabere svog savjetnika za muslimansko pitanje. S druge strane, član Četničkog nacionalnog komiteta i potpredsjednik Kongresa u selu Ba, Mustafa Mulalić, predratni narodni poslanik iz Livna, nastojao je da uvjeri Bošnjake svojim političkim angažiranjem i pisanjem da je za njih jedini spas

¹ Upor. D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, Beograd 1962, 195-196; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 292-295.

² M. Seferović, *Bošnjaci u štabu Draže Mihailovića i u četničkoj vojsci*, feljton, "Ljiljan", br. 392, Sarajevo 17. -24. jul 2000.

³ Po njegovim odlukama narodne manjine je trebalo likvidirati, a prihvaćen je i Moljevićev stav da Muslimani "sami udaraju temelje svom položaju svojom saradnjom sa Jugoslovenskom vojskom u otadžbini i borbom protiv zajedničkog neprijatelja", tretirani i dalje kao dio srpskog etničkog korpusa.

"dobrovoljni ulazak" u "srpsku federaciju", da je Bošnjacima jedino mjesto u ravnogorskom pokretu i muslimanskim odredima kao sastavnim dijelovima "Jugoslovenske vojske u otadžbini". Generalni četnički programski dokumenti prema Bošnjacima i "nacionalnim manjinama", zadržavajući svoj radikalizam nisu se, međutim, do kraja rata bitnije mijenjali.¹ Ekstremizam je čedo militantnog nacionalizma.

Velike pretenzije prema Bošnjacima iskazale su i ustaše Ante Pavelića stvaranjem tzv. Nezavisne države Hrvatske u čije je granice ušla Bosna i Hercegovina. Muslimani su bili proglašeni za "cvijer hrvatskog naroda", a sama Bosna i Hercegovina za "alem kamen NDH". To je bio dalji, praktičniji nastavak već davno formuliranih i stalno forsiranih velikohrvatskih teza o odnosu prema bošnjačkoj komponenti, programski utvrđenih u predratnim koncepcijama ustaških ideologa koji su se pozivali na Antu Starčevića i njegove teze da "muhamedovci" u Bosni i Hercegovini, s turskom, odnosno "muhamedanskom pasminom" nemaju ništa, da su oni "hrvatske pasmine".² Ustaška propagandna mašinerija je permanentno isticala da je NDH donijela oslobođenje muslimanskom narodu od režima kraljevske Jugoslavije, obećavajući da će ga nova vlast braniti do

¹ S. Bandžović, *Slovo otpora*, 42-45. Po pitanju nacionalnih manjina (njemačke, mađarske i albanske) zapažen je i stav dr. Vase Čubrilovića iznesen u elaboratu "Manjinski problemi u Novoj Jugoslaviji" od 3. novembra 1944. godine, koji je upućen novim, partizanskim vlastima. U njemu se navodi da su se "tri glavne manjinske grupe u Jugoslaviji, same odrekle svojih građanskih prava istupajući otvoreno neprijateljski prema državi u kojoj žive. Zato su izgubili pravo da se i dalje zovu naši građani. Njih treba ukloniti iz naše države, jer su to i zaslužili... Načelno čovek ne bi imao ništa protiv toga, kad bi mi mogli sve manjine da uklonimo iz svojih zemalja. Zato treba na tome raditi".

² Opšir. A. Starčević, *Izabrani spisi*, priredio B. Jurišić, Zagreb 1943; *Načela ustaškog hrvatskog pokreta*, obradio D. Crljen, Zagreb 1942, 9-33. Po njemačkim izvorima u Zagrebu, bosansko-hercegovački muslimani su tokom historije, a pod uticajem duboko usađene muhamedanske religije, "kao i zbog znatne pomešanosti krvi sa maloazijskim elementima" postali samostalna etnička grupa, "pa se o njihovoj asimilaciji ne može govoriti" - nav. prema: V. Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Beograd 1984, 106.

"zadnje kapi krvi".¹ Isti izvori su naglašavali da se, uslijed teškog položaja ovog stanovništva, iz BiH tokom perioda austrougarske uprave i Kraljevine Jugoslavije iselilo preko 400.000 Bošnjaka, ogromnim dijelom u Tursku i druge zemlje.²

Tokom Drugog svjetskog rata BiH je postala formalno integralni dio kolaboracionističke NDH. Hrvatski integralizam u BiH bio je u skladu sa ustaškom ideologijom, po kojoj su Bošnjaci bili Hrvati islamske vjere. Po vodi ustaškog pokreta Anti Paveliću, "hrvatska nacionalna svijest kod muslimanskog elementa u Bosni nije nikada ugasnula, a nakon odlaska Turaka opet je došla nedvojbeno na površinu".³ Ustaško svojatanje muslimanskog stanovništva nije se zaustavilo samo u granicama BiH. Njihove pretenzije prema Sandžaku 1941. su bile još više pojačane gubitkom Dalmacije. Ante Pavelić je u posjeti Hitleru 6. juna 1941. iznio želju svoje vlade u pogledu pripajanja Sandžaka, označivši tamošnje Bošnjake kao najčistiji dio hrvatskog naroda kod koga je nacionalna svijest bila najsnažnije očuvana.⁴ Sandžak je smatran historijskim i prirodnim dijelom NDH, u kome je islam navodno bio ona snaga koja je očuvala "iskonsku hrvatsku krv".⁵

U zebnji od nedvosmislenih četničkih prijetnji i akcija dio uticajnijih Bošnjaka u Sandžaku, bez mnogo alternativa, imajući u vidu gorska iskustva u međuratnom periodu, pred strahom od neizvjesnosti, traži rješenje u pripajanju BiH. Krajem aprila 1941. grupa Bošnjaka je poslala depešu Anti Paveliću, izražavajući njome želju da se Sandžak "kao privredni i istorijski dio Bosne i Hercegovine" priključi

¹ "Sarajevski novi list", br. 92, Sarajevo 25. april 1941; br. 164, Sarajevo 19. novembar 1941; "Ustaša", god. XI, br. 1, Zagreb 22. maj 1941.

² Arhiv Instituta za istoriju u Sarajevu, fond arhive NDH, mikrofilmovana građa Vojnoistorijskog instituta iz Beograda koja se odnosi na BiH, oznaka građe MF, k. 3, br. 27.

³ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci*, "Behar", br. 32-33, Zagreb 1997.

⁴ "Sarajevski novi list", Sarajevo 14.6.1941; B. Gledović, *Sandžak*, u: *NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945*, Beograd 1972, 11-116; F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 197; B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, knj. 1, Zagreb 1983, 486-488.

⁵ A VII, fond arhive NDH, k. 236, br. reg. 9/4-2, k. 284; br. reg. 4/2-1; 4/2-2.

Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Iz Nove Varoši su u Sarajevo slate peticije sa porukama da se životni interesi Sandžaka potpuno podudaraju sa životnim interesima BiH, o vezanosti za Sarajevo "kao piemont naše stare slave".¹ U maju iste godine iz više sandžačkih gradova upućeno je pismo predsjedniku vlade NDH uz navođenje razloga za pripajanje Sandžaka "našoj pradomovini Bosni i Hercegovini". U istom cilju slate su delegacije u Sarajevo i Zagreb. Iz Sandžaka su slate molbe i maršalu Fevzi-paši Čakmaku, načelniku generalštaba turske vojske, da posreduje da Sandžak pripadne Bosni, odnosno NDH. Bilo je istaknuto da su muslimani u Sandžaku po maternjem jeziku, korjenima i tradiciji Bosanci, da su "okrenuti BiH".² Međutim, početkom jula 1941. utvrđena je definitivno demarkaciona linija, pa je cijeli Sandžak, sem dijelova novopazarskog i sjeničkog sreza ušao u italijansku okupacionu zonu.³

Ustaška strateška koncepcija etničke homogenizacije prostora NDH prošla je kroz više faza, evoluirajući od pokušaja uništenja srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva i proglašavanja muslimanskog stanovništva sustavnim dijelom hrvatskog naroda, do ideje pokatoličavanja Srba, čime bi se muslimanski dio našao u manjiskom položaju prema hrišćanskom, te bi se time stekle i osnovne predispozicije za rješavanje i tog pitanja.⁴ Ustaše su također nastojale uplesti Bošnjake u svoje antisrpsko nasilje. Bošnjački protesti 1941. su svjedočili o svjesnim "katoličkim" pokušajima da Bošnjake prikažu odgovornim za ustaške zločine, te da se ti događaji predstave kao "međusobno razračunavanje između muslimana i pravoslavaca". Shodno tom cilju, navodi se u muslimanskim prosvjedima, ustaše su često nosile i fesove "vršeći razna zlodjela, kojom su se prilikom nazivali međusobno i muslimanim imenima".⁵ Dalekovide koncepcija o konačnom izgledu NDH nisu podrazumijevale ni dihotomiju u

¹ A VII, br. reg. 43/1-21, k. 171a.

² A VII, k. 284, br. reg. 6/2-3, 6/2-4.

³ R. Hurem, *Historijski pregled na vezanost Sandžaka sa Bosnom i Hercegovinom*, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, 108-109; M. Čuković, *Sandžak*, 52-54.

⁴ S. Bandžović, *Demografska kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine 1941-1945*, 67.

⁵ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci*, "Behar", br. 32-33, Zagreb IX-XII 1997.

vjerskom smislu. Pojedini istupi ustaških glavešina o tome da je bolje ako je u državi samo jedna vjera bili su više nego očita najava konačnih ciljeva njihovog pokreta. Velikohrvatski-ustaški, kao i velikosrpski-četnički separatizam imali su jaku konfesionalnu podlogu. Velikoalbanski nacionalisti sa Kosova i iz Albanije su istodobno tražili da se u sastav "Velike Albanije" uključe dijelovi Sandžaka do linije Bijelo Polje - Prijepolje - planina Zlatar - planina Javor.¹

U cjelini bošnjačko stanovništvo je, na teritoriji Sandžaka, bilo ugroženo nakon 1941. u pogledu biološkog opstanka, pa su se iz takvog stanja radale različite samoodbrambene koncepcije na lokalnom novou. Pored prijeteće agresivnosti četničkog pokreta Draže Mihailovića, sveopštoj nesigurnosti ovog stanovništva, rastrkanog, i na etnički razdrobljenom prostoru, doprinio je i nedostatak adekvatnog političkog, vjerskog i svjetovnog autoriteta, odakle se rađaju težnje za parcijalnim podržavanjem njemačkih, italijanskih, ustaških i albanskih tendencija. To lutanje u ovom prostoru se očitovalo, shodno iskustvima i nastojanjima iz vremena Prvoga svjetskog rata, i kroz pokušaje vezivanje dijela bošnjačkih prvaka za projekat "Velike Albanije", drugih za pripajanje Bosni i Hercegovini, odnosno NDH. Saradnja sa okupatorima nije se bazirala na ideološkoj osnovi, već je bila posljedica diskriminatornog režima još od 1912. godine, i teškog položaja u kome se nalazilo bošnjačko stanovništvo, kao i egzistencijalnih prijetnji kojima je bilo permanentno izloženo.

Pogrom Bošnjaka u Sandžaku i dijelu istočne Bosne početkom 1943. godine

Shodno tradicijama balkanskih vlastodržaćkih krugova da putem genocida stvaraju etnički čiste teritorije, u toku Drugog svjetskog rata četnici Draže Mihailovića su izvršili tri masovna zločina nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini, istočnoj i zapadnoj Bosni, te dijelovima Sandžaka.² Genocidni postupci nisu služili samo

¹ B. Gledović, *Prijepoljski kraj u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945*, Simpozijum "Seoski danl Sretena Vukosavljevića", III, Prijepolje 1976, 345.

² S. Bandžović, *Muslimansko izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, feljton, "Oslobodenje", Sarajevo oktobar 1991.

istrebljenju, već i zastrašivanju bošnjačkog stanovništva s namjerom da se prisili na iseljavanje.

Prvi val genocida obuhvatio je period od juna 1941. do februara 1942. godine i desio se na području istočne Bosne. Ovaj region je, shodno četničkim planovima, trebao biti baza za dalje širenje četničkog pokreta prema Hercegovini, Dalmaciji, zapadnoj Bosni, Lici i Slavoniji. Od sredine novembra do sredine decembra 1941. osim u Višegradu "gdje je broj poginulih teško utvrditi" u okolini ovog grada je ubijeno oko 600 Bošnjaka i popaljena su sela: Banja Kamenica, Klačnik, Štitarevo, Drakonj, Strumica. Nakon četničkog ulaska u Foču, pod komandom Sergija Mihajlovića "ozloglašenog mrzitelja Muslimana", početkom decembra 1941. izvršen je pravi pokolj.¹ Sam Sergije Mihajlović je govorio: "Riješili smo se neprijatelja, ubili smo 5.000 Muslimana u Foči i Goraždu". Bošnjačka imovina je nemilice opljačkana. Bogatije kuće su temeljito pretresane nekoliko puta. Pljačkaši su naročito bili pohlepni, osim prema zlatu, i prema tekstu i robi po trgovinama: "Na ulicama su se vidjeli seljaci koji nose onoliko robe koliko mogu ponijeti, povijeni pod njenim teretom, a neki su u tu svrhu koristili i konje".²

Četnici su, nakon povlačenja njemačkih snaga, kojima je prijetila opasnost da zbog rasplamsavanja ustanka u jesen 1941. godine, budu odsječene od svoje glavnine, tri puta pokušavali da osvoje Novi Pazar. Bošnjaci su odlučno odbili prethodni četnički ultimatum da im se preda ovaj grad. Prvi napad je bio izvršen 4. novembra 1941. s ciljem da se izvrši "potpuna likvidacija muslimana". U odbrani grada su, pored slabo naoružanih građana, učestvovali i Bošnjaci iz okolnih sela.³ Drugi napad, u kojem je učestvovao i Vojislav Lukačević, jedan od najbližih saradnika Draže Mihajlovića, izvršen je na Arandelovdan, 11.

¹ Za svega nekoliko dana pobijeno je 400 Bošnjaka iz Foče i oko 700 muhadžira iz Rogatice, Višegrada, Goražda i okolnih sela. Klanja su vršena na mostovima na Drini u Foči i Goraždu. Četnici su na području Foča-Goražde-Čajniče od oktobra 1941. do 20 januara 1942. pobili između 5.000 i 6.000 Bošnjaka. Upor. Z. Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.* Tuzla 1983, 578; M. Hamović, *nav. djelo*, 80; D. Karić, *Od Rudog do Jajca*, Beograd 1984, 38, 43.

² M. Hamović, *nav. djelo*, 81.

³ IAR, ROK.

novembra 1941. godine, pa su četnici "računajući da će na taj način dobiti pomoć ovog svetitelja" govorili: "Ako napad uspe, Novi Pazar ćemo nazvati Novi Arandelovac". Četnici su, nadajući se pljački, vodili za sobom i volove sa zapregama: "Ima platna, ima svašta u Pazaru".¹ Prilikom ovog napada na grad spaljena su sva bošnjačka sela od Požege do Vučinića. U kontranapadu naoružane bošnjačke grupe uspjele su da daleko potisnu četničku rulju, nanijevši im velike gubitke. Treći, posljednji neuspješni napad na ovaj grad desio se 4. decembra 1941. godine.² Zahvaljujući požrtvovanoj odbrani i pomoći pristiglih albanskih naoružanih grupa sa Kosova, Bošnjaci su se uspeli odbraniti i sačuvati. U Novom Pazaru je u jesen 1941. bila organizirana akcija zaštite gradskog srpskog stanovništva. Između 350 i 400 Srba je čuvano u zgradi Okružnog suda, pod oružanom stražom, od moguće osvete i maltretiranja.³ Slične akcije oružane zaštite poduzimali su i Bošnjaci u selu Đerekare, u tutinskoj opštini.⁴

Mnogi od branilaca Novog Pazara biće nakon rata gonjeni i likvidirani kao narodni neprijatelji i izdajnici. Dramatične 1941. je došlo i do međusobnih obračuna u kojima su stradala bošnjačka i srpska sela. Povratak njemačkih jedinica spriječio je dalju eskalaciju sukoba. Kroz Novi Pazar krajem decembra 1941. prolazi oko 420 porodica, muhadžira iz istočne Bosne, bježeći ispred četničkog noža u pravcu Kosovske Mitrovice. Od tih 2.600 muhadžira u gradu je ostalo 20 porodica, a sa njima i pjegavi tifus. Bosanski muhadžiri su bili smješteni i u Sjenici, u osnovnoj školi, po pojedinim javnim i privatnim

¹ D. Pešić, *Studenički srez u NOR-u i revoluciji*, Beograd 1977, 146.

² M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, rukopis, Novi Pazar 1960, 269-330. Autor opisuje i zločin koji su četnici Božidar Despotović i Milenko Petrović, prilikom prvog napada na Novi Pazar 4.11.1941. počinili u selu Požege u kući Bahtijara Doljanca, koji je od početka sukoba čuvao nekoliko srpskih i bošnjačkih porodica: "Božidar je ubijao iz puške ili obarao kundakom ljude, žene i decu, a Milenko dočekivao sekirom". Ubijeno je osam lica, među kojima i dva djeteta. Za ovaj zločin Dragiša Despotović je osuđen i strijeljan 1953. godine, dok je M. Petrović poginuo u toku rata.

³ IAR, V. Čulafić, *Četnička organizacija na terenu sreza deževskog u toku Drugog svjetskog rata*, rukopis, Novi Pazar 1959, 76-77. Mumin ef. Hamidović je hoda gradskim mahalama i savjetovao ljude da ne ubijaju.

⁴ IAR, *Dopis Povereništva KPJ za tutinski srez upućen 1945.* Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, nesređena grada.

zgradama.¹ Istovremeno su iz pograničnih dijelova Sandžaka, hrlile izbjeglice ka Bosni, istim onim putem kojim su prolazile izbjeglice 1914. godine.² U pokušaju partizana da u decembru 1941. godine, nakon neuspješnih pregovora, ipak zauzmu Sjenicu, koju je branilo lokalno stanovništvo, poginulo je 52 i zarobljeno 18 boraca.³

Drugi val stradanja Bošnjaka se zbio tokom avgusta 1942. pretežno u Foči, gdje je, po četnički izvorima, poklano 300 lica. Zločine su izvršile jedinice pod komandom Zaharija Ostojića koji je naređivao da "likvidiranje - ubijanje ima biti isključivo klanje kamom - koljite jer treba štedeti municiju". Četnički komandanti su potom izvještavali kako su poduzeli akcije "da sve ovo opravdamo". U istom mjesecu, četnici pod komandom Ostojića i Petra Bačovića pobili su preko 2.500 Bošnjaka i popalili brojna sela.⁴ U zločinima 1941.-1942. stradali su Bošnjaci na području Ljubinja, Avtovca, Bileće, Kulen-Vakufa, Koraja, Višegrada, Rogatice, Goražda, Čajniča, Vlasenice, Srebrenice, Nevesinja, Foče, Prozora, Jablanice, Pljevalja, Priboja, Bijelog Polja, Ustikoline.⁵

Četnici su se odavno pripremali da u povoljnom momentu pristupe realizaciji navedenih instrukcija Draže Mihailovića o "čišćenju Sandžaka od muslimanskog življa" i Bosne od "muslimanskog i hrvatskog življa".⁶ Početkom 1943. izvršena je jedna od najmonstruoznijih četničkih akcija nad Bošnjacima u Sandžaku i istočnoj Bosni, nakon procjene četničke Vrhovne komande da postoje pogodni uslovi za izvršenje akcije etničkog čišćenja. Četničke jedinice

¹ S. Čukanović piše da su brojne izbjeglice u Sjenici provele cijeli rat. Neki su se Sjeničaci i oženili sa Bosankama, dok su, pak, neki muhadžiri tu "našli svoj dom i zasnovali svoje porodice."

² S. Bandžović, *Iskušenja historije*, 107; Isti, *Ratne tragedije Muslimana*, 68-69.

³ Lj. Đurić, *Sećanje na ljude i događaje*, Beograd 1989, 63.

⁴ V. Dedijer-A. Miletić, nav. djelo, 186-190; N. Milovanović, *Draža Mihailović*, 124-125.

⁵ Lj. Đurić, *Sećanje na ljude i događaje*, 75; S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, 197-198.

⁶ B. Latas - M. Dželebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, Beograd 1979, 45-46.

koje su krajem 1942. bile mobilizirane u Crnoj Gori i spremale se za planirani ali "odloženi" marš na Bosnu, dobile su narednje početkom januara 1943. za čišćenje teritorije bjelopoljskog, sjeničkog, pljevaljskog, čajničkog i fočanskog sreza od Bošnjaka. Gorka sudbina opet se kobno poigravala sa Bošnjacima na tom trusnom prostoru. Onima koji su preživjeli ranije pogrome sada su zaprijetili novi. Krajem decembra 1942. Draža Mihailović je naredio majoru Zahariju Ostojiću da "svrše glavnu stvar", a to je značilo da se "pokolju Muslimani u zapadnom dijelu Sandžaka i jugoistočnom delu Bosne".¹ Početkom januara 1943. upravo je u Šahovićima kod Bijelog Polja, gdje je izvršen masakr nad Bošnjacima 1924. godine, održana konferencija četničkih komandanata na kojoj je razrađena odluka četničke Vrhovne komande o novom obračunu sa "Turcima". Pošto četnici nisu imali dovoljno jedinica za frontalni napad na cijeli predviđeni prostor, donijeta je odluka da se najprije obračunaju sa Bošnjacima u bjelopoljskom srezu. U akciji koja je započela 5. januara 1943. učestvovalo je oko 3.000 četnika. Komandant Limsko-sandžačkih odreda, Pavle Đurišić, koji je rukovodio cjelokupnom akcijom, uputio je iz Kolašina 6. januara izvještaj Draži Mihailoviću u kome se kaže: "Jutros tačno po planu otpočele su borbe na drugom sektoru. Posmatrači koji su dostavili izvještaj u Šahoviće javljaju da se borba u selu Dubovo razvijala u pravcu sela Korita takvom brzinom, da su dva prva turska sela Jasen i Kostiće, a zatim i Zminac za nepuni sat pregaženi. Jednom rečju uspeh je siguran, a kakav će biti rezultat u pogledu žrtava videćemo". Nakon slanja ovog izvještaja Đurišić je naredio da se spale sela koja čine uporište Bošnjaka, i uputio se u bjelopoljski srez da direktno rukovodi svojim jedinicama. Italijani iz Bijelog Polja su pokušali da interveriraju kod Rada Korde. Međutim, njegovi četnici su pripucali i oni su bili prisiljeni da se povuku u Bijelo Polje. Četnici Pavla Đurišića su počinili masovna nedjela. Oni su ubacivali djecu, žene i starce u kuće, punili kuće slamom ili sijenom i potom palili; žene su vezivali za hrastove, stavljali im slamu u dimije i zatim, uz pjesmu, spaljivali. U akciji su, prema podacima iz četničkih izvora, uništena 33 bošnjačka sela na desnoj obali Lima.² Međutim, po drugim izvorima broj popaljenih sela

¹ B. Latas-M. Dželebdžić, nav. djelo, 196.

² To su sela: Voljevac, Gubavač, Rodljelji, Ušanoviće, Presečenik, Buturiće, Donji Vlah, Mirojevići, Šolja, Radojeva Glava, Pobretiće, Mediše, Donja Kostenica, Stubo, Vrh, Zminac, Šipovce, Negobratlna, Osmanbegovo Selo, Dupljaci, Jasen,

bio je veći od 33 koja su navedena. U bistričkoj (savinopoljskoj) opštini pomenuto je samo 14 sela, a sva su bila spaljena, izuzev nekih u kojima je živjelo pravoslavno stanovništvo. Izgorjela su sela koja nisu evidentirana u Đurišićevom izvještaju: Mojstir (45 kuća), Dolac, Moki Lug, Jablanovo, Bijediće, Podbreže i Bistrica, centar i opštinsko mjesto. U koritskoj opštini evidentirano je samo osam zapaljenih sela, u rasovskoj tek dva, zatonskoj pet iako je to opština sa najviše sela od kojih nije ostalo nikakvog traga.¹

Četnička nedjela u bjelopoljskom srezu bila su uvod u nove pogrome koji su izvršeni mjesec dana kasnije u pribojskom i pljevaljskom srezu u Sandžaku, i čajničkom i fočanskom u istočnoj Bosni. Shodno odlukama šahovičke konferencije, bilo je planirano da se, nakon uništenja Bošnjaka u bjelopoljskom srezu, pristupi uništavanju bošnjačkih sela u čajničkom srezu. Komanda nad ovim jedinicama bila je povjerena opet Pavlu Đurišiću, komandantu Limsko-sandžačkih četničkih odreda. On je već 29. januara izdao naredbu za napad.² U ovoj četničkoj akciji učestvovala su snage jačine 6.000 ljudi, grupisane u četiri kombinirana odreda. Odredi su pošli u napad 5. februara. Komandantima jedinica bila je skrenuta pažnja da ne napadaju italijanske jedinice na terenu u toku akcije i da unište sav muslimanski živalj na koji naiđu. Nakon početka operacije, četničke jedinice su izbile na Drinu 7. februara, pošto većeg i organiziranijeg otpora Muslimanske milicije nije bilo, izuzev na Trebeškom brdu, gdje su borbe trajale oko četiri sata. Napad je izvršen ne samo na Bošnjake u

Kostiće, Kaševlar, Ivanje, Godijevo, Žilice, Gornja Crnča, Gornji Radulići, Vrba, Crhalj, Kradenik, Sipanje i Ličine. Uz ove podatke, Pavle Đurišić je 10. januar 1943. u izvještaju Draži Mihailoviću predočio da je ubijeno oko 400 pripadnika Muslimanske milicije i oko 1.000 žena i djece. Ostatak Muslimana bio je protjeran na lijevu obalu Lima, a njihovu su imovinu opljačkali četnici. Opšir. M. Čuković, *Sandžak*, 293-294.

¹ Upor. R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, 311-315; N. Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knj. 1, Beograd 1984, 188-192; V. Dedijer-A. Miletić, *nav. djelo*, 275-318.

² Draža Mihailović je u svojim instrukcijama od 1. i 4. februara 1943. predvidio da "uspud čiste sve pred sobom", da će četnici ići "kao divlji odredi kojima se ne zna poreklo", odnosno da "su već krenuli i čiste Sandžak i tako redom". Opšir. B. Latas - M. Dželebdžić, *nav. djelo*, 199.

čajničkom srezu, koji je zvanično trebalo očistiti od "ustaško-muslimanskih organizacija", već i na one u pribojskom, pljevaljskom i fočanskom srezu. Kako oko Drine nije bilo jačih partizanskih snaga koje bi onemogućile pokolj, a pošto su italijanske snage, pod pretnjama bi onemogućile, svoja kretanja, četničkim ešalonima smrti bile su faktički odriježene ruke za zlodjela.¹ U povjerljivom naređenju Pavla Đurišića od 8. februara 1943. stajalo je: "skrenuti pažnju starešinama na obezbeđenje od r. Drine, a izdati pored toga naređenje pojedinim odeljenjima da prokrstare okolni teren i unište sav muslimanski živalj na koji naiđu".² U opštoj hajci po selima Bukovice, Boljanića, Meljaka, Gotovuše, Hoćevine, Ilinog Brda, Soćicama i Bućja poubijano je, prema nepotpunim podacima, 1.352 lica, a od toga 379 djece od osam i 424 od 18 do 12 godina.³

Dio Bošnjaka uspio je da se spasi i da pobjegne preko Drine.⁴ Bošnjački gubici bi bili još veći da mnogi nisu već na početku četničke akcije pobjegli prema Sarajevu i drugim mjestima u Bosni. Ka Sarajevu je "potekla rijeka sirotinje koja je bježala ispred četničkog noža gola i bosa. Svu njihovu imovinu, sve što se moglo ponijeti, oteli su oni koji su prvi stigli".⁵ Četnici su tom prilikom u okolini Bijelog Polja zapalili džamije u Rasovu, Gubavču, Bistrici, Koritama, Ivanju, Radulićima, Zatonu, Sutivanu i Kanjama, kao i džamije u Rosuljama, Raščićima, Planjskom, Strahovom Dolu, Boljanićima, Jabukovom grobu, Buhrićima i Pračiću u pljevaljskom srezu. Bošnjačko stanovništvo iz popaljenog Bihora je dijelom bilo smješteno po rožajskim kućama. Njihov dolazak je doveo do porasta napetosti u ovom kraju. Zbog mogućnosti osvete, neke crnogorske porodice su se smjestile kod

¹ U akciji su, prema četničkim izvorima, snage Limsko-sandžačkih četničkih odreda, pobile na području pljevaljskog, čajničkog i fočanskog sreza oko 1.200 odraslih Bošnjaka i 8.000 žena, djece i staraca. Opšir. S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, 147-148.

² Opšir. B. Latas - M. Dželebdžić, *nav. djelo*, 47.

³ M. Čuković, *Sandžak*, 293-294; Isti, *Putovanje u slobodu*, Nova Varoš 1979, 612-615; 630-632.

⁴ M. Pelesić, "Merhamet" u Drugom svjetskom ratu, u: *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*, Sarajevo 1997, 169-170.

⁵ Š. Tucaković, *Četnički zločini na Drini*, feljton. "Oslobođenje", Sarajevo 18. septembar 1991.

bošnjačkih. U pojedinim slučajevima je bilo organizirano čuvanje sela sa crnogorskim stanovništvom.¹

Nakon osam dana od početka akcije Pavle Đurišić je izvjestio Dražu Mihailovića da su sva muslimanska sela spaljena u čajničkom, pljevaljskom i fočanskom srezu i da se za vrijeme operacije pristupilo potpunom uništavanju muslimana bez obzira na pol i godine starosti.² Pored ubijanja Bošnjaka u fočanskom kraju, četnici su vršili i akcije pokrštanja. Četnička komanda je odmah po zauzimanju Foče naredila da se u roku od dva mjeseca izvrši pokrštanje muslimana, ili će ih u protivnom likvidirati. Četnici su pokušali da slične akcije izvedu i u selima Papratno, Vikoč, Tvrđci, Trtoševo i Kunovo.³ Pavle Đurišić se vrlo brzo oglasio nakon ove akcije proglasom preživjelim Bošnjacima. U proglasu se ističe da se on nada da su se oni nakon "skorašnje odmazde" osvjestili, ali ujedno je upozorio da je to "prva opomena" i da će sve zavisiti od njihovog daljeg ponašanja, pozivajući ih da stanu na put "koji vodi ka dobru i sreći i slobodi", put kojim ide četnička organizacija.⁴ Mada su četnici predstavljali "akcije čišćenja" u Sandžaku u istočnoj Bosni kao protivmjere navodnoj bošnjačkoj agresivnoj djelatnosti protiv Srba na ovom području sve okolnosti govore da je operacija bila praktični dio sprovođenja široko zamišljene akcije o etničkom čišćenju Sandžaka i Bosne.

¹ Č. Topalović, *Rožaje i okolina 1941-1945*, Rožajski zbornik, Rožaje 1985, 9.

² R. Pajović, *Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine*, u: *Neretva-Sutjeska 1943*, Beograd 1969, 514-515.

³ A VII, br. reg. 15/4-1, k. 154. Četnici su u fočanskom selu Podpeč 8. marta 1943. u prisustvu pravoslavnog sveštenika izvršili pokrštanje lokalnog bošnjačkog stanovništva. Svaka porodica u ovom selu bila je poprskana "svetom vodicom", a svakom članu odsječen pramen kose sa glave. Prelaznici su dobili potvrdu o pokrštanju u kojoj su navedena njihova nova imena i prezimena, a na svaku njihovu kuću prikovan je drveni krst. Tada je pokršteno oko 80 Bošnjaka, mahom žena i djece. Opšir. M. Seferović, *Krst i polumjesec u Božurevom dolu*, Beograd 1986, 51-55; M. Hamović, *nav. djelo*, 87-88.

⁴ S. Bandžović, *Iskušenja historije*, 116. U Prijepolju je 2. i 3. marta 1943. održan skup bošnjačkih prvaka iz Pljevalja, Prijepolja, Priboja, Sjenice, Bijelog Polja, Nove Varoši i Čajniča na kojem je zatražena zaštita od Italijana. Nisu je dobili, već je italijanski general je od njih zatražio da se uključe u četničke odrede. Opšir. M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 322.

U Tursku su bile, preko Kosova i Makedonije, stigle neke izbjeglice sa oskudnim informacijama o četničkim masakrima. Britanska vlada je na zahtjev Turske 4. maja 1943. godine, preko svojih predstavnika, saopštila kako je Turska uznemirena zbog glasina o zločinima nad Bošnjacima, te da britanska vlada smatra da bi demant Draže Mihailovića naišao na "topao prijem u Turskoj". "Ispravka", međutim, nikada nije uslijedila.¹ Na sudenju ratnom zločincu Draži Mihailoviću 1946. dokazano je da je Mihailović svojeručno ispisivao rečenice koje govore o četničkim planovima da unište Bošnjake na taj način što će ih iseliti u Tursku ili "pokrenuti ma gde van jugoslovenske teritorije".² Plan Draže Mihailovića o likvidaciji "nenacionalnih elemenata" u Sandžaku i dijelu istočne Bosne, i pored konačnog poraza četničkog pokreta, ipak je djelimično ostvaren, pogotovo na seoskom području. U mnogim selima potpuno je izmijenjena etnička struktura stanovništva. Preživjeli se Bošnjaci mahom nisu imali gdje vratiti. Nakon rata njihova imanja su prodavana u bescijenje, često licima koja su tokom rata učestvovala u zlodjelima. Desetine sela na tromedi nakon četničkih zlodjela ostala su bez ovog stanovništva, pa i tamo gdje su oni prije rata predstavljali ubjedljivu većinu.

Nova perspektiva za Sandžak otvarala se sa pobjedama snaga NOP-a. Specifičnost "avnojevske federativne formule", nastanka jugoslovenske federacije iskazana je i u činjenici da je 1943. prethodno stvorena savezna država, a tek onda u toku 1944. članice federacije, kada su zemaljska antifašistička vijeća na svojim drugim zasjedanjima konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela svojih federalnih jedinica.³ Na inicijativu Predsjedništva AVNOJ-a početkom novembra 1943. otpočele su pripreme da se u Sandžaku, gdje je oslobođen znatan dio teritorije, konstituiraju Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja, kao najviši politički i predstavnički organ NOP-a na tom prostoru, što se očitovalo i u pismu Inicijativnog odbora za saziv Skupštine ZAVNO Sandžaka, u kome se kaže: "Vođeci računa o interesima naroda našeg kraja, imajući u vidu njegovu tešku prošlost i

¹ Š. Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1995, 99.

² M. Veruović, *U profesiji slatke gorčine*, 83.

³ J. Pleterski, *Nacije. Jugoslavija. Revolucija*, Beograd 1985, 412-414.

nezavidan položaj u bivšoj Jugoslaviji, svjesni uloge Sandžaka u narodnooslobodilačkoj borbi, kao i značaja koji će Sandžak igrati u daljem razvijanju narodnooslobodilačkog pokreta, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije u saglasnosti sa Vrhovnim štabom NOV i POJ riješili su da Sandžak dobije svoje zasebno vijeće koje će nositi naziv – Zemaljsko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka. Ova istorijska odluka o stvaranju najvišeg političkog predstavništva naroda Sandžaka – predstavlja najviše priznanje koje je naš kraj mogao dobiti".¹ Sa kakvim je zadovoljstvom prihvaćena ideja o osnivanju ZAVNO Sandžaka govori i dopis koja je sa prve sjednice Inicijativnog odbora, održane u Prijepolju, upućen Predsjedništvu AVNOJ-a, u kome se, ističe: "*Prvi put u svojoj istoriji narodu Sandžaka se danas pruža mogućnost da jedinstven kao cjelina sa svojim zemaljskim vijećem stane uz bok ostalih naroda Jugoslavije u ovoj svetoj narodnooslobodilačkoj borbi*".² U Pljevljima je 20. novembra 1943. održana, u prisustvu 252 delegata, skupština ZAVNO Sandžaka. Ovaj skup u Pljevljima, njegov rad, odvijao se po sugestijama, uz saglasnost i pomoć najvišeg vojno-političkog rukovodstva NOP-a. Skupština je izabrala delegaciju od 10 vijećanika za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, ali oni nisu, prema dr. Z. Lakiću, uspjeli blagovremeno stići u Jajce, zbog "*geografske udaljenosti, teških ratnih uslova i vremenskih nepogoda*".³ Bilo je neosporno dilema, nejasnoća kod onih koji su kreirali ili tumačili dogovorenu politiku o izgradnji Jugoslavije na federativnoj osnovi, koja je sadržavala u sebi delikatna pitanja međunacionalnih odnosa. AVNOJ je na zasjedanju u Jajcu ustvrdio kao činjenicu da se jugoslavenska federacija s njegovim odlukama nije dovršila već da se ona "*izgrađivala i da se izgrađuje*".⁴ U Crnoj Gori se očekivalo proglašenje Crne Gore i Sandžaka u jednu "*federativnu jedinicu*", što je bilo vidljivo i iz Proglasa Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i

¹ Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, u: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Beograd 1974, 681.

² Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 682.

³ Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 685.

⁴ F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma*, Zagreb 1952, 136; upor. S. Bandžović, *Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, Prilozi, br. 31, Sarajevo 2002, 179-204.

Boke početkom januara 1944. godine. CK KPJ je oštro reagirao na ovakve istupe: "Iznenaduje nas da su drugovi u Crnoj Gori dopustili tako ozbiljnu grešku u tako osjetljivoj stvari i proglasili pripojavanje Sandžaka Crnoj Gori. U odlukama AVNOJ-a o pripajanju nema ni slova. Mi ne samo da se s tim ne slažemo, nego i osudujemo takav nepromišljeni korak. AVNOJ i Nacionalni komitet ne vrše danas razgraničavanja jer tome nije vrijeme. AVNOJ je donio samo principijelne odluke. A što se tiče Sandžaka, on će imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi – slobodno izabrani predstavnici".¹ Autonomija Sandžaka, bar u početnim koncepcijama, nije bila sporna. Ostalo je otvoreno samo pitanje njenog stepena. Ivan Milutinović je na Trećem zasjedanju ZAVNO Crne Gore i Boke u Kolašinu jula 1944. godine istakao: "Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. Da li nas ta odluka obavezuje da se za nju zauvijek držimo? Ne, ona je samo potpuno ostvarenje naših prava koja su nam zagarantovana i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ostvarenja koje u sebi uključuju kako obezbjeđenje nesmetanog razvitka Crne Gore kao posebne federalne jedinice, i potpunu demokratsku garanciju, da se naš narod sutra, ako to želi, može slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom jedinicom".² Na očito postojanje nezadovoljstva u pojedinim krugovima u Srbiji zbog konstituiranja federalne Jugoslavije Blagoje Nešković, predsjednik Glavnog NOO odbora Srbije, bio je prisiljen da se osvrne u svom referatu na Velikoj antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj skupštini Srbije u novembru 1944. godine: "Zar zato što ima Srba u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj i šaroliko između njih sa Hrvatima i muslimanima, treba sve Hrvate i muslimane posrbiti? Da li je to stvar Srba iz Srbije da nameću Srbima u Bosni Hercegovini i Hrvatskoj razjedinjenje sa Hrvatima i muslimanima, kad je njihova zajednica životno povezana kao što su povezane i njihove kuće na istom zemljištu, kada su oni sami, u toku ove trogodišnje borbe, iskivali bratstvo i jedinstvo".³

¹ Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 686.

² Okrugli sto: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Marksistička misao, br. 1, Beograd 1988, diskusija Z. Lakića, 69-70.

³ *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, Beograd 1945, 84.

Bošnjaci u Sandžaku i BiH su u Drugom svjetskom ratu bili izloženi velikim stradanjima i razaranjima, u kojima su imali preko 100.000 žrtava.¹ To će svakako imati posljedica i na njihovo poratno ponašanje, osjećaj nesigurnosti, te stalnu prisutnost zebnje od izbijanja novih ratova i sukoba, u kojima su oni gotovo uvijek imali velike žrtve.

Retorzija u sjeni pobjede

Nova, partizanska vlast je, nakon uspostavljanja svojih organa uprave započela je širom zemlje, obračune sa "*reakcionarima i klasnim neprijateljem*". Podjela na revolucionare i kontrarevolucionare bila je presudna za mnoge. Najviša ratovanja, stradanja i uništavanja na Kosovu bilo je upravo potkraj rata Na Kosovu je Glavni štab NOV i POJ krajem 1944. formirao jednu vojnu formaciju veličine brigade, jačine oko 4.000 albanskih boraca, koja je trebala ići na Sremski front. Njen komandant je bio Šaban Poluža. Kada se ova jedinica pripremala za polazak, na Kosovo su pristigle neke partizanske jedinice iz pravca Leskovac-Priština. Od mjesnog albanskog življa štab Šabana Poluže bio je informiran da ove partizanske jedinice zlostavljaju stanovništvo, pale kuće i otimajući imovinu. U ovom štabu je nastalo kolebanje pa je od Glavnog štaba u Prištini bilo zatraženo da se to spriječi. Kako iz Prištine nisu stigle uvjerljive garancije da će mjesno stanovništvo biti zaštićeno, pod pritiskom boraca i većine članova štaba, brigada je odustala od nastavka puta ka Srijemu, da bi ostala na Kosovu i zaštitila narod. Glavni štab u Prištini je to proglasio za odmetništvo i pokrenuo u januaru 1945. druge jedinice u borbu protiv ove brigade. Uz duge borbe, ova brigada se povlačila prema središnjim dijelovima Kosova. Najteže borbe su vođene na sektoru Drenice, gdje su bile angažirane dvije srpske divizije i dvije crnogorske brigade. U gušenju pobune bilo je angažirano oko 40.000 boraca. Na Kosovu je početkom februara 1945. uvedena vojna uprava. Borbe su trajale do polovine maja 1945. godine. Formacija Šabana Poluže je bila poražena. Stradalo je mnogo civilnog stanovništva. Mnogi su ljudi neselektivno proglašeni balistima.

¹ Upor. B. Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Photoset by Libra books, London 1984, 69-70; V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

odmetnicima, neprijateljima, te su ubijani ili su napustili Kosovo.¹ Zbog sukoba na Kosovu, Savezna komisija za kolonizaciju u februaru 1945. predložila je NKOJ-u da se iz bezbjedonosnih razloga privremeno obustavi povratak na Kosovo srpskih i crnogorskih kolonista, naseljenih između dva svjetska rata, koji su izbjegli nakon 1941. u Srbiju i Crnu Goru. Vlado Zečević, povjerenik NKPJ-a za unutrašnje poslove, donio je 6. marta 1945. rješenje o privremenoj zabrani povratka kolonista u njihova ranija mjesta življenja.² Na sjednici Politburoa 1. aprila 1945. Tito je naredio da se bivši kolonisti vrte na svoja imanja. Međutim, uz velike napore, nove vlasti su od 7.500 kolonističkih porodica iz Srbije i od 1.500 iz Crne Gore, na Kosovo vratile njih 4.000 iz Srbije i 500 iz Crne Gore. Ostali to nisu htjeli. Većina ih je otišla u Vojvodinu, a dio je ostao da živi u Srbiji.

U početnim, gotovo stihijskim obračunima sa ostacima starog režima, saradnicima Njemaca i sa raznorodnim političkim protivnicima stradalo je u Sandžaku, kao i širom Jugoslavije, dosta nevinih ljudi.³

¹ A. Vllasi, *Kosovo u antifašističkom ratu*, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd 2004, 162-163. Drugačije ocjene ovih zbivanja u istom zborniku daje M. Vasić (str. 164-165) smatrajući da je cilj pobunjenika bio stvaranje "Velike Albanije".

² "Službeni list DFJ", br. 11/1945. Naredba o zabrani povratka kolonista odnosila se i na Vojvodinu, ali je polovinom marta bila ukinuta ta zabrana. U avgustu 1945. donijet je Zakon o reviziji dodjeljivanja zemlje u Makedoniji i Autonomnoj Kosovsko-metohijskoj oblasti prema kojem su kolonisti gubili zemlju ako im je bila dodjeljena zemlja privatnih vlasnika, ili su dobili zemlju Albanaca emigranata nakon 1918., ako nisu bili zemljoradnici, nego žandarmi, činovnici i renterijeri. Po Zakonu o postupku sa napuštenom zemljom u Kosovsko-metohijskoj oblasti iz februara 1947. zemlju su gubili svi oni kolonisti ukoliko se nisu vratili na zemlju do septembra 1947. godine.

³ Hilmića Hasanagić, jedan od istaknutijih sandžackih boraca i rukovodilaca je pisao o obračunu sa protivnicima 1945. godine: "Štab bataljona povede iz pljevljanskog zatvora dva do tri zatvorenika koje je usput trebalo streljati čim se pređe na teritoriju drugog sreza. Ovakvu taktiku partizani su primjenjivali od prvog dana ustanka. Kad god je trebalo likvidirati nekog opasnijeg neprijatelja koji je imao uticaja u narodu, da se ne bi izazivalo nepotrebno nezadovoljstvo u sredini koja ga poznaje obično je saopštavano da se okrivljeni sprovede da im se sud i Užicu ili u Novom Pazaru. Usput bi oni koji su zaslužili streljanje bili likvidirani, a drugi s manjim krivicama su predavani narodnim sudovima. Takav postupak je u narodu priman sa dosta poverenja u objektivnost partizanskog

Teško je procijeniti koliko je ljudi ubijeno u prvom talasu retorzije, bilo da su sudski proganjani ili jednostavno likvidirani, bez suda. Pobjednik nije u toku posljednjih borbi i prvih mjeseci nakon rata znao za vremenske kazne. Tada djeluju improvizirani vojni i "narodni sudovi", bez procedure i izvođenja dokaza. Život ili smrt, bio je izbor, u kojem su šanse za život bile minimalne a nerijetko i nikakve.¹ Sandžak je slično stanje doživio nakon 1918. godine, kada su vršeni slični obračuni. Oni su sada bili još temeljitiji. Pojedinaac u tom smislu nije značio ništa. Nova vlast je smatrala da ide pravim putem, insistirajući bezuslovno na svojim idejama. U tom smislu i prostor Sandžaka, pogotovo onaj njegov "nerevolucionarni dio" označavan kao reakcionar, bio je "pogodno" mjesto za retorziju. Tu su se, zapravo, miješali atavistički nagoni, nasljeđa prošlosti sa "pravom pobjednika" da kazni sve one koji su označeni kao neprijatelji. Udaru nisu izbjegli čak ni muhadžiri iz Sandžaka koji su spas potražili u Bosni.² U Bosni je, naime, kraj rata dočekalo oko 5.000 muhadžira iz Sandžaka, mahom iz pljevaljskog i pribojskog kraja, koji su se uspjeli izvući ispred četničkih pokolja. Oni su tu dočekali i dolazak XXXVII sandžacke divizije.³ Muhadžiri su ubrzo bili izloženi čestim kontrolama

sudstva" - cit. prema: H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina. Sećanje ratnog sekretara sjeničkog sreskog komiteta* (u daljem tekstu: *Posle četrdeset godina*), rukopis, Beograd 1985, 3.

¹ O tome opšir. vidi: R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, Valjevo 1993, 90-100.

² O tim, često bezimenim tragedijama, svjedoči Adil Zulfikarpašić, partizan i poratni emigrant: "Teško mi se dojmio i slučaj likvidacije 200 sandžackih trgovaca. To su uglavnom bili čestiti ljudi koji nisu saradivali ni s ustaškim vlastima niti sa okupatorom. Pobjegli su ispred Đurišićevih koljača, koji su "čistili" Sandžak od Muslimana. Čekali su na svršetak rata da se vrate kućama. Sarajevska OZNA ih je pokupila u Zagrebu i o tome je mene obavijestio potpukovnik Stole Kovačević, Srbin i zamolio me da nešto pokušam protiv likvidacije tih neuduznih ljudi. Na putu do Sarajeva su negdje na bosanskoj teritoriji bili pobijeni". Opšir. *Ključnih pet*, Ljubljana 1990, 13; M. Galić, nav. djelo, 86.

³ Bilo je dosta problema oko popunjavanja jedinica ove divizije. H. Hasanagić o tome navodi: "Naše brigade nanosile su neprijatelju velike gubitke, ali su dosta ginuli i ranjavani naši borci, naročito novomobilisani. Zbog toga su su regruti iz sjeničkog sreza prilično masovno dezertirali i vraćali se svojim selima i krill se oko svojih kuća... U to vreme su slobodnije dezertirali Srbi nego Muslimani" - cit. prema: H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina*, 19-20.

partizanskih vlasti, praćenih hapšenjima, maltretiranjima pa i ubistvima, dok je većina vraćena u Sandžak, u popaljene i opljačkane domove.¹

Novi Pazar, kao centar Sandžaka, postao je centar za egzekuciju raznorodnih "narodnih neprijatelja". U Novom Pazaru, gdje se nalazilo sjedište Vojnog suda Sandžacke divizijske oblasti, na obližnjem Hadžetu su vršena strijeljanja ljudi iz deževskog, sjeničkog i štavičkog sreza, kao i nešto manje ljudi iz prijepoljskog, pribojskog i zlatarskog sreza. Vojni sud "Divizijske vojne oblasti za Sandžak" je početkom 1945. bio jednom svojom presudom, ocijenio kako je "izdaja koja je bila uhvatila dubokog korena u mnogim mestima i služba okupatoru protivu interesa naroda, zaista je došla do velikog izražaja u Novom Pazaru, gde se izvestan broj ljudi eksponirao za veliku fašističku Albaniju i fašističku Nemačku".² Vlasti očigledno nisu imali previše razumijevanja za nezavidni položaj bošnjačkog stanovništva nakon 1941. godine, ograničenost njegovog izbora i prirodna prava na samozaštitu. Poratni obračuni sa "neprijateljem" su zato neizbježno nosili i vjersko-nacionalnu konotaciju.³

Strijeljani su po kratkom postupku i članovi odbora za doček nove vlasti u Novom Pazaru koji su bili priredili banket u njenu čast. Dan nakon banketa su svi bili pohapšeni i likvidirani.⁴ Po nekim

¹ H. Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima*, 209-210.

² *Presuda Vojnog suda Divizijske vojne oblasti za Sandžak*, br. 6, od 19. januara 1945, kopija.

³ Milovan Đilas govori na Osnivačkom kongresu KP Srbije 1945. godine: "Svi drugovi treba da se sete naše politike prema Muslimanima. Jesu li Srbi u Bosni bili raspoloženi da sve Muslimane pobiju? Dabome jesu. Ali, mi smo uporno, tri-četiri godine, gurali na bratstvo između Srba i Muslimana. Dabome sa teškoćama. Reakcija je bila jaka. Sandžak je najbolji primer za to. Ali, mi smo bili uporni. Mi smo tamo imali sve Muslimane protiv nas. Mi nismo vodili tamo politiku istrebljivanja i kažnjavanja Muslimana kao muslimana, nego smo ih tretirali kao braću" - cit. prema: *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945.)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972, 79.

⁴ H. Hasanagić o tome piše: "U Novom Pazaru sam se zadržao dva dana. Najinteresantniji događaj koji su mi tada ispričali, bio je veoma svečani doček Oblasnom komitetu i AVNOS-u koji su priredili novopazarski glavari - muslimani. Drugovi su mi sa ushićenjem pričali o tom dočeku. Bio je formiran specijalni

kazivanjima tada je bio izvršen "masakr nad prilično velikim brojem (oko stotinu) isključivo muslimanskih glavara".¹ Odluku o životu i smrti, ističe Ramiz Crmišanin, donosili su pojedinci. Naročito su bili ozloglašeni Dorde Peruničić, major OZN-e, kao i izvjesni oficir Rade Obradović iz Bijelog Polja. Brojna ubistva vršena su i po selima. Muslimani koji su bili u organima vlasti nisu smjeli dizati glas protiv stradanja nevinih ljudi. Čak ni videniji Bošnjaci koji su bili na strani NOP-a, nisu imali mnogo povjerenja u rukovodioce i kadrove bošnjačke nacionalnosti.²

Presudom Vojnog suda u Novom Pazaru 21. decembra 1944. na smrt je osuđeno 16 Bošnjaka i jedna Srkinja. Presudom od 29. decembra 1944. na smrt strijeljanjem osuđeno je pet Bošnjaka. Presudom od 19. januara 1945. na smrt je osuđeno osam Bošnjaka, dva Rusa, jedna Hrvatica, jedan Mađar i jedna Austrijanka.³ Sličnosti sa

odbor za doček u koji je ušlo oko stotinu najuglednijih muslimana. Našim rukovodilcima je bio priređen takav banket na kome je bilo svega, se, kako se pričalo, ptičijeg mleka. Pored raznih pita i đakonija posebno su bile zapažene baklave i hurmašice koje su pripremale najbolje novopazarske domaćice. Ali taj veličanstveni banket imao je tragični epilog. Već sutradan su bili pohapšeni skoro svi članovi odbora za doček i po kratkom postupku suđenje, njih preko stotinu, postreljani na groblju Hadžetu, na samoj periferiji Novog Pazara" - cit. prema: H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina*, 4. Dio rukopisa H. Hasanagića objavljen je u Zborniku Sjenice (br. 1, Sjenica 1985, 114-123) u kome je, u vezi banketa u Novom Pazaru objavljeno samo ovo: "U Novom Pazaru sam se zadržao dva dana. Najinteresantniji događaj koji su mi tada ispričali, bio je veoma svečani doček Oblasnom komitetu i AVNOS-u koji su priredili novopazarski glavari - muslimani. Drugovi su mi sa ushićenjem pričali o tom dočeku. Bio je formiran specijalni odbor za doček."

¹ H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana pod našom vlašću* (u daljem tekstu: *Nevolje sandžačkih Muslimana*), rukopis, 1.

² S. Bandžović, *U sjeni pobjede*, Mak, br. 21-22, Novi Pazar 1998, 70-71.

³ Presudom Vojnog suda "Sandžačke divizijske oblasti" od 21. decembra 1944. osuđeni su na smrt: Huso Rašljanin, zemljoradnik iz Novog Pazara, "kao organizovani član Gestapoa". Muhamed Hamzagić, šofer i kino-operater iz Novog Pazara, "kao organizovani gestapovac" jer se dobrovoljno javio u njemačku vojsku, i potom bio vojnik u Francuskoj, Hrvatskoj, Bosni i Albaniji, "vodeći borbu protiv francuskih rodoljuba i naše narodno oslobodilačke vojske". Ibro Petlača, zemljoradnik iz Novog Pazara, je osuđen također kao "organizovani gestapovac, povezan preko S. D. policije u Novom Pazaru - i kao takav primao zadatke od njih

i podnosio im izveštaje kontrolišući putnike. Vrlo često se nalazio u prostorijama S. D. policije". Ibrahim Rasovac iz Novog Pazara, "organizovani gestapovac", povezan sa "S. D. policijom u Novom Pazaru, primao je od iste zadatke i podnosio joj izveštaje. Izdavao je objave i kontrolisao strance, podnoseći izveštaj S. D. policiji o svim sumnjivim, čime je omogućavao da budu uhvaćeni. Njegova krivica se dokazuje djellmičnim priznanjem, iskazima svjedoka". Abid Ljajić, trgovac iz Novog Pazara, osuđen je na smrt jer je bio u "službi Gestapoa i dobijao od S. D. policije zadatke i rad pojedinih lica naklonjenih narodno oslobodilačkom kretanju. Kontrolisao je kretanje i rad pojedinih lica naklonjenih narodno oslobodilačkom pokretu. Pokušao je da uhvati jednu drugaricu, s namjerom da je preda S. D. policiji, ali mu je ona umakla". Sem toga, Ljajić je bio optužen da je priređivao "pljanke i ručkove u kafani "Vrbak" sa poznatim gestapovcima Klarom i Lorencom, poznat kao vrlo pokvaren čovjek". Džiba Hudović, domaćica iz Novog Pazara, je osuđena što je pored "rada za Gestapo", bila i ljubavnica poznatog špijuna Marka: "Podvodila je djevojke Gestapovcima. Često puta putovala po zadacima S. D. policije za Beograd, Kosovsku Mitrovicu". Jedan od dokaza njenog "subverzivnog ponašanja" bila je i njena objava za slobodno kretanje. Čamil Karišik, obuçar iz Novog Pazara, je kao "organizovani član Gestapoa, dobijao zadatke od S. D. policije, podnosio joj izveštaje i nalazio se često u prostorijama gestapoa". Šećer Buhčić, trgovački pomoćnik iz Novog Pazara, je kao "organizovani gestapovac" bio u "civilu i imao zadatak da prati putnike i da ih kontroliše na liniji Pazar, Kraljevo, Beograd. Sprovodio zatvorene drugove i drugarice u martu 1943. za Beograd". Azem Adžović, žandarmerijski narednik u penziji iz Novog Pazara, osuđen je na smrt što je "kao odani prijatelj okupatora, postavljen za komandira žandarmerije u Novom Pazaru", te da je "bio u službi Gestapoa", Hasib Nikšić, trgovac iz Novog Pazara, osuđen je kao "organizovani gestapovac, priređivač pijanki i ručkova sa članovima S. D. policije koji su bili u Novom Pazaru, ubica Steve Besarovića, Blagoja i Miloša Bojanića, vodič Arnautima u hvatanju i klanju Srba u Novom Pazaru u 1941. godini", Mika Bakračević-Jovanović, krojačica iz Novog Pazara, osuđena je kao "špijun Bika Drešovića, poznatog zlikovca, koljača, palikuće". Iso Hrvačanin, žandar iz Novog Pazara, "organizovani gestapovac imao zadatak da vrši pretres i hvata sumnjiva lica, zajedno sa poznatim gestapovcem Klarom, tukao i batinao više lica, svlažio gole žene, pljačkao masovno, ucjenjivao pojedina lica i nanio mnogo zla narodu sreza deževskog". Amir Brunčević, žandarmerijski narednik iz Novog Pazara, je "kao odan okupatoru unaprijeđen u čin narednika, prošpijao pored ostalih Ramiza Kocu, S. D. policiji i koji je od strane nemaca strijeljan, tukao više lica među kojima Allima Škrijelja. Dokazi: iskaz svedoka koji tvrde da je on zaista prošpijao Ramiza Kocu, kao i da je tukao više lica i da je bio vrlo opasan na terenu gde je bio". Avdija Dolovac, zemljoradnik iz sela Škrijelji, je osuđen zbog toga što je "organizovao i lično rukovodio masovnim paljenjem kuća srpskog življa u srezu štavičkom, kao i ubijanjem Srba i raseljavanjem istih iz sreza

stanjem u Sandžaku nakon 1918. bile su upadljive. Selektivni obračuni sa "unutrašnjim neprijateljem" u nacionalno mješovitim sredinama unosili su opravdan strah i nepovjerenje prema državi.¹ Nametanje osjećaja "kolektivne krivice" fokusiralo je čitavu zajednicu, ne samo pojedince. Kako se radi o prostoru koji je geografski i komunikacijski bio dosta udaljen od državnih centara moći i kontrole, tu je ovakvo ponašanje teško bilo kontrolirati i zaustaviti.

Pogubljenja na Hadžetu nisu bili javna, osim u slučaju Aćifa Hadžiahmetovića i Ahmeta Dace, novopazarskih ratnih poglavara.

štavičkog. Učestvovao je u borbama kao komandant milicije protiv narodno oslobodilačke vojske. Organizovao zasjedu drugovima iz Sedme crnogorske brigade, kojom je prilikom poginulo više rukovodilaca. Kao komandant mjesta u Tutinu prisilno mobilisao u šucpoliciju i miliciju". Hivzo Alibašić, pekar iz Novog Pazara, je osuđen pod optužbom da je "u 1941. godini optužio arnautima, među kojima je bio i njegov zet, Boža i Voja Plavšića, Okošanović Milenka i Draža, svi iz Novog Pazara, naveo arnaute na njihovu kuću, te su ih ovu četvoricu strijeljali. Opljačkao je imovinu Koste Plavšića, kao i 35 ovaca". Džemo Gargović, poreznik iz Berana, osuđen je zbog optužbe da je "bio u službi okupatora za svo vrijeme okupacije. U 1941. godini, pri povlačenju partizana iz Sjenice, pucao mučki iz svoje kuće. Istom prilikom zarobio dvije partizanke i predao ih miliciji, a ova talijanima, koji su ih strijeljali". Ubijio jednog partizana kod crepare u Sjenici". Abit Poturović, iz opštine Delimedske, opština štavička, osuđen je na smrt što je kao "odani prijatelj Nedića, unaprijeđen u čin potporučnika, bio sekretar zlikovca Bika Drešovića, vojni islednik, tužilac, prijekog vojnoga suda okupatorskog u Kosovskoj Mitrovici" - nav. prema: *Presuda Vojnog suda "Sandžacke divizijske oblasti"* od 21. decembra 1944, kopija.

¹ Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković iznose procjenu, ne navodeći izvore, da je na Hadžetu "pogubljeno preko 1.500 uglednih i uglavnom nevinih Muslimana". Upor. H. Crnovršanin - N. Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Frankfurt 1996, 106-107; H. Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima*, 219.

² Jusuf Poplata, očevidac ovog pogubljenja, docnije je svjedočio o ubistvu A. Hadžiahmetovića i A. Dace: "Vojnici su ih priveli do telefonskih bandera i tu ih vezali lančevima sa rukama otpozadi. Pala je komanda da se pristupi streljanju. Desetak vojnika je izašlo ispred njih. Partizanski oficir je izdao naredenje da se streljaju. Odjeknuli su pucnji i obojica su klonula glavom. Doktor Benčan, Slovenac, koji je radio u Pazaru, je trebao da konstatuje njihovu smrt. Opipao je puls obojici i pokazao da je Ahmet Daca još živ, jer mu je srce još uvijek pulsiralo. Jedno partizanče, nije imalo više od četrnaest godina, prišlo je, skinulo sa ramena njemački automat i pucalo u Ahmetovu glavu. Iz raznijete glave poprskala je krv na sve strane". U presudi Vojnog suda Aćif Hadžiahmetović, bivši

Pored onih koji su zaista trebali da odgovaraju za nedjela i zločine počinjene u toku rata, stradao je i veliki broj nevinih ljudi koji apsolutno nisu zaslužili takve drastične kazne. U stanovništvo se bio uvukao strah i strepnja ne samo za imovinu nego i za gole živote. Bilo je i mnogo raznih provokatora koji su upirali prste na nedužne poštene ljude, a to je bilo dovoljno da neko strada. Bošnjaci, partijski kadrovi, koji su iz drugih sandžackih opština došli u Novi Pazar, također su imali negativne predstave o ovom gradu i njegovom stanovništvu, kao o "centru reakcije i zaostalosti", pa su sa ravnodušnošću promatrali sve ono što se u njemu zbivalo u sjeni pobjede.

Ono što je najgore, smatra R. Crnišanin, je što se ne može oprostiti tadašnjim članovima rukovodstava - Bošnjacima koji su bili u položaju da "dignu glas protiv tog nasilja. To su Selmo Hašimbegović, Edib i Hilmića Hasanagić, Ahmo Bajrović, Anif Veljović, Ahmo Šehović, Emin Hadžović, Halil Hadžimurtezić, Haso Rožajac i drugi".¹ Pobijen je, kako piše M. Radović, i jedan broj građana Novog Pazara i Deževskog sreza koji su samo osumnjičeni, ili od nekog oklevetani, i prijavljeni da su to bili: "Kod nas se i danas priča da je bilo ljudi koji su lukavo koristili onu narodnu - *Dva bez duše, treći bez glave*. Oni su optuživali druge i slali ih u smrt, jer su tako najbolje čuvali sebe i svoja

narodni poslanik, "pretsednik albanske narodnosne grupe u Novom Pazaru" je označen kao "organizator svih zala u srezu deževskom i okolini" - H. Crnovršanin - N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja*, 400.

¹ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 107-109. Autor dalje navodi: "U vezi sa ovim streljanjima, nije izgleda bila čista ni savest Voje Lekovića, ondašnjeg sekretara Oblasnog komiteta KP za Sandžak, jer me je u više navrata pitao "da oni nisu možda tada preterali sa tim egzekucijama?". Skoro da nije nikada propuštao da me o tome pita. Ja sam uvek odgovarao da je to bilo drugo doba i sigurno da je bilo preterivanja i da ja ne znam ko je sve i pod kojim optužbama likvidiran. Jednom sam prilikom pitao u Skupštini Đorđa Peruničića, on je bio poslanik Organizaciono-političkog a ja Saveznog veća Savezne skupštine, "Zašto je bilo toliko tih streljanja?", on mi je rekao da će drugom prilikom da mi potanko sve ispriča. "All sada mogu da ti kažem da nikog nismo streljali bez pitanja vaših, a i od vaših smo najviše dobijali prijave o saradnji sa okupatorom i drugim delima koje su vršili pojedinci ili grupe"... Naročito je bio ozloglašen Đorđe Peruničić, major OZN-e, kao i neki Rade Obradović, porijeklom iz Bijelog Polja, koji je odlazeći iz Novog Pazara "poneo čitav karavan čilima i drugih napljačkanih stvari".

prjava dela, koja su izvršili za vreme okupacije". Neki su time krčili put za napredovanje u službi i životu. U prilikama i pogodnoj društvenoj klimi, bio je dovoljan i jedan "bez duše". Bilo je ljudi koji nisu znali ni za Boga, ni za dušu, pa su zbog njih našli smrt i oni koji to nisu zaslužili. Tada su lahko gubili živote dezerteri, koji su bili mobilizirani u jedinice NOVJ i jedan broj, pretežno mladih ljudi sa sela, koji su se krili, da bi izbegli mobilizaciju, ili zbog toga što su bili u njemačkoj vojsci ili drugim kvislinškim jedinicama, a nisu se blagovremeno prijavili nadležnim vojnim ili civilnim vlastima.¹

Sva ubijena lica nisu evidentirana.² Brzina hapšenja i presuđivanja po kratkom postupku nije zahtijevala posebno administriranje i pravni postupak. Po docnijim istraživanjima M. Radovića, od ulaska partizana u Novi Pazar u novembru 1944. do sredine maja 1945. javno je strijeljano ili ubijeno, bez znanja javnosti, preko 150 građana Novog Pazara i deževskog sreza. Teško je, međutim, utvrditi tačan broj

¹ Ubijeni su, između ostalih, i: Alibašić Hivzo (strijeljan 21.12.1944), Adžović Azem (21.12.1944), Bakračević Mika (21.12.1944), Buhlić Šećer (21.12.1944), Brunčević Amir (21.12.1944), Ljajić Ejup (21.12.1944), Nikšić Hasib (21.12.1944), Hrvacanin Iso (21.12.1944), Hudović Džibo (21.12.1944), Hamzagić Mehmed (21.12.1944), Ljajić Abit (21.12.1944), Karišik Čamil (21.12.1944), Gargović Džemo (21.12.1944), Poturović Abit (21.12.1944), Rasovac Ibrahim (21.12.1944), Rašljanin Huso (21.12.1944), Rugovac Rifo (29.12.1944), Skarep Uzeir (29.12.1944), Grbović Abit (29.12.1944), Krnjolejac Turković-Šučo (29.12.1944), Zejnelagić Hakija (29.12.1944), Hakija Kurtanović (29.12.1944), Jejna Uzeir (29.12.1944), Dražanin Husko (21.1.1945), Društinač Čamil (21.1.1945), Zolotarevski Vladimir (21.1.1945), Ladonja Bela (19.1.1945), Ladonja Marija (19.1.1945), Gorjanstov Aleksej (29.1.1945), Muminović Medo (16.3.1945), Mumdzić Feho (21.1.1945), Ganić Tahirbeg (21.1.1945), Nokić Šerif (17.2.1945), Paljevac Latif (21.1.1945), Paljevac Ramiz (21.1.1945), Petlača Ibro (21.1.1945), Plojović Muharem (17.2.1945), Saračević Hamdo (21.1.1945), Vučelj Meho (19.1.1945), Solinger Marija (19.1.1945), Čilerdžić Abdulaha Mehmed (21.1.1945), Hadžiahmetović Aćif (21.1.1945), Daca Ahmed (21.1.1945), Džanefendić Osman (19.1.1945). Ovaj spisak od 43 osobe je, po navodima Mija Radovića iz 1960. godine, obuhvatio samo ona lica koja je Vojni sud Divizijske oblasti u Novom Pazaru osudio na smrt. Opšir. M. Radović, *Ljudske i materijalne žrtve Novog Pazara i Deževskog sreza u Drugom svetskom ratu*, Novi Pazar 1994, 32-33.

² M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. II, rukopis, Novi Pazar 1960, prilog br. 15.

pobijenih ljudi na Hadžetu. Nije prošlo mnogo vremena, masovne grobnice na Hadžetu bile su preorane i pretvorene u teren za stambenu izgradnju na kome su brzo nikli društveni i privatni objekti. Tragična sudbina nevino osuđenih i pobijenih lica ostaviće velikog traga na psihu običnih ljudi i biće jedan od snažnih motiva, pogotovo porodica i prijatelja pobijenih, koji će uticati na odluke o definitivnom odlasku iz Sandžaka, čim se za to ukažu povoljne prilike. Mnogi koji su uspjeli da izbegnu prve progone, ostali su živi, a jedan broj je izbjegao i krivično gonjenje. Na osnovu ukaza Predsjedništva AVNOJ-a o opštoj amnestiji već u avgustu 1945. predalo se u novopazarskom kraju 168 "četnika, milicajaca i dezertera". Svi su odmah, nakon saslušanja, bili pušteni.¹ Dio odmetnika, međutim, nije povjerovao novoj vlasti, pa se nije htio predati. U Gornjem Bihoru je također bilo likvidacija ljudi pod optužbom da su narodni izdajnici. Šeškija Kršić, predsjednik opštine Petnica, je pogubljen na Talumu kod Berana. Narod je bezuspješno pokušao da ga zaštiti, jer nije okrvavio ruke, niti je podsticao na ubijanja.² U rožajskom kraju su ubijeni Adem Kurtagić, mula Jakup Kardović, Aljo Ganić i drugi.³

U julu mjesecu 1946. u Novom Pazaru je održano suđenje grupi Bošnjaka iz sjeničkog, deževskog, zlatarskog i pribojskog sreza koji su u toku rata bili u jedinicama tzv. "devete kompanije" - njemačke vojne policije. Tada su osuđeni na smrt Redžo Baltić, Hilmo Solaković, Ljutvija Zoranić, Redžo Šoljanin, Hamdija Cucak i Ismet Hodžić, dok su druga lica osuđena na dugogodišnje robije sa prinudnim radom od pet do 20 godina.⁴ U Priboju je 1948. na smrt vješanjem osuđen Medo Šuman iz sela Zabrnjice, pripadnik muslimanske milicije, koga su tamošnji bošnjaci veoma poštovali jer je u toku rata uspio da sa nekoliko drugova odbrani selo od četnika. Osuda na smrt vješanjem

¹ "Bratstvo", br. 7, Novi Pazar 5. septembar 1945.

² S. Adrović, *Gornji Bihor*, 126. U ovom kraju ubijeno je nakon 1945. i nekoliko bošnjačkih odmetnika (Osman Rastoder, Zifo Šabotić i drugi).

³ Č. Topalović, *Rožaje i okolina 1941-1945*, 18. On navodi da su Panto Milišić i Miljan Tomičić, kao odgovorni beranski rukovodioci, brinuli o svemu što se dešavalo u Rožajama i preporučili vlastima u ovom gradu da budu obazrivi, da ne poduzimaju oštre mjere prema onima koji su "nesvjesno zalutali ili bili zavedeni od strane okupatora, ukoliko nisu pravili zločine i krvavili ruke".

⁴ H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 5-6.

izazvala je pravi revolt bošnjačkog stanovništva koje nije moglo da shvati da je "naš Medo veći ratni zločinac i od samog Draže Mihailovića, koga je Narodni sud osudio samo na smrt streljanjem, a našeg Meda osudiše na vešanje". Mnogi ljudi su se javno bunili što sud nije osudio ni jednog četničkog vinovnika u pokolju Bošnjaka. Neki od četnika su, da paradoks bude veći, čak bili i svjedoci optužbe protiv Šumana. Zahvaljujući pritiscima naroda i zalaganjima nekih partijskih rukovodilaca Šumanu je kazna izmijenjena: prvo kaznom strijeljanja pa onda višegodišnjom robijom.¹

Bošnjaci iz Sandžaka, pogotovo iz bjelopoljskog, pribojskog, pljevaljskog kraja bili su u toku rata izloženi teškim pogromaškim akcijama, ljudskim i materijalnim gubicima. Bošnjaci iz novopazarskog, sjeničkog i tutinskog kraja, nisu doživjeli takav obim stradanja, ali zato oni neće ostati pošteđeni nakon rata. Upravo će iz ovih krajeva ubrzo krenuti nove kolone muhadžira prema Turskoj. Naučnici će ponovo, u proučavanju tih iseljavanja, kao i prema ranijim stradanjima Bošnjaka, i prema ovoj tematici imati rezerviran odnos. U tumačenju motiva za iseljavanja nakon 1945. godine, ratna i poratna zbivanja se neće mnogo spominjati, kao da se radilo o marginalnim pojavama, a ne o sudbinskim etapama u historiji ovog naroda, koja su ostavila dubokog traga u njegovoj svijesti, ovladavanju osjećaja kolektivnog straha i nesigurnosti.

¹ H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 16-17.

Glava peta

PORATNA ISELJAVANJA U TURSKU

Seobe Bošnjaka nisu prestale ni nakon stvaranja nove, socijalističke Jugoslavije. Proces je ponovo bio najintezivniji u Sandžaku. Pored Bošnjaka iz Sandžaka iseljavalo se albansko i tursko stanovništvo sa Kosova i Makedonije, Goranci i Torbeši. Bile su to nove generacije iseljenika koje će se u Turskoj pridružiti onima koji su tamo stigli mnogo prije. Iseljavanje je djelimično bilo pojačano iz Sandžaka, kao i drugih dijelova Crne Gore i ka Bosni i Hercegovini.¹ U Sarajevo je odmah nakon 1945. došlo mnogo podgoričkih Bošnjaka, koji su rat proveli u izbjeglištvu u Skadru, "osjećajući se da im u Podgorici više nema mjesta". U Sarajevu su bili prihvaćeni prijateljski i korektno.²

Bošnjaci u BiH, znatno brojniji i uticajniji, nisu bili izloženi iseljavanjima jer je BiH postala jedna od šest republika i samim tim su

¹ U Banjaluci je autor ovih redova 1985. upoznao dosta Bošnjaka porijeklom iz beranskog i bjelopoljskog kraja. Na pitanje otkuda oni baš tu, jedna Bošnjakinja je rekla: "Ono što smo mi preživjeli u ratu uvuklo nam je strah u kosti. Odlučili smo da dođemo u Bosnu, samo što dalje od Sandžaka. Čak nam se i Sarajevo suviše učinilo blizu. Zato smo došli ovdje u Banjaluku". Međutim, i odatle će tokom 1992-1993 biti, zajedno sa drugim Bošnjacima, masovno protjerani.

² M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 334-335. Memić citira izvještaj sa sjednice Predsjedništva Crnogorske antifašističke skupštine od 29.9.1944. na kojoj je bilo rečeno: "masovna je pojava da narod muslimanski traži da crnogorska vojska ne dolazi na njihov teren, a da će oni mobilisati svoju vojsku koja će osloboditi njihove krajeve". Također vidi njegov rad: *Sarajevo kao migracioni centar Muslimana iz Crne Gore*, 493-494, Isti, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, 250-251.

oni bili više zaštićeni u odnosu na Bošnjake u Sandžaku ili Albance i Turke na Kosovu i u Makedoniji.

Bošnjaci u novoj Jugoslaviji

Poratna jugoslavenska državna zajednica je na deklarativnoj razini prividno slijedila univerzalni model ljudskih prava. Međutim, na političkom planu je monistička i kolektivistička koncepcija socijalizma s komunističkim monopolom, nametnutom jednostranom ideološkom sadržinom, i s netolerantnošću prema suprotnom mišljenju, podignuta na nivo ustavnog načela. To se na ustavnom planu ogledalo u ispuštanju međunarodnih obaveza zabrane diskriminacije s obzirom na različito političko uvjerenje, uz veliku primjenu kategorija moralno-političke podobnosti, relativizaciju ljudskih prava, uz njihovo široko ograničavanje u zakonskim, a posebice u podzakonskim normama i voluntarizam u njihovoj primjeni. Socijalizam ni u jednoj svojoj fazi nije uspio na zadovoljavajući način riješiti problem ljudskih prava u cjelini.¹

U jugoslavenskom ustavu iz 1946. stajao je uobičajeni član po kome se ova zemlja obavezuje na poštivanje vjerskih sloboda. U praksi je, bilo ipak drugačije. Već 1946. ukinuti su šerijatski sudovi. Četiri godine docnije donešen je zakon kojim je ženama zabranjeno nošenje feredže.² Iste godine su zatvoreni posljednji mektebi.³ Ukinuta su

¹ *Ljudska prava. Osnovni međunarodni dokumenti*, Zagreb 1990, 6-7 (predgovor Z. Šeparovića).

² Avdo Humo, jedan od najviših rukovodilaca u BiH, povodom usvajanja Zakona o zabrani nošenja zara i feredže govori u Skupštini BiH 22.9.1950. godine: "Prodorom primitivnih i zaostalih azijskih plemena na Balkan donesen je u naše krajeve i taj rekvizit mračnjaštva i nazatka... Pokrivanje žene oličava njenu neravnopravnost u najnehumanijem i najprimitivnijem obliku" - cit. prema: "Preporod", br. 12/475, Sarajevo 15. jun 1990.

³ U Rezoluciji Vrhovnog vakufskog sabora Islamske zajednice u FNRJ, na kome su, pored predstavnika IVZ BiH, bili predstavnici IVZ sa područja Hrvatske, Srbije, Makedonije i Crne Gore, održanom krajem avgusta 1947, istaknuto je i sljedeće: "Ne mogu se zaboraviti stradanja Muslimana u bivšoj nenasladnoj Jugoslaviji, naročito se ne mogu zaboraviti strahoviti progoni šiptarskih muslimana, ugrožavanje njihove vjerske i nacionalne slobode i pored svih

muslimanska kulturna i obrazovna društva "Gajret", "Narodna uzdanica" i druga. Bio je dopušten rad samo jednoj islamskoj organizaciji, pod kontrolom, sa strogo nadziranom medresom za školovanje imama. Zatvorena je i Muslimanska štamparija u Sarajevu i sve do 1964. bilo je zabranjeno izdavati islamske udžbenike. Neke od tih mjera su potajno bile kršene. U opticaju su i dalje bili islamski tekstovi, djeca su se podučavala u džamijama, derviški redovi su djelovali u privatnim kućama, a organizacija "Mladi muslimani" odupirala se antislamskoj kampanji, sve dok nekoliko stotina njenih članova nije pozatvarano i oštro kažnjeno 1949. i 1950. godine.¹ Teufik Velagić, jedan od pripadnika te organizacije, je kazao da su htjeli "dlanom zaustaviti vjetar". Neki su to platili i životom, umirući u teškim mukama po zatvorima.²

U Drugom svjetskom ratu na teritoriji Jugoslavije je uništeno ili teško oštećeno 756 džamija. U BiH je 1950. bilo oštećenih 199 džamija izvan upotrebe, koje je trebalo popraviti. Mnoge su vlasti pretvorile u muzeje, skladišta ili čak staje. Tijela koja su upravljala vakufima, bila su faktički pod državnim nadzorom, prisiljena da veliki dio svoje najvrednije imovine prepuste vlastima. Mnoga muslimanska groblja pretvorena su u parkove ili gradilišta za poslovne i stambene zgrade. Posljednji udarac vakufima zadat je 1958. kada je nacionaliziranjem nekretnina nestalo velikih dobrotvornih zaklada koje su djelovale stotinama godina. Opšti uslovi vjerskog života su, pored prisilne ateizacije, popravljeni 1954. kada je izglasan zakon koji je svima jamčio vjersku slobodu. Poratni izbori za reisu-l-ulemu bili su "vulgarna demonstracija" komunističkog totalitarizma u poslovima vjere.³ Službeni stav prema islamu se donekle izmijenio potkraj pedesetih i u šezdesetih godina kada je muslimanska zajednica u Jugoslaviji postala značajan argument "nesvrstane" spoljne politike

tobožnjih ustavnih odredaba i ostalih pisanih zakona o slobodi vjere i savjesti" - cit. prema: I. Mužić, *Islamska vjerska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji*, 23.

¹ N. Malcolm, nav. djelo, 263-264.

² M. Gallić, *Politika u emigraciji*, Zagreb 1990, 179; Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 210-220.

³ "Preporod", br. 5/492, Sarajevo 1. mart 1991. A. Isaković kao indikativan primjer ističe da se 1957. čak i reis izjašnjavao kao Srbin - A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, 15.

Jugoslavije koja je tražila svoje mjesto u svijetu, u blokovskom okruženju.¹ Želeći da izbjegne oživljavanje veza sa "svrstanim" Turcima i koristeći svoju "nesvrstanu liniju" režimu je više odgovaralo da muslimanski studenti na teološke studije idu u Egipat, a ne u Tursku.² Putem agrarne reforme 1946. Bošnjacima je u BiH oduzeto 618.000 ha zemlje.³

Zvanični nazivi Bošnjaka su se u Jugoslaviji neprestano mijenjali, od "neopredjeljenih", preko Srba, odnosno Hrvata islamske vjere, do Jugoslavena i konačno Muslimana. Kao ironiju su pojedini bošnjački intelektualci isticali da je vladajuća ateistička partija ovom narodu odredila religijsko ime.⁴ Odnos komunista i komunističkog pokreta u Jugoslaviji prema nacionalnom pitanju Bošnjaka je bio promjenljiv i nedosljedan. Mada je ovaj pokret na teoretskom planu poklanjao više pažnje nacionalnom pitanju, komunisti u Jugoslaviji se nisu veoma često mogli osloboditi nacionalističke, evropocentričke i islamofobične psihologije, što je često ispoljavano u negiranju Bošnjaka. Ova ideologija je ipak naspram ovog nacionalnog pitanja, u usporedbi sa drugim ideologijama, imala pragmatičniji odnos. Dok se u toku rata komunisti obraćaju Bošnjacima kao Muslimanima, uvažavajući ih gotovo na isti način kao Srbe i Hrvate, u poratnom periodu oni dugo ne priznaju Bošnjake kao nacionalnu zasebnost što kod njih predstavlja još jedan izvor frustracija i razočarenja.⁵ Komunisti su sebi dali za pravo da im sami određuju ime i nacionalnost, shodno svojoj ideološkoj doktrini i političkom interesu. Bošnjaci nisu samostalno odlučivali o svojoj nacionalnosti.⁶

Propagirana je svijest da uopšte nije bitno ko je koje nacionalnosti, da će "svi biti Jugoslaveni", da je najvažnije graditi "bratstvo-

¹ N. Malcolm, *nav. djelo*, 265.

² *Nedovršeni mir*, 17, nap. 3.

³ M. Filipović, *Bosna i Hercegovina*, 33.

⁴ Upor. F. Đapo-T. Loza, *Povratak u Bosnu*, Sarajevo 1990, 86; M. Galić, *nav. djelo*, 78.

⁵ A. Purivatra, *O nacionalnom fenomenu Muslimana*, u: *Muslimani i bošnjaštvo*, Sarajevo 1991, 27-28.

⁶ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 167.

jedinstvo", da je nacionalno anahrono. Ukupnom politikom Bošnjaci su podsticani i različitim sredstvima ubjeđivani da se opredjeljuju kao Srbi, Hrvati itd. Dugo su bili tretirani kao "sumnjiv i kolebljiv element" kojem je data prilika za "nacionalno osvješćivanje". Međutim, većina nije prihvatila takva rješenja, prepušteni popisnim "izlučivanjima", pojmovnim i terminološkim konfuzijama.¹ Termin Musliman, u nacionalnom smislu mogao je nastati samo u nemuslimanskoj sredini.² Ime "Musliman" jeste bilo priznato ali ono nije uključivalo i pravo na vlastitu književnost, povijest, nacionalne institucije.³ Ovakav identitet je pružao paradoksalnu mogućnost da se u isti mah bude i Musliman po porijeklu i ateist po ubjeđenju. Dok su Muslimani priznavani u političkoj ravni, istovremeno im je poricana svaka samoidentifikacija, etnička, povijesna i kulturna sadržina njihovog nacionaliteta.⁴ Čitave generacije Bošnjaka bile su nacionalno potpuno krivo odgojene. Kada u Bosni nije moglo zvanično biti Bošnjaka, još teže je to moglo biti van nje, u Sandžaku, ili drugim dijelovima države. Na Bošnjake u Sandžaku, kako piše dr. Branko Petranović, gledalo se u Srbiji kao na grupu koja nije imala svojstvo naroda, nacije, ali je načinom života, historijskim uslovima u kojima se razvijala, mentalitetom i psihologijom, religijom činila specifičnu etničku grupu. Smatralo se da nisu narod nego etnička grupa, jer se narod "ne može inauguirati aktom ili dekretom".⁵

Preko školstva, obrazovanja i kulture, svjesno su kidane tradicionalne veze između BiH i Sandžaka, kao da oni tokom povijesti nisu nikada bili cjelina. Isti je odnos stvaran i prema Bošnjacima u Sandžaku, koji su tretirani kao dio nekog drugog svijeta. Udžbenici su malo ili nimalo govorili o bošnjačkoj prošlosti. Škole su proizvodile ljude uskih pogleda, bez znanja o nacionalnoj svijesti, kulturno-povijesnom i duhovnom jedinstvu muslimana na jugoslavenskom prostoru. Školskim programima se u odnosu na Bošnjake nije vršila

¹ N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 160-162.

² *Bosna i bošnjaštvo*, 40-41.

³ *Bosna i bošnjaštvo*, 178.

⁴ Upor. H. Pozderac, *Nacionalni odnosi i nacionalno zajedništvo*, Sarajevo 1978, 43-44; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 565.

⁵ B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo*, 114.

klasna, nego nacionalistička indoktrinacija u smislu njihovog "denacionaliziranja", odnosno "opredjeljivanja".¹ Doba osmanske uprave je tretirano kao "tamnovilajetsko" - višestoljetno doba mraka. Dok se u BiH moglo donekle pitanjima muslimanske kulture, historije i tradicije posvećivati pažnja, u Sandžaku to nije doista bilo moguće, imajući u vidu, pored opšteg stanja, ne samo njegovu poražavajuću kulturno-obrazovnu nerazvijenost, negativan odnos vlasti prema islamu i osmanskom nasljeđu, već i snažni osjećaj "privremenosti" kod znatnog dijela stanovništva koji je činio suvišnim takve inicijative.

Seobe muslimana nisu prestale ni nakon okončanja Drugog svjetskog rata. Iseljavanje je opet bilo najmasovnije iz Sandžaka. Proces iseljavanja tekao je u nekoliko talasa sve do 1970. kada je, uslijed djelovanja niza novih društveno-ekonomskih čimilaca, izgubio na intezitetu.

Sandžak i ukidanje ZAVNOS-a

Sandžak je kraj Drugog svjetskog rata dočekao razorenih i popaljenih kuća i sela, sa varošima punim izbjeglica, hroničnom oskudicom praćenom zaraznim bolestima.² Oblast koja je u međuratnom periodu slovila kao jedna od najzaostalijih, u ratu je još više opustošena i osiromašena.³ Novi strah su u narod unijele i mjere rekvizicije koje su oštro primjenjivane. Krajem decembra 1944. vlasti su u Novom Pazaru podijelile rješenja za 550 građana o rekviziciji žita i novca. Na osnovu ovih rješenja prikupljeno je do kraja 1945. preko

¹ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 565.

² Prema izvještaju o radu Izvršnog odbora ZAVNO Sandžaka od 20. novembra 1943. do 28. marta 1945. u Sandžaku je bilo popaljeno 22.246 kuća: u bjelopoljskom srezu 11.510, u deževskom 2.122, pribojskom 1.160, mileševskom 1.656, sjeničkom 1.050, štavičkom 223 i zlatarskom 123 kuće. Izvjestan broj zgrada za stanovanje bio je oštećen ili potpuno uništen. U bjelopoljskom, mileševskom, sjeničkom, deževskom i pljevaljskom srezu od anglo-američkog bombardiranja je bilo oštećeno 2.114 zgrada a 825 potpuno uništeno. Opšir. Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, Mostovi, br. 21, Pljevlja 1974, 93-94.

³ Upor. R. Crnišanin, *Privredni razvoj Novog Pazara, u: Novi Pazar i okolina*, 491-496; E. Mušović, *Tutin i okolina*, 101-120,

deset vagona žita i više od 8.000.000 dinara. Molbe građana za smanjenje rekvizicija su mahom odbijane. Umjesto toga, na prigovore da je pojedinim građanima bila određena manja rekvizicija, ona je povećavana.¹ Građani su odlukom vlasti bili svrstani u grupe prema količini žita i sumi novca koju su morali da daju.²

Nade u bolju budućnost koju su komunisti najavljivali svojim obećanjima i postupcima pred rat, osnivanjem Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, kao i onim u toku rata, formiranjem ZAVNOS-a i najavama sandžačkog preporoda, ugasnule su prije nego su i zaživjele u narodu koji se naivno ponadao da u novoj Jugoslaviji region Sandžaka neće biti zapostavljen.³ Mnogo toga se pokazalo kao propaganda i privremena mjera.⁴ Prilika da se jasnije riješi status Sandžaka

¹ IAR, Fond archive SO Novi Pazar, Zapisnici sa sjednica GN00 Novi Pazar od 22.12.1944, 31.1. i 28.2. 1945. Jedan od lokalnih odbornika je to objašnjavao ovako: "Bilo je dosta odbornika koji bi glasali za smanjenje rekvizicije, ali nismo smeli. Rat se još vodio, OZN-a hapsila po gradu i selima, Vojni sud donosio smrtnu presudu, a Hadžet radio punom parom. U takvoj situaciji malo je ko od nas smeo da glasa za smanjenje rekvizicije. Svi smo znali da ona mora da se daje i da su to tražili od nas organi AVNO Sandžaka i Oblasni komitet KPJ. Tada nije bilo lako da se zastupa drugo mišljenje" - prema: M. Radović, *Partizanska rekvizicija*, Novopazarski zbornik, br. 21, Novi Pazar 1997, 206-207.

² Najviše su dali Džemail Bošnjović (2.160 kg žita i 750.000 dinara), Habib Ljajić (1.130 kg žita i 250.000 dinara) i Omer Nuhović (1.180 kg žita i 250.000 dinara). U prvoj grupi su bila samo ova tri Bošnjaka, u drugoj je bilo 28 Bošnjaka i dva Srbina, u trećoj samo 25 Bošnjaka, u četvrtoj 45 Bošnjaka i pet Srba, u petoj 86 Bošnjaka i devet Srba, u šestoj 153 Bošnjaka i 16 Srba, u sedmoj 121 Bošnjaka i 11 Srba, u osmoj 37 Bošnjaka i jedan Srbin, u devetnoj 25 Bošnjaka i jedan Srbin. Rekvizicijom je bilo obuhvaćeno 523 Bošnjaka, 45 Srba i šest ostalih.

³ Upor. B. Petranović, *Položaj Sandžaka u svetlosti odluka II zasjedanja AVNOJ-a o Izgradnji Jugoslavije na federativnom principu*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1971; B. Gledović, *Doprinos Sandžaka pobjedi nad fašizmom*, Mostovi, br. 28, Pljevlja 1975; Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka (1943-1945)*, Beograd 1992.

⁴ Dr. Slavenko Terzić čak tvrdi da su komunisti preuzeli ideje iz nacionalne politike Austro-Ugarske u BiH, formiranjem Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak i kasnijim formiranjem ZAVNO Sandžaka, smatrajući paradoksom da su "apsolutnu većinu u tom veću činili Srbi, odnosno srpski partizani i komunisti". Opšir. S. Terzić, *Upotreba islamskog faktora u balkanskoj strategiji velikih sila:*

propuštena je, kako navodi Goran Bašić, još na II zasjedanju AVNOJ-a 1943. u Jajcu, kojem predstavnici ZAVNO Sandžaka nisu prisustvovali, "po svoj prilici, zbog nebrige i opstrukcije saboraca iz Crne Gore, koji ne samo da su loše organizovali zajednički put u Jajce, na zasjedanje AVNOJ-a, već su unutar samog pokreta vršili snažno lobiranje za pripajanje Sandžaka Crnoj Gori".¹

ZAVNO Sandžaka nastalo je kao političko tijelo sa oznakama i kompetencijom koju je približno imao AVNOJ do svog Drugog zasjedanja. On neće prerasti u vrhovnu instituciju sa odgovarajućim funkcijama. Za sve vrijeme djelovanja ZAVNOS-a nije došlo do odvajanja političke od funkcije vlasti, nije dolazilo do unapređenja sudske djelatnosti, nije došlo do osnivanja organa pravosuđa, pa su narodnooslobodilački odbori i dalje obavljali sudsku vlast. Još od dolaska institucija ZAVNOS-a u Novi Pazar govorilo se o ukidanju autonomije Sandžaka i rasformiranju ZAVNOS-a. Te priče su u početku bile okarakterizirane kao "reakcionarne težnje". U autentičnim partijskim dokumentima do kraja 1944. nije bilo pomena o privremenom karakteru ZAVNOS-a, već se govorilo o neophodnosti njegovog daljeg uzdizanja. Pobornici autonomije su bili naročito kadrovi srpske i crnogorske nacionalnosti. Sve do februara 1945. Sandžak se, mada nepotpuno i nedosljedno, izgrađivao kao posebna politička jedinica. Narod je, sa svim institucijama NOP-a ovog područja, težio priznavanju posebnosti Sandžaka, njegovog jedinstva i autonomije u okviru Jugoslavije.² Odluka o diobi Sandžaka donijeta je u krugu najvišeg jugoslavenskog državno-partijskog rukovodstva. U februaru 1945. Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je odluku o diobi Sandžaka, bez konsultiranja naroda, suprotno volji dijela političkog rukovodstva ove oblasti.³ U autentičnim dokumentima do kraja 1944.

Raška i "sandžačko pitanje", u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 323. Za Branka Petranovića se osnivanje ZAVNOS-a ipak nije moglo posmatrati "van konteksta napada i osuda tzv. velikosrpske hegemonije kao trajne hipoteke srpskog naroda" u viđenju jugoslavenskih komunista. Opšir. B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo*, 93.

¹ G. Bašić, *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*, Beograd 2002, 32.

² D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 103.

³ AJ, Zbirka AVNOJ-a, 1945/2. U dopisu koje je 21. februara 1945. ovo predsjedništvo uputilo Izvršnom odboru AVNO Sandžaka ističe se da se razumije

nije bilo tragova o privremenom karakteru ZAVNOS-a, već se, naprotiv, govorilo o potrebi usavršavanja čitavog političkog sistema Sandžaka. Bio je to politički potez koja nije bio na liniji ranijih odluka AVNOJ-a. Mada je bilo odlučeno da se sjednica ZAVNO Sandžaka sazove "najdalje do 15. marta" ona je održana ipak tek 29. marta 1945. u Novom Pazaru. Saopštenje o ukidanju sandžačke autonomije bilo je šokantno. Sekretar oblasnog komiteta Voja Leković i Čana Babović. ispred CK, uložili su dosta truda da bi ubijedili druge partijske rukovodioce u Sandžaku da je stav CK ispravan, jer su svi u početku bili protiv, da bi se, na kraju, povinivali direktivi Partije. Edvard Kardelj je na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a održanoj 24. februara 1945. tvrdio da Sandžak kao pokrajina ne može više opstati. "jer za to nema više nikakvih političkih, ni ekonomskih, ni etničkih razloga".¹ Sreten Vukosavljević, predsjednik ZAVNOS-a, je na istoj sjednici bio mišljenja da "Sandžak ne treba cepati, jer je to ipak celina. To je oblast, to je pojam sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima. To je i istorijski tačno. Takvo je i narodno shvatanje. Zato sam za rešenje da se ili ceo Sandžak pripoji ili Srbiji ili Crnoj Gori".² Za sandžačku cjelinu su se izjašnjavali i Srbi i Bošnjaci. Pomenuto raspoloženje naročito je bilo jako kod bošnjačkog stanovništva, dok je

po sebi da "svi građani Sandžaka zadržavaju puno pravo da sami određuju svoju nacionalnu pripadnost - srpsku ili crnogorsku - bez obzira da li njihova teritorija prelazi u srpsku ili u crnogorsku jedinicu".

¹ AJ, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva privremene narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945.); K. Suljović, *nav. djelo*, 220, nap. 353; H. Hasanagić navodi: "Dok mi ovamo u Sandžaku nismo do poslednjeg momenta znali šta nam se sprema, nedavno mi je Mirko Čuković (koji je bio povučen u Beograd na dužnost glavnog urednika agencije Tanjug) ispričao da ga je tih dana pozvao Aleksandar Ranković i postavio mu pitanje šta on misli o budućem statusu Sandžaka. Mirko mu je odgovorio: "Sandžak treba da ostane jedinstven, i ekonomski i geografski i nacionalno, i treba da pripadne onoj republici, kojoj najviše gravitira, a to je samo Srbija". Na to mu je Marko, očito nezadovoljan njegovim odgovorom rekao: "Dobro, dobro, sad možeš da ideš" - cit. prema: H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina*, 76.

² B. Petranović-G. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, II, Beograd 1977, 74-77; upor. *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, priredio L. Geršković, Beograd 1946, 305-306.

srpsko insistiralo na cjelini Sandžaka koji je tradicionalno gravitirao Srbiji.¹

Već 29. marta 1945. u Novom Pazaru je, na skupštini ZAVNO Sandžaka, u atmosferi masovnih egzekucija "narodnih neprijatelja" na obližnjem Hadžetu, došlo do ukidanja ZAVNOS-a pod pritiskom "viših instanci" i navodne sandžačke besperspektivnosti kao i do donošenja odluke da se šest sandžačkih srezova: pribojski, mileševski, sjenički, štavički, zlatarski i deževski pripoje Srbiji a pljevaljski i bjelopoljski Crnoj Gori. Miša Pavičević, sekretar ZAVNOS-a napisao je bio članak "Nikada nećemo dati autonomiju" koji je bio objavljen upravo na dan kada je donešena odluka o njenom ukidanju.² Dio vodećih ljudi Sandžaka nije želio da učestvuje u primjeni ove odluke, smatrajući je političkom greškom. Sreten Vukosavljević, predsjednik i Mirko Čuković, treći potpredsjednik ZAVNOS-a odbili su da prisustvuju posljednjem zasjedanju ZAVNO Sandžaka. Oni nisu ni potpisali odluku o podjeli Sandžaka između Srbije i Crne Gore.³ Na ovom skupu je, prema zapisniku, istaknuto kako u Jugoslaviji postoje četiri naroda: Srbi, Hrvati, Slovenci i Makedonci, sa četiri federalne jedinice, a da su stvorene "iz specijalnih razloga", još dvije federalne jedinice: BiH i Crna Gora. O tim "specijalnim razlozima" nije bilo posebne diskusije niti komentara.

¹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 567. Edib Hasanagić, jedan od tadašnjih sandžačkih čelnika docnije će napisati: "Sa podjelom se nije slagao najveći dio stanovnika Sandžaka. Muslimani u cjelini. Ni partijsko članstvo nije bilo jednoglasno sa ovom mjerom, naročito u bjelopoljskom i pljevaljskom srezu, koji su pripadali Crnoj Gori. Protiv podjela bili su i neki političari iz predratnih građanskih stranaka, aktivni učesnici NOP-a, a tada članovi AVNOJ-a i ZAVNOS-a. Bilo je mišljenja, među njima, da Sandžak, obzirom na tada većinski dio muslimanskog stanovništva, treba pripojiti Bosni i Hercegovini. Osnovni razlog ovim neslaganjima bilo je uvjerenje da bi se Sandžak kao cjelovita autonomna oblast u okviru Srbije bolje razvijao u privrednom i društvenom pogledu. Procjenjujući stvar iz sadašnje perspektive opšteg razvoja ovog kraja, mislim da je trebalo prihvatiti ideju o autonomnom položaju Sandžaka". Opšir. E. Hasanagić, *O autonomiji Sandžaka*, *Libertas*, br. 4, Novi Pazar 1996, 64.

² Opšir. M. Pijade, *Izabrani govori i članci 1941-1947*, Beograd 1948, 194.

³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, Beograd 1988, 461-462.

Usvojena su unaprijed određena rješenja. Jedino je Muhamed Hadžismajlović, delegat ZAVNOS-a na II zasjedanju AVNOJ-a, i član Izvršnog odbora ZAVNOS-a, beskompromisno branio autonomiju zahtjevajući "da se treba odlučno suprostaviti mračnim silama", koje su se urotile protiv autonomije Sandžaka.¹ U znak protesta je skinuo fes sa glave koji je nosio cijelog života i stavio albansko keče, simbolizirajući na taj način gubitak nacionalne samostalnosti Bošnjaka Sandžaka.² Sve se rješavalo u vrhu Partije, bez širih elaboriranja i konsultiranja, bez demokratske procedure, kao što je pokazao i čin podjele Sandžaka između dvije federalne jedinice, neovisno od mišljenja u narodu i njegovom oblasnom rukovodstvu. Sandžak se, po takvim shvatanjima, nije mogao konstituirati kao autonomna jedinica, jer bi to bilo "previše" za Srbiju u čijoj strukturi su se već naslućivale Kosovo i Vojvodina, kao dvije autonomne jedinice.³ U dijelu usvojene rezolucije ostalo je zapisano povodom ponovne diobe Sandžaka: "da se muslimanski dio stanovništva neće osetiti rastrgan jer će imati sve mogućnosti održanja svoje vjerske i kulturne zajednice".⁴ "Nacionalna" zajednica nije pominjana, niti je smatrano da postoji. U dvobroju "Glasa Sandžaka" (mart - april 1945), glavni urednik Mišo Pavičević je napisao: "Završena je predistorija i sada počinje istorija

¹ H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina*, 77.

² M. Memić, *Muslimani-Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, 332.

³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 568.

⁴ Upor. "Sandžak", br. 3, Sarajevo 1990; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1972, 94-95. Milovan Đilas navodi o razlozima ukidanja ZAVNOS-a sljedeće: "Antifašističko Veće Sandžaka stvoreno je manje iz političkih, a više iz praktičnih razloga. Ta teritorija za vreme rata nije bila ni srbijanska ni crnogorska. Onda su komunisti formirali AVNOS kao jedan živi organizam. Kada je, posle rata, došlo vreme da se o tome raspravlja, učestvovao sam u rešavanju toga problema. Sandžački rukovodioci Srbi, bili su za autonomiju... Muslimani su birali manje rešenje u svemu, jer je uticaj Muslimana bio slabiji s obzirom na njihovo manje učešće u ratu, a razume se da nisu bili protiv takvih odluka. Međutim, Crnogorci imaju svoje srezove u Sandžaku, Srbijanci svoje, a onda samim tim privremenim rešenjem i autonomijama Srbijanci su se osećali oštećeni. Nisu bili oduševljeni autonomijama Vojvodine i Kosova i zaključili su da nema mesta, ni prostora za neke nove autonomije i da granica između Srbije i Crne Gore treba da bude ona iz 1912. godine"- cit. prema: "Sandžak", br. 28, Novi Pazar 1-15. septembar 1993.

Sandžaka".¹ Nova vlast je, nastojeći da smiri glasove ogora i neslaganja, propagandnim lekcijama najavljivala da Sandžak neće više biti "kraj sa malo škola, a mnogo žandarmerije, malo bolnica a mnogo bolesnika, malo puteva, a mnogo putara". Na zasjedanju ASNO Srbije, održanom 7-9. aprila 1945. formalno je potvrđena odluka o pripajanju većeg dijela Sandžaka Srbiji. Pripajanjem dijela Sandžaka prošireni su teritorijalni okviri Srbije. Ona je postala najmnogoljudnija federalna jedinica u sastavu jugoslavenske državne zajednice. Novopazarski okrug inkorporiran u okvir Srbije, bio je obična administrativno-teritorijalna jedinica, poput drugih okruga, koja je trajala dok sistem okruga nije ukinut.²

Politički magloviti govori i demagoške fraze nisu mogli potisnuti u drugi plan sve probleme koji su pritiskali Sandžak. Za razliku od nekadašnjih "južnih krajeva" osvojenih 1912. u Prvom balkanskom ratu: Makedonije koja je nakon 1945. postala jedna od jugoslavenskih republika i Kosova, koje je dobilo pokrajinsku autonomiju, Sandžak nije politički, ali ni teritorijalno preživio. "Partizanska autonomija"

- 1 M. Veruović, *Nekrolog jednom imenu, "Polimlje"*, Prijepolje 1. januar 1979.
- 2 D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 109. Hilmića Hasanagić govori na ovom zasjedanju ASNO Srbije, gdje učestvuje sa poslanicima sandžackih srezova koji su pripali Srbiji: "Neki reakcionari kada je narod odlučio da se najveći deo Sandžaka priključi Srbiji, preplašili su se za sudbinu muslimana, bojeći se da muslimani u novoj Srbiji otcepljeni od svoje glavne neće imati ona prava koja bi imali da su skupa. Da se upitamo koji su ti koji liju krokodilske suze nad sudbinom Muslimana u Sandžaku? To su oni isti koljači, koji su pod četničkom kokardom i pod parolom "Za kralja i otadžbinu" klali po desetine hiljada muslimanskih žrtava po Sandžaku... Mi znamo da su interesi Sandžaka uključeni u interese federativne Jugoslavije i od uspeha, od sreće nove federativne Jugoslavije, zavisi i sreća našeg Sandžaka. Ako ne bude dobro čitavoj zemlji, neće biti dobro ni nama Sandžackijama bez obzira uz koga bili i s kim išli. Zbog toga je narod jednodušno odlučio da pristupi Srbiji. Nema više bojazni da će se ponoviti velikosrpski šovinizam. Mi pristupamo velikoj demokratskoj federalnoj Srbiji, Titovoj Srbiji, u kojoj je isključeno svako nacionalno ugnjetavanje". - H. Hasanagić, *Posle četrdeset godina*, 83. Hilmića Hasanagić, u jednom intervjuu 1991. u vezi ukidanja ZAVNOS-a će istaći: "Mi bivši članovi, vijećnici ZAVNOS-a izabrani smo za poslanike Skupštine Srbije. I mene su tada zadužili da govorim u Skupštini. Ja sam u svom izlaganju težište bacio na otpore tzv. muslimanske reakcije i kritikovao sam one koji su bili zabrinuti za sudbinu muslimana. Međutim, kada je nastupila akcija prinudnog iseljavanja muslimana za Tursku, shvatio sam da sam bio izigran" - cit. prema: "Vox", Sarajevo 1991.

Sandžaka 1943.-1945. ukinuta je i prije okončanja Drugog svjetskog rata zbog "viših interesa", a da istinski nije ni zaživjela u cjelosti. Komunisti su time principijelno narušili temeljne, sopstvene odluke iz ratnih dana o uređenju Jugoslavije.

Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a prvog dana rada, 7. avgusta 1945. odobrena je Rezolucija o rješavanju pitanja položaja Sandžaka i Kosova i Metohije čime je Sandžak definitivno nestao kao regionalno-politička jedinica. ASNOS, CASNO i AVNOJ su samo sankcionirali odluku donijetu u Novom Pazaru koja je značila stvarni kraj postojanja sandžackog političkog subjektiviteta. Time je Sandžak sa svojim institucijama pravno-politički prestao da postoji: "ostao je samo tradicionalni naziv ovog područja isključivo u geografskom smislu". Do podjele Sandžaka u Srbiji nije bilo naselja autohtonog bošnjačkog življa, s izuzetkom Malog Zvornika na Drini, dok su u nekim istočnim krajevima Crne Gore Bošnjaci živjeli izmiješani sa Crnogorcima i Albancima.¹ Povodom podjele Sandžaka, Aleksandar Ranković je ukazao da je to najbolji dokaz kako KPJ nema nikakvu namjeru da dijeli i cijepa Srbiju.² U januaru 1947. M. Pijade je, promovirajući principe federalnog ustrojstva Jugoslavije istakao i značaj donijetih akata, koji su, između ostalog "likvidirali Novopazarski Sandžak kao tursku administrativnu jedinicu".³ Zvanični, navedeni razlozi raspuštanja ZAVNO Sandžaka nisu bili dovoljno ubjedljivi, niti sasvim jasni. Srpski narod je, s druge strane, dobio svoju državu kakvu po veličini nije imao još od Dušanovog carstva. Istodobno je dobio status konstitutivnog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu centralistički koncept federacije i ideologiju internacionalizma, kojom su se komunisti rukovodili, podijeljenost srpskog naroda bila je samo

1 D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 109. Ovaj autor piše kako se tek nakon podjele Sandžaka "srpski živalj pljevaljskog i bjelopoljskog sreza... inkorporira u crnogorsku naciju".

2 D. Bujošević, *Kako je prekrajana Jugoslavija (II)*, "Intervju", br. 237, Beograd 6. juli 1990.

3 M. Pijade, *Izabrani govori i članci 1941-1947*, 194. Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a 1945. on će istaći kako je priključenjem Kosova i Vojvodine federalnoj Srbiji u "glavnim crtama" završeno izgrađivanje Jugoslavije na principima koje je postavilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

prividnog karaktera.¹ Efekat koji je 1945. postignut diobom Sandžaka biće sličan po svojim posljedicama onom iz 1878. kada je Sandžak odvojen od Bosne i Hercegovine. Vrijeme će, pak, pokazati da će bošnjačko stanovništvo, pored svih datih obećanja, ipak biti "rastrgano", da će zaokruživanjem republičkih ingerencija, posebnih vaspitno-obrazovnih sistema, stvaranjem određene razlike između "srpskog" i "crnogorskog" dijela Sandžaka, doći do dalje parcelizacije, do gubljenja dijela kulturne svijesti kod bošnjačkog stanovništva o zajedničkoj historiji, tradiciji, o istom duhovnom prostoru i jedinstvenom nacionalnom korpusu.

Egzodus Bošnjaka iz Sandžaka nije prekinut ni nakon rata. Nove kolone muhadžira nastavile su svoja putovanja, obilježenom stazom svojih prethodnika, ka Turskoj. Poratne, masovne iseljeničke talase Bošnjaka, kao ni one prethodne, nisu pratili nikakvi zvanični glasovi protesta i solidarnosti.² Ime Sandžaka tretiraće se, pod nametnutim hipotezama kao "tuđe".³ S obzirom da se ovo ime Sandžaka vezivalo gotovo isključivo za Bošnjake, njihovim iseljavanjem "nestajao" je i problem Sandžaka.

Poratno stanje u Sandžaku

Sandžak je kraj Drugog svjetskog rata dočekao skoro bez ikakve industrije, sa velikim viškom radne snage, siromašnom mrežom puteva, malo škola i bolnica, arhaičnim oblicima poljoprivrede, oskudnim stočnim fondom koji je skoro bio uništen prisilnim otkupima i rekvizicijom.⁴ Pored toga, oduzimanje zemlje tzv. viška zemljišta ostavilo je u ovim brdsko-planinskim krajevima znatan broj mnogočlanih porodica skoro bez ikakvih izvora egzistencije i doveo do

¹ M. Marković, *Ponavljanje istorije ili nasilje nad njom*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 1993, 193.

² U listu "Bratstvo" (br. 47) 1947. navedeni su podaci o broju nepismenih u Sandžaku. U pribojskom srezu je bilo 6.313, mileševskom 8.225, sjeničkom 19.418, deževskom 15.644, Novom Pazaru 3.500 i štavičkom srezu 14.438 nepismenih lica.

³ M. Lutovac, *Etničke promene*, 205.

⁴ H. Hasanagić, *Sandžaku treba više pomoći*, "Bratstvo", br. 8, Novi Pazar 20. septembar 1945.

pojave gladi.¹ U poratnom "vlakovima bez voznog reda" koji su vodili koloniste u Vojvodinu bilo je malo muslimana iz BiH, Sandžaka i iz Makedonije. Sa Kosova ih uopšte nije bilo jer nisu ispunjavali uslove propisane Uredbom o redu prvenstva u dodjeljivanju zemlje.² Mada je u koloniziranju Vojvodine zvanično bio, uz naglasak na "učješću u NOP-u", primjenjivan republički, a ne nacionalni kriterij, činjenica je da su naseljavani pretežno Srbi iz BiH i Hrvatske. Ministarstvo za kolonizaciju je konstatalo kako je među primljenim molbama boraca i ostalih interesenata iz pojedinih srezova i federalnih jedinica bilo veoma malo molbi "muslimanskih interesenata", što je navodno bila posljedica djelovanja "zlomernih elemenata" koji su širili glasine da će se muslimanski kolonisti naseliti raštrkano.³ Savezna komisija je odredila u januaru 1946. da Bačko Novo Selo, u bačkopalanačkom srezu bude muslimansko kolonističko naselje. Međutim do proljeća 1947. tu je umjesto planiranih 320 bilo naseljeno svega 138 muslimanskih porodica.⁴ Iz sandžačkih srezova kolonizirano je početkom 1946. u banatsko selo Mramorak 272 domaćinstva. Od tog broja iz Mileševskog sreza bilo je 117 domaćinstva.⁵ Bile su to porodice srpske nacionalnosti.

¹ R. Crnišanić, *Tijesna čaršija*, 185.

² "Službeni list DFJ", br. 68, Beograd 7. septembar 1945.

³ N. Gačeša, *Jedan dokument o sprovođenju kolonizacije u Jugoslaviji posle Drugog svjetskog rata*, Zbornik za istoriju, br. 28, Novi Sad 1983, 192-193. Na sastanku koji je ovim povodom 15.12.1945. održan u Ministarstvu za kolonizaciju, njegov čelnik S. Vukosavljević je istakao: "Meni su pričali u Sandžaku da će takvih molbi biti dosta samo ako im damo posebna naselja. Ako ih budemo razbijali, neće se naseljavati. Imaju razloga. Muslimanska vera je jaka vera. Ona ima svoje osobenosti... Svejedno je iz koje kraja je musliman. Vera je pretežna, ona je toliko jaka. Ona preteže preko nacije i jezika".

⁴ Bilo je to, mada skromna, prva i jedina organizirana migracija muslimanskog stanovništva u krajeve sjeverno od Save i Dunava nakon Karlovačkog mira 1699. godine. N. Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad 1984, 306.

⁵ M. Veruović, *Banatske Sandžaklije*, "Polimlje", br. 430-439, Prijepolje 29. novembar 1964. On piše o ovim kolonistima: "Mnogi nisu znali ni radove oko kukuruza, a za šećernu repu, suncokret i uljanu repicu i druge industrijske biljke jedva da su i čuli da postoje".

Mahom zaplašen, neuki narod, koga su surovi uslovi života odavno navikli na muke i nemaštinu, snalazio se na različite načine da preživi. Do 1950. u Novom Pazaru su izvođeni javni radovi, pružana je stanovništvu pomoć u novcu, namirnicama i odjeći dobijenim od međunarodne humanitarne pomoći. Oko 250 Bošnjaka je našlo posao u društvenim poduzećima, ali ih je bilo još 2.000 radno sposobnih koji su bezuspješno tražili posao. Sandžačke omladinske brigade udarnički su radile širom Jugoslavije, a svaki poziv za bilo kakav posao sa strane ovdje je priman sa oduševljenjem jer je značio nekoliko briga manje. Sandžaklije su sa elanom učestvovali u obnovi porušenih krajeva i objekata širom zemlje, kao i na izgradnji novih. Međutim, Sandžak su izgradnja i ulaganje države ponovo, kao i u međuratnoj Jugoslaviji, zaobilazili zbog onih krajeva koji su bili primarniji i bliži onim koji su kreirali ekonomsku politiku obnove i izgradnje. U početku Sandžaklije nisu mnogo ni očekivale nadajući se da će ipak doći vrijeme kada će se promijeniti odnos prema njima i do ulaganja koji će ovaj region trgnuti iz zaostalosti.¹ Do toga nije došlo zadugo. Nisu bile daleko od realnosti ni ocjene da je jedan od bitnih razloga svjesnog zaostajanja Sandžaka, naročito novopazarskog, sjeničkog i tutinskog kraja, bio i taj što oni označeni kao "uporišta reakcije", nisu bili dovoljno "revolucionarni" u odnosu na druge sredine i da su zato morali biti indirektno kažnjeni. U tom smislu su i lokalni rukovodioci morali biti predvodnici u rušenju svega onoga što je ove krajeve činilo konzervativnim i "reakcionarnim". Sem toga, partijski izvještaji su govorili kako je misao na staru Jugoslaviju i strah od srpske hegemonije "Damoklov mač" nad

¹ Jedan od najzaostalijih krajeva u bivšoj Jugoslaviji bio je je tutinski: "Sve do 1974. godine Tutin nije imao vodovod. Stanovništvo se snabdevalo bunarskom vodom, a kanalizacije nema ni danas. Prvi vodovod, dug 3 km, izgrađen je 1974. godine ali nije rešavao pitanje snabdevenosti vodom jer je bio malog kapaciteta. U toku je izgradnja novog vodovoda... Odnos telefonskih priključaka i domaćinstava je tako mali da je ovdje telefon za mnoge još uvek misaona lmenica (zaključno sa 1982. godinom u celoj opštini je bilo 200 telefonskih brojeva)" - cit. prema E. Mušović, *Tutin i okolina*, 117-118. U analizama pojedinih sela koje su vršene 50-ih godina u novopazarskom kraju, za sela Vučiniće, Selac, Gornje i Donje Tvrdošovo, Živaliće i Praštavinu navodi se da se Srbi otuda sele u druge gradove. Jedan dio muslimanskog stanovništva je radio kao sezonsko radništvo a drugi se selio u Tursku. "Za nekoliko godina unazad niko se nije doselio" - nav. prema: Stanje, problemi i zadaci na sprovođenju u život odluka VII Kongresa SKJ, Novi Pazar 10.12.1958, 4-5.

muslimanskim svijetom, da to među njim najviše ostavlja kolebljivost i sumnju.¹

Kadrovi bošnjačke nacionalnosti, iako mali po brojnosti, bili su mahom indoktrinirani. Naročito je usadivana mržnja prema "klasnom neprijatelju", prema kulacima, trgovcima, veleposjednicima. Time su naročito bili zadojeni pripadnici UDB-e kojima su govorili da su udarna snaga države i partije. No, i pored toga, nova vlast nije imala potpuno povjerenje u "pazarske kadrove", pošto je ovaj grad smatran za zaostalu sredinu, u kojoj su vladali javašluk i vjerski fanatizam.² Posebna se pažnja, s obzirom da je 1948. u gradu bilo 150 radio-prijemnika, posvećivala i "neprijateljskoj propagandi" koja je vršena putem radio-stanica Ankare i Lonodona.³

Odmah nakon rata otpočele su akcije obračuna sa starim "nasljeđem" u Novom Pazaru. U prvim poratnim decenijama je porušeno nekoliko starih džamija u centru grada radi izgradnje stambenih i poslovnih objekata. Druge koje su bile oštećene prilikom savezničkog bombardiranja 1944. nisu obnovljene već su i njihovi ostaci uklonjeni, a zemljište oduzeto. Centralna zgrada "Islamske ustanove", podignuta 1938. na temeljima porušene Gazi Isa-begove džamije, bila je 1948. nacionalizirana.⁴ Ramiz Crnišanin o tome piše: "Te 1947. nekom je palo na pamet da ruši *Tijesnu Čaršiju*. Glavni zagovarač da se ta čaršija sruši bio je Ramiz Prušević, ali je imao svesrdnu podršku Osma Dervišnurevića i nas ostalih iz Komiteta jer nam je rečeno da je ta *Čaršija* najmarkantniji "simbol feudalizma i azijske zatucanosti". Pošto smo bili svim srcem za to da što pre raščistimo sa feudalizmom i izgradimo besklasno društvo, sa

¹ IAR, Dopis Povjereništva KPJ za tutinski srez upućen Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, nesređena građa.

² Bilješka Ramiza Crnišanina.

³ IAR, Fond arhive Gradskog komiteta (u daljem tekstu: GK) KPS Novi Pazar, k. 2, Izvještaj Mjesnog komiteta KPS o radu Agitrop komisije od 31.1.1948.

⁴ IAR, ROK. Tako su netragom nestale džamije: Kapudži baša (Kolo) džamija, Medeni Sinan (Ejub-begova) džamija, Sofi Memi džamija, Devlet hanum (Krnja) džamija, Ak Ilijas (Mula Avdina) džamija.

oduševljenjem smo prionuli da taj ostatak feudalizma likvidiramo".¹ Bila je to još jedna prilika za manifestiranje odlučnosti lokalne vlasti da "raskrsti" sa starim vremenom. Što su u tom "dokazivanju" mnogi ljudi, čiji su lokali porušeni, postali socijalni slučajevi, nije se mnogo raspravljalo, jer su i oni pripadali tom nasljeđu.

Sandžak je sve više zaostajao u poredenju sa drugim krajevima zemlje. Dugo su postojale iluzije u pogledu mogućnosti uklanjanja zatečenih razloga u razvijenosti, kao i u pogledu mogućnosti razvoja uopšte.² U srbijanskom dijelu Sandžaka, prema popisu iz 1948. godine, od 169.529 stanovnika, njih 147.943 (87%) živjelo je od poljoprivrede. Preko 41% stanovništva starijeg od 10 godina bilo je nepismeno.³ Zaostalost pogotovu sjeničkog, tutinskog i novopazarskog kraja - dijela Sandžaka kao "tamnog vilajeta" je svjesno produbljivana "stručnim analizama" koje su ga predstavljale kao "eklatantan primer područja koje gubi svaku perspektivu", ocjenama da toliko visok procenat poljoprivrednog stanovništva imaju "samo primitivne privrede azijskih zemalja", kao i brojnim administrativno-teritorijalnim reorganizacijama koje su njegove opštine ostavljale sa najnižom budžetskom potrošnjom, bez većih mogućnosti za izgradnju infrastrukture.⁴ Pojedine "analize" su savetovale njegovo raseljavanje s jedne, i pošumljavanje, s druge

¹ On dalje navodi: "Ustvari, glavni pokretači rušenja *Tijesna Čaršija* bili su neki drugi iz okružnog komiteta, prije svega organizacioni sekretar tog komiteta, Rade Borisavljević, kojemu je strašno smetalo što je sedište Okruge u najzaostalijoj kasabi Sandžaka. Izgleda da je jedini Velibor Ljujić, tadašnji sekretar OK, izražavao rezervu prema tom predlogu jer govorio je, šta će da radi toliki svet čije se radnje ruše. Nažalost, ostao je usamljen i nije mogao da se odupre pa ni javno da se suprostavi tome... Rušenje pomenute Čaršije doprinelo je da se stanje u Novom Pazaru, a naročito kod bivših vlasnika radnji bitno pogorša. Za srušene radnje nije plaćana nikakva naknada pa su ljudi bukvalno ostali bez ičega. Jedan broj ljudi se zaposlio, ali je veći broj ostao bez posla te su vrlo teško živeli. Nekima je dodeljivana socijalna pomoć, ali je ona bila mizerna i od nje se nije moglo živeti - cit. prema: R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 145-146.

² Međunacionalni ekonomski odnosi, CK SKJ, materijali za internu upotrebu, Beograd 15.7.1966.

³ Najviše nepismenih bilo je u štavičkom (53%) i deževskom (48%) srezu.

⁴ Ekonomski institut NR Srbije, *Ekonomski problemi Novog Pazara*, 9-15.

strane. Najugroženije su bile tri opštine: Novi Pazar, Sjenica i Tutin.¹ Šansa za dinamičniji razvoj ovog kraja ukazala se, nakratko, početkom pedesetih godina, kada su započeli radovi na prokopavanju trase za izgradnju pruge Raška-Novog Pazara. Tada je na prokopavanju radilo nekoliko frontovskih brigada iz ovih opština. Najboljim brigadirima su dodjeljivani kožni opanci za požrtvovanost u radu. Međutim, do izgradnje pruge ipak nije došlo.²

Poratno formiranje zadruga pratile su glasine da su seljaci imali tri mogućnosti: jedna je bila učlanjenje u zadrugu, druga - odlazak na prinudni rad, i treća - odlazak u zatvor.³ Oduzimanje tzv. viška zemljišta u ovim brdsko-planinskim krajevima, doveo je i ona domaćinstva koja su nekako mogla egzistirati na prosjački štap. To je uticalo, a pogotovo nakon reformi 1952. da dode skoro do potpune nezaposlenosti, rapidnog pada životnog standarda, pa i do pojave gladi.⁴ Prema Društvenom planu za 1953. nacionalni dohodak po stanovniku procenjen je u Jugoslaviji na 51.328 dinara, u Srbiji na 46.728, dok je u deževskom srezu bio predviđen na 15.010 dinara, u sjeničkom na 13.358 i u štavičkom na 8.216 dinara. Nacionalni dohodak po glavi stanovnika 1953. iznosio je u opštini Novi Pazar 27 %, sjenici 20%, a u Tutinu samo 18% od nacionalnog dohotka u zemlji.⁵ Prihodi po glavi stanovnika od poljoprivrede su 1955. iznosili 32.882 dinara, a u novopazarskom srezu 14.031 dinar.⁶ U Štavičkom srezu do kraja juna

¹ *Razvoj privrede Sandžaka u periodu 1956-1966* (u daljem tekstu: *Razvoj privrede Sandžaka*), Služba društvenog knjigovodstva, Centrala za SR Srbiju, Beograd decembar 1967, 57; Ekonomski institut NR Srbije, *Ekonomski problemi Novog Pazara*, 9.

² Trasa je 1979. poslužila za izgradnju asfaltnog puta između Raške i Novog Pazara.

³ M. Bačevac, *Zaposlenost u društvenom sektoru napodručju opštine Tutin u periodu 1945-1957*, Tutinski zbornik, br. 4, Tutin 2003, 317.

⁴ R. Crnišanin, *Članci i bilješke*, rukopisi, Novi Pazar 1990.

⁵ Ekonomski institut NR Srbije, *Ekonomski problemi Novog Pazara*, 9. Štampa je, međutim, pisala nešto drugo. Novopazarski list "Bratstvo" (br. 121) 1. januara 1953. piše: "Nema više onog predratnog Tutina. On više ne postoji. Na njegovom mestu raste novi grad Tutin. Trebalo bi možda to ime izbrisati kao i sve što je vezano za njega jasno obeležiti i odvojiti staro od novog".

⁶ IAR, SKS Novi Pazar, k. 1, Zapis i materijali Sreske konferencije SKS Novi Pazar od 29. i 30.1.1955.

1953. u društvenom sektoru bilo je 704 osigurana lica, što se smatralo i brojem upošljenih, imajući u vidu njihov status. Te godine je ovaj srez imao 28.176 stanovnika, što znači da je bilo u radnom odnosu svega 2,50 odsto stanovništva.¹ Dom narodnog zdravlja ovaj srez je dobio tek 1953. godine. Stanje je bilo nezavidno i u crnogorskom dijelu Sandžaka, u njenim sjevernim oblastima. Rožaje je sve do 1953. bilo bez ljekara.²

Prema podacima iz marta 1961. u Novom Pazaru je bilo svega 103 lica sa visokom stručnom spremom, u Sjenici 22, i svega 11 u Tutinu.³ U istom periodu od 58.777 stanovnika u novopazarskoj opštini 22.148 bilo je bez školske spreme; u sjeničkoj od 36.950 bilo je 14.159, i u tutinskoj opštini od 29.959 stanovnika bilo je 12.837 lica bez školske spreme.⁴ Od 127 redovnih učenika Srednje ekonomske škole u Tutinu bilo je 47 Bošnjaka (39,33%), a 71 učenik srpske nacionalnosti (60,68%). Od 129 učenika odjeljenja gimnazije bilo je 68 učenika Bošnjaka (52,71%), a 61 učenik Srbin (47,29%).⁵ U martu 1963. u novopazarskoj opštini bilo je zapošljeno 5.002 lica, u sjeničkoj 1.662 i u tutinskoj 701 lice. Istovremeno je u kraljevačkoj opštini bilo upošljeno 14.344, u čačanskoj 10.619, kruševačkoj 15.342 lica.⁶ Potrošnja za zdravstvenu zaštitu za 1964. je iznosila 6.507 dinara za Novi Pazar, za Kraljevo čak 18.506, za Čačak 16.600 dinara. Od ukupnog broja stanovnika u Novom Pazaru je bilo svega 13,16 odsto aktivnih osiguranika, dok je u Kraljevu bilo 24,20 odsto, a u Čačku 33,07 odsto.⁷

¹ M. Bačevac, *Zaposlenost u društvenom sektoru napodručju opštine Tutin u periodu 1945-1957*, 321.

² A. Matović, *Rožajsko zdravstvo od 1912. do 1994. godine*, Rožajski zbornik, br. 7, Rožaje 1995, 147.

³ Skupština sreza Kraljevo, *Statistički priručnik o opštinama sreza Kraljevo*, samo za internu upotrebu, Kraljevo 1964, 20-21.

⁴ Skupština sreza Kraljevo, *Statistički priručnik o opštinama sreza Kraljevo*, 22-23.

⁵ M. Bačevac, *Pleme Bačevci i Mitrova*, Mladenovac 1998, 462.

⁶ Skupština sreza Kraljevo, *Statistički priručnik o opštinama sreza Kraljevo*, 28-29.

⁷ IAR, Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 1, IV opštinska konferencija SKS opštine Novi Pazar održana 29. maja 1966.

Krajem šezdesetih godina XX stoljeća u Tutinu je bilo zaposleno svega 3,4% a u Sjenici 5,6 % stanovništva. U Tutinu je 1967. bilo zaposleno svega 741 lice od 29.354 stanovnika. Od ukupnog broja zaposlenih 69,60% bili su Bošnjaci, a 30, 40% Srbi, kojih je po popisu bilo 12% u toj opštini. Opštine Sjenica i Tutin, kao i Novi Pazar imale su 1969. nacionalni dohodak po glavi stanovnika ispod 3.000 dinara, dok je na području uže Srbije on iznosio 7.045. dinara. U krajevima unutar Srbije, naseljenim Bošnjacima, bilo je svega 11,7% puteva sa savremenijim kolovozom.¹

Najviši republički rukovodioci su, poput Jovana Veselinova, prilikom svojih posjeta sandžačkim opštinama, otvoreno preporučivali: "Učite škole, služite vojsku i selite se. Ne možemo svuda podizati fabrike".² U pojedinim ekonomskim programima je bilo isticano da ovo područje ne treba razvijati, već u potpunosti raseliti.³ Analize Ekonomskog instituta NR Srbije nisu mimoišle ni vjerski momenat kod Bošnjaka. Po njima je ispunjavanje vjerskih obaveza muslimana (način ishrane, svakodnevni obredi, poštovanje praznika) predstavljalo prepreku ka formiranju industrijskog radnika, kao i sklonost muslimana ka fatalizmu, "koji sputava inicijativu i želju za napretkom".⁴ U zvaničnim krugovima Sandžak je i dalje, po inerciji, mahom tretiran

¹ *Izvori i oblici nacionalizma u SR Srbiji*, CK SK Srbije, za internu upotrebu, Beograd maj 1974, 158-159.

² S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 103.

³ Dr. E. Mušović 1989. navodi: "Recimo ja znam, pošto mi godine to dozvoljavaju, da je bilo rečeno u jednom programu koji nije prihvaćen, da ovo područje industrijski ne treba razvijati, već da ga treba čak u potpunosti raseliti, ipak su se pojedine regije brzo razvijale a mi smo zaostajali" - cit. prema: *Informativni bilten OK SK Novi Pazar: Zadaci Saveza komunista u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti u opštini Novi Pazar*, Novi Pazar 1989, 10-11.

⁴ Ekonomski institut NR Srbije, *Ekonomski problemi Novog Pazara*, 21. U ovom elaboratu se potom ističe: "Činjenica da ovo stanovništvo i dalje ostaje da živi na svojoj zemlji, uprkos krajnje nepovoljnim uslovima za život, i da se vrlo teško odlučuje da privremeno ili stalno zasnuje svoju egzistenciju na drugoj strani, može se dobrim delom objasniti time što muslimansko stanovništvo van svoga područja nije uvek u mogućnosti da obavlja sve verske obrede i da se pridržava propisa u pogledu ishrane i drugog. Ova slaba pokretljivost se naročito podvlači jer ona može igrati značajnu ulogu u zaključcima ovog rada".

kao "nerevolucionarno područje", odnosno kao "feudalno-balističko-četnička oblast" te su ga zaobilazila veća ulaganja.¹ Prema kazivanjima jednog od prvih sandžačkih učitelja, Nedžiba Čučovića, pedesetih godina XX stoljeća vodena je dugogodišnja bitka da se za stanovnike Pešteri osigura zdrava pijaća voda, pošto su oni stoljećima trpjeli od žeđi i epidemija. Đaci u selu Dolićima su vječito pili kišnicu. Ponegdje se stanovništvo čak umivalo surutkom. Litar vode ovdje je bio često skuplji od litra mlijeka. Rika i blejanje žednih goveda i ovaca na ljetnoj pripjeci razlijevali su se prostranstvima Pešteri. Kolone seljaka su u vučijama i na sankama, i ljeti i zimi, nosili vodu i sa desetina kilometara udaljenosti od svojih kuća.² Prvi autobus u sjeničkom kraju dobijen je 1953. nadgradnjom krova na teretno vozilo. Kako autobus nije imao kašete, za prtljag je bila izgrađena galerija na krovu autobusa do koje se stizalo pokretnim stubama.³ Autobuske linije prema pojedinim peštarskim selima otvorene su tek krajem šezdesetih godina.

Stočarsko-ratarska ekonomija u ukupnoj privrednoj strukturi krajeva i naselja gubi značaj. Gubi se proizvodna funkcija sela za tržište. Ona se teško uklapaju u nove oblike ekonomije. Depopulacija je

¹ Prema podacima organa državne bezbjednosti iz Novog Pazara do 31.10.1966. na području tutinske opštine bilo je evidentirano oko 500 sumnjivih lica i to sljedećih kategorija: 151 pripadnik nekadašnje Muslimanske milicije; 22 "ugledna saradnika okupatora"; 17 "posleratnih nezadovoljnika"; 36 "zločinaca za vreme rata"; 40 odmetnika; 125 jataka odmetničkih bandi; 23 četnika itd. Prema: Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbednosti na području opštine Tutin, interni materijal, Tutin januar 1967. Na području novopazarskog SUP-a do 1966. bilo je evidentirano 405 nekadašnjih pripadnika Muslimanske milicije i albanske žandarmerije; 250 odmetnika poslije rata; 350 jataka; 154 četnika i njihova jataka i dr. Prema: OK SKS Novi Pazar 28.9.1966, interni materijal.

² M. Veruović, *U profesiji slatke gorčine*, prilog iz "Ilustrovane politike". Radmilo Bogdanović, sjenički učitelj, a docniji visoki srbijanski policijski funkcioner se prisjećao da su Srbi Muslimane na Pešteri nazivali "Turcima" a ovi njih "Vlasima" i kako su srpska djeca donosila čvarke u školu i stavljala na školski prag, pa su ga muslimanska djeca, da ga ne bi dodirnula "preskakali kao da je žiška" - nav. prema: "Profil", br. 15, Beograd 1998.

³ J. Vučković, *Karavanski i trgovački putevi, hanovi i trgovina stokom na Sjeničko-peštarskoj visoravni*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000, 117.

najprije zahvatila planinska i saobraćajno najudaljenija naselja. Dok su Bošnjaci svoj spas vidjeli u odlasku u Tursku, srpsko stanovništvo se djelimično selilo ka razvijenijim dijelovima Srbije. To je isticano i u partijskim analizama migracija u novopazarskom kraju. B. Glodović je pisao 1958. o selu Kuzmičevo, sa srpskim stanovništvom, sljedeće: "Stepen migracija je veliki. Za pet do deset godina iselilo se 10 do 52 domaćinstva. Ovo nam govori da je pravilna orijentacija što se opredeljuju za odlazak u ona mesta gde smatraju da će bolje živeti. Ovakva poljoprivreda ne bi mogla da prihvati ni sadašnji broj". V. Obradović je u analizi za sela Vučiniće, Selac, Gornje i Donje Tvrdoševo, Živaliće i Praštavinu zaključio da "Srbi odlaze najčešće za Vojvodinu gde se upošljavaju kao radnici i kasnije odvođe svoju porodicu. Oni nalaze poslove u vojvodanskim gradovima, zatim Kraljevu, Kragujevcu, Beogradu, Sarajevu, Novom Pazaru, a najviše u Beogradu. Jedan mali deo muslimanskog stanovništva radi kao sezonski radnik, a drugi deo se iseljava za Tursku. Za nekoliko godina unazad niko se nije doselio".¹

Neuhranjenost stanovništva, velika stopa mortaliteta, nemaština i bolesti koje su odavno drugdje bile prevaziđene, ovdje su služile za praktičnu obuku stranih studenata medicine. Analize koje su vršene 1958. u novopazarskom kraju pokazale su da je bilo 6.017 kuća sa zemljom umjesto patosa, 6.323 odjeljenja je bilo bez većih prozora. 1.151 domaćinstvo nije bilo okrećeno, 1.102 je držalo stoku u kućama za stanovanje, 1.464 nije uopšte upotrebljavalo sapun, u 1.092 domaćinstva nađena je vašljivost u rublju, a kod 1.164 člana domaćinstva nađene su vaške u kosi.² U selima Mur, Lukare, Kruševo i Grubetiće bila su svega tri metalna kreveta za spavanje. Vodena je i duga borba protiv šugavosti i endemskog sifilisa. Do početka pedesetih godina u Sanitarno-epidemiološkoj stanici u Novom Pazaru izvršeno je 90.753 pregleda i analiza krvi i utvrđeno je 1375 slučajeva endemskog sifilisa, od kojih je izliječeno 1275 bolesnika.³ Pri sistematskom pregledu djece ustanovljen je veliki broj crijevnih oboljenja. Zbog slabe

¹ Stanje, problemi i zadaci na sprovođenju u život odluka VII Kongresa SKJ, Novi Pazar 10.12.1958.

² R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 198-199.

³ Izveštaj partijske komisije CK o Muslimanima u deževskom i štavičkom srezu iz 1952. godine; H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 22.

ishrane bilo je dosta slučajeva rahitisa, anemije i ostalih bolesti. Zabilježene su i pojave trbušnog i pjegavog tifusa. U Novom Pazaru je boravila i ekipa čehoslovačkih ljekara da bi se upoznala sa ovim bolestima. Vršena su i neka ispitivanja rezistentnosti vašiju na DDT prašak. Ljekari su bili objavili da će se mijenjati nove košulje za stare, kako bi se na taj način došlo do potrebnog materijala za opite.¹

U septembru 1962. u tutinskom kraju vršeno je ispitivanje zdravstvenog stanja stanovništva. Tom prilikom je utvrđen veliki broj oboljelih od neuhranjenosti, visok stepen vašljivosti, loše i nehigijensko odijevanje, neznatna upotreba sapuna. Umivanju i kupanju se posvećivalo malo pažnje, kao i presvlačenju rublja. Još uvijek je bilo kuća u kojim su se, posebno u zimskom periodu nalazile ojagnjene ovce i oteljene krave, zajedno sa ukućanima. Smrtnost zbog zaraznih bolesti je bila visoka. Samo je u kući Emina Alibašića u Suhom Dolu troje djece umrlo za dva dana. Broj umrlih je, u prosjeku, u ovoj opštini iznosio dvije stotine lica godišnje. Te 1962. evidentirano je da se većina stanovništva u ovoj opštini hranila ječmenih hljebom, sa oskudnim prismsokom. Bilo je malo domaćinstava koja su upotrebljavala kukuruzan ili mješovito pšenično-ječmen hljeb, a sasvim malo onih koju su se hranili pšeničnim hljebom. Dvije godine kasnije Tutin je ostao bez ljekara.² Sve do 1954. nijedno selo u novopazarskoj opštini nije bilo elektrificirano. Do 1968. bila je izvršena elektrifikacija svega 64 od 162 sela, zaseoka i opština. Na 100 poljoprivrednih gazdinstava 1948. bilo je svega 15 gvozdениh plugova, dok ih je bilo 52 u Srbiji. Proizvodnja žitarica po glavi stanovnika u novopazarskom kraju iznosila je 1953. godine 234 kg, u Srbiji 663, a u Jugoslaviji 442 kg.³ U novopazarskom kraju je početkom šezdesetih godina na 46 učenika dolazio jedan prosvjetni radnik. Veoma veliki broj učitelja je, zbog nedostatka stručnih nastavnika, držao nastavu u višim razredima. Izuzev dva nastavnika, na seoskom području ni u jednoj potpunoj osnovnoj školi nije bilo nastavnika. Svake godine oko 700 đaka završavalo je osnovne škole a srednje škole u gradu mogle su primiti

¹ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 204-205.

² E. Mušović, *Tutin i okolina*, 125-126; Isti, *Stanovništvo sjeničkog i tutinskog kraja*, 55.

³ *Novi Pazar i okolina*, 492.

svega 150 učenika. Na 3.600 stanovnika u novopazarskoj opštini dolazio je jedan ljekar.¹ Broj zaposlenih u privredi društvenog sektora u dijelu Sandžaka u okviru Srbije je 1966. predstavljao samo 8% od ukupnog njegovog stanovništva, prema 13,9% u Srbiji i 14,9% u Jugoslaviji. Ukupan prihod društvene privrede po stanovniku iznosio je u ovom regionu 1966. godine 4.857 dinara ili samo 39,5% od prosjeka u Srbiji i Jugoslaviji, dok je neto produkt po stanovniku u istom periodu iznosio 54,5% od prosjeka u Srbiji a 50% od prosjeka u Jugoslaviji. Poljoprivreda, građevinarstvo, saobraćaj i zanatstvo su u ovom regionu bili najnerazvijeniji u zemlji.² Prema zvaničnim izvještajima u SR Srbiji je 1966. godine bio 61 redovni student muslimanske nacionalnosti, od čega šest djevojaka. Te godine diplomiralo je sedam studenata Muslimana.³ Novi Pazar je 1964. imao svega 18 ljekara opšte prakse i pet ljekara specijalista, Kraljevo je imalo 62 ljekara opšte prakse i 27 specijalista, Čačak 55 ljekara opšte prakse i 27 specijalista, a Kruševac 48 ljekara opšte prakse i 32 ljekara specijalista.⁴ U Novom Pazaru je 1969. na 1.959 stanovnika bio jedan ljekar, u Tutinu čak na 11.600, u Sjenici 10.650. U isto vrijeme jedan ljekar je opsluživao u Kraljevu 1.120, u Kruševcu 1.032, Čačku 859 stanovnika. Po broju pretplatnika na radio i TV prijemnike, bolesničkih postelja, potrošnji električne energije i po svim ostalim pokazateljima, iznosio je R. Crnišanin, ovo područje bilo na posljednjem mjestu u Republici: "*Ove druge pokazatelje iznosili smo u srezu i Republici. Obrćali se stručnim institucijama, ali su nam one radile elaborate u kojima su ukazivali*

¹ *Neki pokazatelji o privrednoj i društvenoj aktivnosti u opštini Novi Pazar u periodu 1959. zaključno sa 1962. godinom*, materijal za internu upotrebu, 12-15.

² *Razvoj i nivo razvijenosti privrede Sandžaka u periodu 1956-1966. godine*, samo za internu upotrebu, Služba društvenog knjigovodstva, Centrala za SR Srbiju, Beograd septembar 1967, 62.; *Razvoj privrede Sandžaka*, 56-57.

³ *Upor. Savez komunista Srbije u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti*, XV sjednica CK SKS, Beograd 1978, 142-147 (diskusija A. Hašimbegović). Ona navodi da je 1976. bilo u Srbiji 2.009 studenata Muslimana od čega 431 djevojka, te da je te godine diplomirao 371 student Musliman.

⁴ IAR, Zapisnici I materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 1, IV opštinska konferencija SKS opštine Novi Pazar održana 29. maja 1966. Mortalitet odojčadi u Novom Pazaru je iznosio 99,40 na 1000 novorođenih beba, a u Kraljevu 42,6, Čačku 47 itd.

samo na jedan put - odlazak".¹ To je bio jasan indikator odnosa prema ovoj sredini i njenim hroničnim problemima. Stanje se tu zadugo nije mijenjalo. Krajem 1968. u Novom Pazaru je stopa zaposlenosti iznosila 10%. Sjenici 5% i samo 2% u Tutinu.

Slična sudbina zadesila je i Pljevlja, nekadašnju Taslidžu. Pošto se ovaj grad nalazio na lokaciji gdje su pronađene naslage uglja lignita, vlada Crne Gore je odlučila da ta oblast, uz izgradnju termoelektrane, bude sirovinaska baza za proizvodnju električne energije. Potpuni razvoj Pljevalja je bio podređen tom projektu. Porušeno je cjelokupno staro jezgro grada i čaršija sa oko 300 dućana, mnoge džamije, kuće sa okućnicama. Pošto nije izgrađena nikakva prerađivačka industrija, rušenjem čaršije brojno bošnjačko stanovništvo, koje je činilo 80% gradskog stanovništva, ostalo je bez posla i osigurane egzistencije. Rješenje su mnogi potražili iseljavanjem u Bosnu. Kuće i ostale nekretnine su prodavani skoro u bescijenje. Ubrzo je procenat Bošnjaka u gradu sveden na 15 odsto. Umjesto iseljenog, starosjedelačkog stanovništva, u grad dolaze crnogorski seljaci i radnici zaposleni kao rudari.² Fabrika hartije u Beranama je zatrovala Lim, što je otjeralo ljude sa njegovih obala.³

Dugo vremena su sandžačke krajeve predstavljali "zaslužni" ljudi iz drugih mjesta koji nisu imali osjećaja niti razumijevanja za probleme u kojima je tavorilo cjelokupno stanovništvo. S druge strane, ono malo

¹ "Poljoprivredna farma "Pešter" otišla je u prinudnu likvidaciju zbog negativnog bilansa od 250 miliona dinara, koji je nastao uglavnom zbog politike depresioniranih cena i otkupa koji se tada vršio. Farma je imala preko 5.000 ovaca, dosta goveda i dr. a i kooperativne odnose sa mnogim domaćinstvima, nekoliko desetina hiljada hektara pašnjaka, a u njoj je radilo nekoliko stotina ljudi. Sve je to, kao i druga sredstva kojima je farma raspolagala, rastureno... Prvi ozbiljniji napor u podizanju ovog kraja učinjen je podizanjem Fabrike tekstila "Raška" u Novom Pazaru. Ona je podignuta u aranžmanu sa "Geneks-om". "Geneks" je dao petogodišnji kredit sa kamatom od 25% s tim da se on isplati preko poslova koje će obezbeđivati "Geneks". Tek je docnije za rekonstrukciju i proširenje, obezbeđeno učešće od Republike radi konkursa kod tada postojećeg opšteg investicionog fonda" - Citat iz pisma R. Crnišanina, zamjenika saveznog javnog pravobranioca u penziji, upućenog 16. jula 1990. listu "Borba".

² N. Košćević, nav. djelo, 136-137.

³ M. Hadžišehović, nav. djelo, 123.

domaćeg kadra nastojalo je da Sandžak što prije napusti.¹ Rijetki, školovani kadrovi bošnjačke nacionalnosti, osjećajući se inferiornim, nerijetko su se utrkivali u dokazivanju političke "pravovjernosti", određavajući se od naroda kojem su pripadali, praveći karijere na ruševinama njegove kulture, tradicija, običaja i načina života, boreći se "protiv elementarnih interesa islama i muslimana". Bošnjaci-komunisti su morali da se "dokazuju i pred jednom i drugom stranom, i da sagorevaju na dve vatre".² Budno se motrilo na obavljanje vjerskih obreda i proslavljanje vjerskih praznika.³ Breme za Bošnjake predstavljali su i dalji pokušaji njihove asimilacije i denacionalizacije, teški udarci na njihovu tradiciju, vjersko-kućnu intimu, rušenje džamija, preoravanja grobalja, oduzimanja vakufske imovine ogromne vrijednosti, kontinuirano razaranje matrice koja je tvorila specifične oblike života i djelovanja u njima. Jedna od najdrastičnijih mjera nove vlasti bila je i ona o abrogaciji starog pravnog poretka, kojom je ukinuto važenje šerijatskog prava. Ono je bilo na snazi u međuratnoj Jugoslaviji na osnovu međunarodnih i ustavnih odredbi. To je pravo važilo i u porodičnim i u nasljednim odnosima muslimana.

U Novom Pazaru je 1948. nacionalizirana banja "Iliđža", dvije godine kasnije oduzet je islamskoj zajednici hotel "Beograd" sa okolnim zgradama.⁴ Oduzeto je preko 200 objekata, brojne njive i pašnjaci.⁵ Mnogobrojni trgovci, ugostitelji i zanatlije su ostali bez svojih radnji.⁶ Zbog ocjene da se radi o "špekulantima" u Novom

¹ Prema pisanju H. Zatrića, iz Novog Pazara su u poratnom periodu otišli: Vojin Popović, visoki funkcioner, Drago Purić, sekretar Komiteta, Slavo Rašković, predsjednik sreskog odbora, Miško Zekavica, predsjednik sreskog odbora i generalni direktor Tekstilnog kombinata, Mijo Vasić, predsjednik opštine Novi Pazar, Hrane Bogdanović, šef UDB-e za Novi Pazar, kao i Vladeta Đokanović, Hrane Karamarković, sudija Okružnog suda, Raco Karamarković, hirurg, Nikodin Milentijević i Mišo Vukašinović, direktori gradskog trgovinskog preduzeća, Momo Bajević i Lazo Filipović načelnik za privredu opštine odnosno sreza, Milomir Petrović, sekretar Komiteta i mnogi drugi.

² H. Hasanagić, *Nevođe sandžačkih Muslimana*, 4. On navodi primjer novopazarskog rukovodioca Ramiza Pruševića koji je u svom dvorištu "kiao svinju na oči fanatičnih muslimanskih masa".

³ Zapisnik sa sjednice Sreskog komiteta SKS Kraljevo održane 23.3.1962.

⁴ IAR, Fond arhive SO Novi Pazar, kut. 3, Zapisnik od 28.4.1948.

⁵ Mešihat Islamske zajednice u Novom Pazaru, nesređena dokumentacija.

⁶ IAR, Fond arhive Narodnog odbora Deževskog sreza, knj. 87.

Pazaru je 1948. zatvoreno 60 privatnih radnji: 28 trgovačkih radnji, osam piljarskih, pet slastičara, sedam kuhinja i 12 kafana.¹ Strah su unijele i udbaške akcije oduzimanja oružja, slične onima u međuratnom periodu, oštre sankcije u akciji skidanja zara i feredže, iza kojih su se navodno "krili šverceri, neprijatelji i odmetnici", kao i pritisci na imame da oni prvi dozvole svojim ženama da to skinu.² Anonimne žalbe i pritužbe građana upućene centralnim partijskim organima su, upućene na provjeru, odbacivane kao neistinite.³ Lokalni list "Bratstvo" u Novom Pazaru objavljivao je proglose i rezultate akcija na tom polju, nabrajajući da je u Tutinu i štavičkom srezu u martu 1947. feredžu skinulo 468 žena, ne zaboravljajući da ukaže i na kazne za one koji se tome suprostave. Sreski sud u Sjenici osudio je 1948. Osmana Baltića na 4.000 dinara, Baltić Aziza na šest mjeseci prinudnog rada bez lišenja slobode i Baltić Raza, Muša i Papić Kimetu po 20 dana lišenja slobode sa prinudnim radom zbog uvrede Baltić Đuzide, djevojke koja je skinula zar.⁴ Kaznena politika sudova u Sandžaku bila je veoma oštra i po pravilu oštrija od politike sudova u drugim krajevima.⁵ U pljevaljskom kraju su, prema partijskim izvještajima, nakon rata, primjerice, u organima vlasti bili "uglavnom pravoslavci, a tek izuzetno muslimani", a oštrije su mjere poduzimane protiv muslimana "nego protiv pravoslavnih za iste krivice".⁶

Mjesni komitet KP u Novom Pazaru je izdavao direktive vakufskom odboru, šta treba da radi u akciji skidanja zara i feredže, kome sve da se, od društveno-političkih organizacija, obrati "kako bi

¹ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPS Novi Pazar od 4.5.1948.

² S. Bandžović, *Putokazi izgnanstva*, "Ogledalo", br. 3-4, Sarajevo 1991.

³ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Izvještaj Mjesnog komiteta KPS upućen CK KPS 10.5.1948.

⁴ "Bratstvo", br. 61, Novi Pazar 13. maj 1948; upor. "Bratstvo", br. 97. iz 1950; opšir. M. Atlagić, *AFŽ Novopazarskog okruga u obnovi i izgradnji od 1945. do 1950*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000, 278-279.

⁵ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 159.

⁶ Z. Folić, *Skidanje zara i feredže u Crnoj Gori*, Almanah, br. 11-12, Podgorica 2000, 81.

izašlo da ovom akcijom rukovodi vakufski odbor".¹ U Novom Pazaru su lokalni rukovodioci u februaru i martu 1948. imali niz sastanaka sa imamima na kojima su zajednički "analizirali" *Kur'an*, s ciljem da pronađu neko pokriće za primjenu *Zakona o zaru i feredži*, pošto je od uspješnosti ove akcije u Novom Pazaru zavisila i njena uspješnost u čitavom Sandžaku. Uplašeni imami su upućivali političare na uglednog Ismail-efendiju Filibalića, kao vrsnog poznavaoca *Kur'ana*. Njega su pozivali na te sastanke, ali se on pravdao bolešću. Ubrzo je preminuo. Novopazarci su dugo potom o njemu govorili kao o prvoj žrtvi *Zakona o zaru i feredži*.² Pritisci su bili u početku posebno izraženi na članove KP, kao i imame da oni utiču na ženske članove svojih porodica da skinu zar i feredžu. Istovremeno, održavani su posebni sastanci sa ljudima za koje se vjerovalo da mogu omesti ovu akciju, te su zbog toga posebno upozoravani.³

Bošnjacima u partijskom rukovodstvu činilo se da akcija skidanja zara i feredže odvija sporo, pa su nastojali da je ubrzaju drugim mjerama. Na sjednici novopazarskog mjesnog komiteta 6. jula 1948. donijete su odluke koje su imale za cilj da se ubrza skidanje zara i feredže. Odlučeno je da žene muslimanke prilikom ulaska u radnju moraju skinuti, odnosno, podići zar i otkriti lice da bi se utvrdio njihov identitet. To je bilo predviđeno i za ulazak u nadležstva, autobuse, prilikom poseta drugim javnim objektima. Ova odluka je obrazložena time da se navodno pod zarom i feredžom kriju špekulanti, razne varalice i odmetnici.⁴ Ubrzo se stvaraju i aktivni agitatori.⁵ Komunistima se zabranjuje ženidba sa pokrivenim djevojkama. Ukoliko je i bilo takvih potencijalnih brakova, morale su udavače prije vjenčanja skinuti

¹ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 1, Zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPS Novi Pazar od 20.2.1948.

² "Sandžak", br. 4, Sarajevo 21. novembar 1990; S. Kačar, *Zarozavanje zara*, Podgorica 2000, 16.

³ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPS Novi Pazar od 20.2.1948.

⁴ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Zapisnik sa sastanka Mjesnog komiteta KPS Novi Pazar od 6.7.1948.

⁵ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Zapisnik sa sastanka Gradskog komiteta KPS Novi Pazar od 31.8. 1950.

feredžu.¹ Oni komunisti koji nisu izvršili svoje obaveze u ovoj akciji i podržali je ličnim primjerom u svojoj porodici, bili su isključivani iz partijskog članstva.² U propagandnim aktivnostima 1950. nastaju rezolucije sa potpisima "2500 naprednih muslimana". Zaplašeni vjerski službenici izjavljuju kako se skidanje feredže "niikom slučaju ne kosi sa verom".³ Na savjetovanju članova KP u Novom Pazaru u martu 1951. donijeta je odluka da svi komunisti izvedu svoje ukućane bez zara i feredže na veliki narodni miting. Od 250 komunista, sedmero je vratilo partijske knjižice uz obrazloženje da to ne može da učini. U cilju sprovođenja ove akcije pripadnici UDB-e su privodili lica za koja su smatrali da mogu da je ometaju.⁴ U novopazarskom sudu je bilo oko 170 sudskih predmeta po prekršajima Zakona o nošenju zara i feredže. Bila je odobrena i izvjesna količina dopunskih bonova kao pomoć za nabavku odjeće muslimankama koje su skinule feredžu.⁵ U deževskom srezu je oko 2700 žena skinulo feredžu, dok je pokriveno ostalo 50-ak žena. Međutim, još u maju iste godine partijski aktivisti su prijavljivali da su se u mnoge muslimanske kuće nije moglo ući dok se, dok se žene ne sklone.⁶

U Beranama su vlasti okupile 68 imama na jednoj konferenciji u vezi sa pospešivanjem akcije skidanja zara i feredže. Samo je jedan

¹ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Zapisnik sa partijskog savjetovanja svih članova i kandidata KPS, od 23.1.1953.

² IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Zapisnik sa sastanka Gradskog komiteta KPS Novi Pazar od 31.8. 1950.

³ IAR, Dopis Gradskog odbora Narodnog fronta Novog Pazara upućen Oblasnom odboru Narodnog fronta Kragujevac, nesređena građa.

⁴ Prijavljen je slučaj da je u blizini Sreskog suda u Novom Pazaru postojala kuća, čiji je vlasnik bila neka žena, gdje su muslimanke skidale zar i išle u sud, a po povratku bi ponovo u toj kući stavljale zar i tako odlazile. Upor. R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 166, 171-174; R. Crnišanin 1989. u jednoj diskusiji ističe: "Mi smo brojali koliko žena ide u bioskop, mi smo brojali koliko žena prođe preko Velike čuprije, jer nema ih, ne dolaze. Mi smo tu skidali feredže, mi smo tu pravili ljude" - cit. prema: Opštinski komitet SKS Novi Pazar, *Informativni bilten*, Novi Pazar maj 1989, 38.

⁵ "Bratstvo", br. 103, Novi Pazar 17. mart 1951.

⁶ H. Gološ, *Skidanje zara i feredže u srezu deževskom 1951. godine*, Zbornik Sjenice, br. 12-13, Sjenica 2001-2002, 118-119.

imam odbio da potpiše usvojene zaključke.¹ I u ovoj sredini su nastali proglasi "250 uglednih građana" s pozivom na skidanje zara i feredže.² Od decembra 1950. do marta 1951. u Pljevljima, zbog stvorenog osjećaja nesigurnosti, jedan broj muslimanki uopšte nije izlazio iz svojih avlija. Akcija skidanja zara i feredže nailazila je na otpor u pljevaljskom, barskom i titogradskom srezu. U Ulcinju je proglašenje Zakona zateklo 800 žena pod feredžom, a 30 žena, koje su ranije skinule feredžu, potpuno se povlače u kućne odaje.³ Frontalna akcija skidanja zara i feredže zbog načina na koji je provedena, zatvorila je zauvijek brojne muslimanke, pogotovo starije žene, iza kućne kapije. Feredžama su žene također skrivale svoju sirotinju, jer u to vrijeme nije bilo mnogo tekstila. Sve je to rezultiralo produbljuvanjem straha i sveopšte nesigurnosti u uslovima neskrivenog siromaštva.⁴ Nakon objavljivanja *Zakona* 1951. godine, pokrivenim ženama je bio zabranjen izlazak na ulice. Snaga odluka iz državno-partijskog vrha provodila se, uz rigorozne kazne za neposlušnost, bez pogovora. Uz moćan aparat, postojala je i snažna propaganda, ali i duboko usađeni, generacijski prenošeni strah. U teškim vremenima dolazi do izražaja obični ljudski interes da se preživi sa što manje posljedica.

U Novom Pazaru 1956. je počela da radi fabrika tekstila "Raška", gdje je mahom bila upošljena ženska radna snaga. Stručnjaci iz Beograda su je procjenjivali kao pogrešnu investiciju, uz tvrdnju da je svako investiranje u nju predstavljalo neracionalno trošenje sredstava.⁵

¹ "Sandžačke novine", br. 86, Novi Pazar 14. januar 1998. Također vidi: *Akcija za skidanje feredže u NR Srbiji*, Glasnik, VIS, br. 11-12, Sarajevo 1950.

² Sreski odbor Narodnog fronta Sreza beranskog. *Proglas Muslimanskom narodu sreza beranskog od 17.9.1947*, kopija. U proglasu se navodi: "Reakcija danas plače za skidanje feredže, a mi svi znamo da je njima uspelo da postanu gospodari u zemlji, da bi nam oni i glave skinuli, a kamoli feredže, jer su nam svježe uspomene njihove vladavine i muslimanskog pokolja u Bosni, Sandžaku, Beranama itd".

³ Z. Folić, *Skidanje zara i feredže u Crnoj Gori*, 85.

⁴ Upor. R. Crnišanin, *Politički pluralizam i ustavno-pravni položaj Bošnjaka-Muslimana u SRJ*, u: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, 17; S. Kačar, *Zarozavanje zara*, 16. S. Kačar citira ispovijest jedne žene: "Iz straha listom se išlo u Tursku. Strah brate. Strah i visoki porezi. Strahovalo se da se nešto još strašnije ne desi. Mlago je otišlo. Valahi, nije niko ni zaustavlj'o".

⁵ Ekonomski institut NR Srbije, *Ekonomski problemi Novog Pazara*, 31.

Fabrika je dobila stare mašine iz Bačke Palanke. Među njima je bila i jedna predilica iz XIX stoljeća. Od 611 radnika 439 su bile žene. Za njenog direktora doveden je Branko Golubović, tkački radnik rodom iz Aleksinca. Njemu je bilo rečeno da ima zadatak da u Novom Pazaru lomi muslimansku zaostalost i feudalizam.¹ On je odmah napravio menzu u kojoj su se trebali hraniti svi radnici, sa istog kazana, gdje će se kuhati na masti. Zabranio je da se posti Ramazan, jer u industriji, po njemu, nisu mogli raditi gladni radnici.² Golubović je uveo jedonoobrazne uniforme kako bi se izbjeglo nošenje šamija, mahrama, šajkača ili fesova. Nije bilo dozvoljeno nošenje opanaka, dimija.³ To je u patrijahalnoj sredini, kakav je bio Novi Pazar bilo prebrzo i previše.

Duboke posljedice među Bošnjacima u Sandžaku izazvale su, kao i nakon 1918. godine, poratne frontalne akcije hvatanja preostalih odmetnika, hapšenja i saslušavanja njihovih jataka, i sakupljanja oružja, praćene širokim policijskim ovlašćenjima, koje su donijele nevolje znatnom dijelu stanovništva, naročito seoskom, i uticale na njegovu sveopštu nesigurnost i iseljavanje u Tursku.⁴

¹ Opšir. S. Rašljanin, *Utjecaj industrijalizacije na promene vezane za položaj žene u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989, 165-171.

² Jedna od radnica je o tom vremenu docnije kazivala: "U fabriku nam je bilo zabranjeno od strane direktora da postimo. Niko nije smeo ni žene ni ljudi, ni niko. I tu je bilo plača i krivenja. Svega je bilo. Ujkan, majstor Tkačnice, on bi uzeo kesu bonbona, pa po Pogonu juri da iftaruje. Ko god ne bi šćeo, na odgovornost. Žene bi se krile po kupatilu, iza razboja da ih ne iftari. Na čišćenje komada su bile sve stare žene, to bi plakale kad bi ih iftario, pa sve u tuđu zadadni. Jedna Rada, ona bi nas sve krila i zovnula bi nas kad god bi Ujkan naišo da nam kaže da se krijemo. Moća baba sa pedeset godina su iftarevali. On bi uzeo bonbonu i čim se Ujkan okreni, ispljuni i zamoli Boga da ih oprosti, zanijeti. Sila je bila. A imalo je mlogo što su išli na disciplinsku. Oni su bili uporni, nisu šćeli da se iftare. Nisu šćeli i gotovo" - cit. prema: S. Kačar, *U svijetu mašina: O poratnom zapošljavanju žena u industriji Sandžaka*, Almanah, br. 19-20, Podgorica 2002, 111.

³ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 183-184. Crnišanin navodi: "Njegova klapa na najgori mogući način je zloupotrebljavala svoj položaj. Prisiljavali su radnice na seksualne odnose, otpuštali one koje im nisu popuštale i radili druge stvari".

⁴ Početkom novembra 1945. ubijeno je devet pripadnika jedne odmetničke bošnjačke grupe. Njihovi jataci su osuđeni na zatvorske kazne od jedne do 12

Državni organi, pred strahom od stalnih napetosti na granicama i mogućeg sukoba sa SSSR-om i zemljama iz socijalističkog lagera, budno su motrili i tragali za svim mogućim unutarnjim neprijateljima. Vlast se surovo obračunavala sa svima koji su bili identificirani kao njeni protivnici, pogotovo u onim sredinama koje nisu bile dovoljno "revolucionarne". U Novom Pazaru je 1949. osuđena grupa Bošnjaka pod optužbom da su kao pripadnici "ilegalne terorističke organizacije Mladi Muslimani" imali za cilj: "nasilno obaranje državnog i društvenog uređenja i preuzimanje vlasti u slučaju promene, kao i likvidaciju pojedinih političkih i državnih rukovodilaca u mestu, zatim miniranje državnih i vojnih ustanova, u kom cilju su potajno pravili i prikupljali oružje; bombe, kame, pištolje, puške i municiju i vršili pripreme da po izvršenim zadacima pobegnu u šumu".¹ Osuđena lica su po svojoj starosno-obrazovnoj strukturi bili mahom mladići - radnici (stolari, krojači). Sud, nije, u svojoj presudi iskazao da li su se oni "borili" da promijene vlast samo u gradu ili čitavoj državi. S obzirom da je to bilo vrijeme sveopšteg lova na unutrašnje protivnike, slične obračune u BiH sa organizacijom "Mladi Muslimani", s kojom ih ipak nisu mogli dovesti u vezu, kao i sukoba sa IB-eom, ova se presuda uklapala u proklamirani obračun sa neprijateljima svih boja i ubjeđenja. Nova grupa Bošnjaka iz "redova omladine-saradnika okupatora" 1952. osuđena je na dva sudska procesa, na osnovu slične, policijski iskonstruirane optužnice, ponovo u Novom Pazaru, pod optužbom da su kao pripadnici "terorističke organizacije Mladi Muslimani" radili na nasilnom rušenju vlasti radnog naroda FNRJ, borbi protiv državnog i društvenog uređenja i akata narodne vlasti, kao što su "zabrana nošenja zara i feredže, ukidanje mekteba". Oni su, naime, izražavajući revolt protiv ove akcije dijelili protestne letke po džamijama i ispisivali

godina zatvora. Opšir. "Bratstvo", br. 11, Novi Pazar 7. novembar 1945; "Bratstvo", br. 14, Novi Pazar 31. decembar 1945.

¹ Presuda Okružnog suda u Novom Pazaru od 19.1.1949. br. K-162/48, kopija. Ismet Bektašević osuđen je na deset godine zatvora sa prinudnim radom; Ibro Draževićanin na devet godina; Kačar Sulejman i Kolašinac Ahmet na po osam; Nazim Radetinac na tri; Hasan Gčić na pet godina; Zejnel Drndić i Smajo Kavazović na po devet mjeseci, Arif Radetinac na šest mjeseci, dok je Čamil Fillbarić oslobođen. Vrhovni sud Srbije je krajem marta 1949., uz neznatne korekcije, potvrdio ove presude.

parole slične sadržine po zidovima duž glavnih gradskih ulica.¹ Ovi osuđenici su također bili obični, mladi ljudi, radnici po svom stručnom obrazovanju. Na sudu su poricali optužbe o antidržavnoj djelatnosti, ali su ipak bili drastično osuđeni.² U toku istražnog postupka, kao i članovi grupe iz 1948., bili su izloženi velikim mučenjima. Indikativno je da su "Mladi Muslimani" otkriveni samo u Novom Pazaru, dok sličnih suđenja nije bilo u drugim sandžačkim mjestima. Njihov slučaj je, poslužio partijskim i omladinskim aktivistima u akciji "raskrinkavanja neprijatelja naroda".³ Već na sreskim partijskim konferencija je istaknuto kako njihovi "pokušaji ostaju uzaludni, a mi idemo napred".⁴ Rigorozne kazne trebale su služiti za primjer svima onima koji bi se eventualno mogli suprostaviti akcijama nove vlasti u obračunu sa "starim" nasljedem. Trebalo je zaplašiti sve stvarne ili potencijalne oponente među muslimanskim stanovništvom. Istodobno se održavao kurs nacionalne i vjerske nasilne simetrije u progonu raznorodnih "neprijateljskih elemenata". Strah od UDB-e nije bio prisutan samo kod običnog naroda, već je, kako su smjeliji pojedinci isticali na partijskim sastancima "90 odsto članova naše partije oseća strašljiv od UDB-e".⁵

¹ R. Dupljak, *Mladi muslimani u Sandžaku*, Novi Pazar 2003, 134. Hivzo Šarenkapić je docnije kazivao da je, nakon hapšenja, proveo u ćeliji 37 dana, koliko je trajalo ispitivanje: "Noću su me vezanog izvodili na livade ispod bolnice, navodno da me streljaju. Nekada iz radoznalosti, koliko je čovjek u stanju da izdrži sve te strahote, skidali me tu gola na hladnoći i držali me tu po nekoliko sati, a zatim batine i isprobavanje snage na mom tijelu".

² Presuda Okružnog suda u Novom Pazaru od 17. septembra 1952, br. K. 79/52; Presuda Okružnog suda u Novom Pazaru od 31.10.1952, br. K-95/52. kopija. Kod dijela osuđenih je pronađena jedna kama, pištolj, puška i jedan boks. Ibro Dupljak je osuđen na deset godina zatvora; Hivzo Šarenkapić je osuđen na osam; Mahmut Buzgović je osuđen na sedam; Husko Hadžilbrahimović i Sadrija Ugljanin na pet; Šerif Bihorac na tri; Jonuz Alibašić na četiri godine; Omer Dugopoljac i Ejup Bugarić na dvije godine itd. U toku izdržavanja kazne pojedincima su one djelimično smanjene. Nisu bili "zaboravljeni" ni nakon izdržavanja kazni.

³ R. Crnišanić, *Tijesna čaršija*, 164.

⁴ IAR, fond arhive Sreskog komiteta SKS Novi Pazar (u daljem tekstu: SK SKS), k. 1, Zapisnik sa Sreske konferencije sreza Deževskog od 21.10.1952.

⁵ IAR, SK SKS, k. 1, Zapisnik sa sastanka članova komiteta KPS Novi Pazar, Tutin i Sjenica od 8.7.1948. Diskusija Hakije Guzonjića.

U pribojskom srezu su slučajevi javnog suđenja Medi Šumanu 1948. godine, batinjanje Ahmeta Ahmetovića 1951. koga su šef opunomoćstva UDB-e Jovica Bujišić sa drugim pripadnicima ove službe, pod optužbom da je pripadnik "Mladih Muslimana" tukli, nazivali ga ustašom i četničkim jatakom, izlagali strujnim udarima po tijelu i maltretiranje u istrazi Vejsila Salkanovića, stvorili dodatni osjećaj nesigurnosti kod Bošnjaka, naročito po selima sa lijeve strane Lima, gdje su četnici izvršili masovne pokolje, pa su se počeli spremati na iseljavanje u Tursku. Osjećanje nesigurnosti i ogorčenja Bošnjaka naročito je pojačalo mučko ubistvo Halča Trbovića, koga je usmrtio Kuzman Kuzeljević u selu Miliješi i koji je osuđen samo na kratku vremensku kaznu. Lokalni partijski rukovodioci su zato zaustavljali iseljavanje Bošnjaka iz sela Plašća i Krajčinovića u Tursku.¹

To stanje se naročito teško osjećalo u tutinskom kraju, gdje je došlo do masovne, nekažnjene zloupotrebe u radu službe državne bezbjednosti u akcijama koje su njeni pripadnici poduzimali u potrazi za odmetnicima i u oduzimanju oružja 1949.-1953. godine, koristeći to za "lične odmazde i izivljavanja". Tada su kao odmetnici likvidirani Hadžibulić Rasim iz Suvog Dola, Hadžić Juso iz Naboja, Škrijelj Zuko iz Leskove, Trtovac Salko iz Šare, Baltić Džemo iz Melaja, Ganević Salko iz Cuića, Dolovac Avdija iz Zapadnog Mojstira, Sejfić Ramo i Džanković Muslija iz Mojstira, Pepić Fehim iz Drage i drugi. U tutinskom srezu je početkom pedesetih godina održano suđenje grupi uglednijih Bošnjaka iz sela Godova, koje su neke komšije-Srbi iz sela Pope okrivljavali za njihova stradanja u toku rata. Mada su svjedoci na ovom suđenju govorili u korist optuženih, da su čak i pomagali svoje srpske komšije, oni su osuđeni na vremenske kazne od 10 do 12 godina. Masovni progoni Bošnjaka na tom području nisu se mogli sakriti pa je zbog stalnih prijava bila formirana i republička partijska komisija da ispita položaj Bošnjaka i ponašanje organa državne bezbjednosti. U iscrpnom izvještaju naročito je naglašeno uočena želja muslimana za iseljavanjem u Tursku, zbog teškog stanja u kome su se našli i nepravdi kojima su bili izloženi. Komisija je u svom izvještaju navela i riječi mula Ruše Drečkovića: "Bilo je i ranije pojedinaca koji bi otišli u

¹ H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 19.

*Tursku, a sada bi ih bilo mnogo i mnogo, samo kada bi se dozvolilo!*¹
Nalazi ove komisije nisu zaustavili šikaniranja Bošnjaka, niti izmijenile
surove metode rada policijskih organa i zaustavili seobe.

Mada je 1951. na području tutinske opštine bilo svega tri do šest odmetnika, nadležnim državnim službama u Beogradu bilo je javljeno kako na tom prostoru djeluje 36 odmetnika, što je rezultiralo povećavanjem pripadnika službe bezbjednosti. Kada su pojedini policajci poput Mihajla Gačevića i izvjesnog Danilovića, sumnjive prošlosti i morala, došli na Donju i Gornju Pešter, mnogi su se iselili sa tog područja. Osumnjičena lica su prilikom saslušavanja bila maltretirana, udarana pesnicama i motkama, gažena nogama, zatvarana

¹ Hajdina Škrijelju su oficiri UDB-e Vlado Udovičić i Radojica Jasika, nakon tuče, izveli bosog na snijeg i vezali za banderu. Eminu Škrijelju iz Leskove su vezali ruke i objesili ga za jednu гвозdenu kuku, a na dasku blizu nogu stavili eksere i postepeno puštali, pa su mu bosa noge gazile po ekserima. Od mučenja je zadobio trajne posljedice. Muji Kadriću je bilo podmetnuto pismo, koje je on navodno poslao nekom odmetniku. Pismo je potom predato organima UDB-e koje su "posle ovoга ovoга poštenog čoveka mučili". Zećir Goruždić iz sela Vrapča kod Ribarića je, osim što je tučen pod sumnjom da posjeduje pušku, bio prisiljen da u blizini zgrade milicije u Ribariću kopa jamu u koju su potom bili smješteni pojedini građani koje je UDB-a isljeđivala. Ljudima je često pritom psavana turska majka. U selu Leskovi ljudi su u januaru 1952. zatvarani u podrum zadržnog doma. Hilmu Klimentu su, prilikom saslušanja, oborili na pod, jedan oficir UDB-e mu je stavio nogu na grudi a drugi mu iz bokala sipao vodu u otvorena usta. Sulejmana Krkušića iz Namge su prilikom višesatnih saslušanja tukli veoma često: "Jednom posle ponoći odveli su ga u kancelariju Miodrag Mijatović i Nikola Puzović. Naredili su mu da priča ko je šta radio za vreme okupacije i primoravali da kaže da su zlo radili pojedini građani. Rekao je da nema šta o tome da kaže. Odmah ga je Nikola Puzović jako udario u desno oko nekim žutim predmetom od čega je bio onesvešćen. Nikola ga je posle tukao nogama na kojima su bile duboke cipele po stomaku i leđima. Nešto kasnije osvestio se i primetio da je Osman Ajdinović doneo bokal vode i prevrnuo ga na leđa. Nošom mu je zgazio na bradu, a zatim sipao vodu u usta i nos. Kasnije ga je isti gazio po stomaku, te mu je voda izlazila napred i pozadi. Mijatović i Puzović uzeli su džak peska i njime ga duго tukli po leđima. Posle nekoliko dana pušten je kući. Tada su mu, prema izjavi, Ajdinović, Puzović i Mijatović saopštili da lekaru ne sme ići" - Izveštaj partijske grupe CK o Muslimanima u Deževskom i Štavičkom srezu iz 1952. godine. Članovi grupe su bili: rukovodilac Edib Hasanagić, Nikolija-Koka Petrović, Veselin Lazović, Bogoljub Prokić - opšir. H. Hasanagić, Nevođe sandžačkih Muslimana, 25.

u podrum sa vodom. Neke su privedene kvasili te izvodili nage na mraz da se smrznu, vezivali im ruke konopcem, udarali kundakom, pendrekom, zadržavali zimi u rijeci bosih nogu, vezivali za bandere i bagrenje.¹ Krkušić je ove policajce potom tužio, ali je ubrzo i sam trebao ići na sud, da krivično odgovara zbog navodne klevete istih ovih ljudi. Oni koji nisu imali oružja, da bi se spasili, poput Abida Pramenkovića iz Šipča, prodavali su stoku da bi kupili pušku i predali je. Oružje je mahom traženo i uzimano od Bošnjaka. Žene su zatvarane u prostorije gdje su klane divlje svinje. Isljeđivanje oko jataka i oružja obavljano je i po privatnim kućama. Ženama su, prilikom udaranja, skidane dimije. Leković Bahta je nudena da jede svinjsko meso. Leković Džemila, 56-godišnja starica, bila je vezana konopcem, sa rukama pozadi i tučena nogama na kojima su bile duboke cipele i debelim štapom. Ostala je ubrzo nepokretna. Nuško Elezović iz Delimeđa je, pobjegavši sa saslušanja, pokušao da se ubije sjekirom, udarivši se u stomak i glavu. Policija ga je ipak pronašla i na sankama odvela u bolnicu. On je ubrzo potom otišao u Tursku. Džemail Škrijelj (29) iz Graca je nakon mučenja kojim je bio izložen izvršio samoubistvo.² Beljko Gegić iz Detana se, nakon saslušanja i šikaniranja, objesio. Halit Pramenković je u Sjenici ubijen batinama. Prije toga je u prsa udaran đuletom teškim 50 kilograma, pa je bljuvao krv.³ Od posljedica maltretiranja umro je i izvjesni Bečović u kući Todora Rešovića u Tutinu. Proces iseljavanja iz tutinskog kraja započeo je, sa rastom osjećanja nesigurnosti, nakon 1953. godine. Iseljavala su

¹ Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbednosti na području opštine Tutin, interni materijal, Tutin januar 1967.

² Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbednosti na području opštine Tutin, interni materijal, Tutin januar 1967. Kao pripadnici državne bezbjednosti u šikaniranjima su se isticali, prema izjavama svjedoka; Aco Drulović, Drago Keljević, Mihajlo Gačević, Dragojlo Savović, Dušan Čuljković, Svetislav Milić, Osman Ajdinović, Nazim Jašarević, Nikola Puzović, Ramiz Duljević, Vlada Milosavljević, Halit Šahman, Božo Aničić.

³ Diskusija po Izveštaju o radu Komisije za reorganizaciju organa unutrašnjih poslova i ispitivanju zloupotreba i deformacija u radu organa Državne bezbednosti, na sednici SO-e Tutin od 31.1.1967, interni materijal.

se umnogome i lica koja su imala "posla sa organima bezbednosti".¹ Abdul Redžović, jedan od rijetkih školovanih tutinskih kadrova, nastojao je da zaustavi dalje stradanje i maltretiranje nedužnih ljudi. Upomo je, ali bezuspješno, informirao sreska rukovodstva kao i republičke organe. Umjesto toga, optuživan je, na osnovu dostave organa UDB-e, od istih tih organa da vodi oportunističku politiku prema muslimanima, da je pod uticajem starih shvatanja, da nije raščistio sa prošlošću, kao što to treba da uradi "jedan revolucionar i partijski radnik".²

Maltretiranja nisu zaobišla ni Bošnjake u sjeničkom kraju. Dacić Mušan iz Cetanovića je poludio i umro. Umrlu su uslijed nanijetih povreda i Gudžević Vehbo iz *Graba*, Demirović Nazif iz *Šare*, Elezović Sait iz *Krča* i Čingić Abdul iz *Sjenice*. Hamdo Donić je prilikom saslušavanja i šikaniranja u Karajukića Bunarima držan u hladnoj vodi. Zbog povrede lijevog kuka ostao je nesposoban. Naročito su bili pogodeni Bošnjaci iz sela *Kladnice*.³ Nezaštićeno seosko

¹ Izveštaj Komisije o reorganizaciji organa unutrašnjih poslova i zloupotrebama u radu organa Državne bezbednosti na području opštine Tutin, interni materijal, Tutin januar 1967. H. Hasanagić, tadašnji narodni poslanik, o tome piše: "Jedno među mojim prvim iznenađenjima, bili su redovi mojih birača za "vasike" pred turskom ambasadam, ispred koje sam prolazio kolima do Zadružnog saveza Srbije, gde sam vršio dužnost direktora "Zadruga" - lista za selo. Bilo mi je veoma čudno, zašto ti moji birači izbegavaju da mi se obrate oko viza za Tursku, iako su mi se dotle pojedinci obraćali za svaku sitnicu...Nije trebalo mnogo vremena da prođe da shvatim da iza toga stoji pritisak naših vlasti...Ujbeđen sam bio definitivno da iza stava oko prinudnog iseljavanja Muslimana stoji i Partija i Vlada Srbije" - nav. prema: H. Hasanagić, *Nevolje sandžackih Muslimana*, 30-31.

² Bilješka Ramiza Crnišanina. Ubrzo je, kao kadar, da bi se odvojio od Tutina, prebačen u Novi Pazar, ali nije dozvolio sebi da izgubi vezu sa rodnim krajem.

³ Tu su tučeni; Memić Redžo, Lakota Hivzo, Kurtović Iljaz, Kurtović Amir, Kurtović Omer, Kurtović Ramo, Kurtović Šučro, Rožajac Elmaz, Zornić Murat, Zornić Nasko, Papić Kamber, Papić Mujo, Papić Alija, Baltić Vehbo, Baltić Hamdo, Tarić Mumin, Prašović Hilmo, Čarkadžić Nuho, Čarkadžić Meho, Prašović Ahmet, Suljić Ibrahim, Šabanović Nasko, Šabanović Bajro, Zornić Fata (bila je i silovana), Kučević Šemo iz sela *Bare*, Sejdović Alija iz sela *Raškoviće*, žena Hima iz *Dolića*, Muratović Nazif, Rahmo, Avdul i Hasan iz *Žitnica*, Gicić Zahir i Gicić Mumin iz *Žabrena*, Lajić Tahir iz *Bijelih Voda*, Meho Gronjica i Muhic Tajib iz *Muhova*, Gudžević Mustafa iz *Graba*, Karišik Suljo, Ramo, Rasim, Ajna, Najba,

stanovništvo, već naviklo na slične progone u bliskoj prošlosti, osjećalo se potpuno nemoćnim. Lokalni bošnjački rukovodioci mahom nisu htjeli, niti su smjeli, da se miješaju i utiču na rad policijskih organa, da postavljaju pitanja vezana za brutalne policijske metode, smatrajući to njihovim bespogovornim pravom. Oni nisu bili faktor koji je mogao zaustaviti policijske akcije.

Novom teritorijalno-administrativnom reorganizacijom 1952. su novopazarskom srezu priključeni sjenički i tutinski srez. Na čelu novoformiranog sreza su se našli Risto Jovanović, kao predsjednik i Drago Purić kao sekretar sreskog komiteta. Na sreskoj partijskoj konferenciji koja je održana iste godine Hilmija Hasanagić je govorio o problemima Bošnjaka i njihovim zahtjevima za iseljavanje u Tursku. Njegova diskusija nije izazvala veće reakcije. Po njegovoj ocjeni Purić i Jovanović nisu poduzimali nikakve akcije da zaustave iseljavanje. U tom smislu on je naveo i primjer iseljavanja Sadika Hodžića, uglednog gimnazijskog profesora matematike u Novom Pazaru - "samo zato što je bio pobožan", te "nevaspitno deluje na mlade gimnaziste", i njegovog brata Hajre koji, i pored svojih sposobnosti nije mogao napredovati u službi.¹ Nakon sreske partijske konferencije Hasanagić je nastupio na jednom narodnom zboru u Tutinu pozivajući narod da se ne

Hajro, Raif i Miralem, Rahić Šučro, Šemso i Ramović Ibro iz *Trijebina*, Mešić Zajim, Fehim, Medo, Tahirović Muharem, Memić Rasim, Brulić Jonuz, Tajić Nušo - svi iz *Raždaginja*, Hamidović Rašid, Muratović Latif, Elezović Numan i Šaban iz *Krče*, Malićević Emira iz *Breze*, Honić Džafer iz *Medara*, Ajdinović Šemso i Demirović Hasan iz *Šare*, Tajić Halil, Hajro, Hašim, Brulić Sadrija, Memić Salih. Tahirović Miralem, Cucak Huzeir, Cucak Ragip - svi iz *Raždaginja*, Bihorac Kadro iz *Zaječica*, Hamidović Hanefija iz *Draževića*, Kapidžić Alija, Fazlić Osman, Spahija Hajro, Fazlić Jahija iz *Hisardžika*, Hamzić Hamdo, Mušanović Salko, Bečo, Najo, Šerifović Ragip i Karahodžić Šerif iz *Kačeva* - prema: "Spisak lica koji su tučeni i terorisani od strane UDB-e u opštini Sjenica", Komisija za ispitivanje destrukcije UDB-e opština Sjenica, prijepis. Kao lica koja su vršila privođenja i saslušavanja navedeni su: Kalićanin Drago, Rakonjac Radun, Udovičić Vlastimir, Janjuš Radenko, Jasika Radoica, Pavlović Budimir, Suljić Salko, Milinković Slobodan, poručnik Rogić, izvjesni Živaljević i Matijević.

¹ H. Hasanagić, *Nevolje sandžackih Muslimana*, 32. Po pisanju Hasanagića, Risto Jovanović je rekao Hajri Hodžiću da je unaprijedio Arandela Balovića umesto njega, obrazloživši to ovako: "Shvatit to Hajro. Arandel je Arandel, a ti si Hajro".

seli: "Na zboru je bila atmosfera kao na sahrani. Preda mnom je stajala čutljiva masa, na koju sam apelovao da se ne sele u Tursku, jer ih tamo ništa dobro ne očekuju".¹ Ljudi su bili nepovjerljivi prema ovakvim nastupima. Pogotovo su u teškom položaju bili oni koji su rasprodali svoju imovinu i čekali dozvolu za iseljenje. Oni su već bili prešli taj psihološki prag odvajanja.

Denacionalizatorski pritisci

Zbog politike denacionalizacije i asimilacije kojoj su bili izloženi, Bošnjaci su bili prisiljeni da se još više zatvaraju, gledaju s nepovjerenjem i zebnjom svijet oko sebe ili da se iseljavaju. Vlasti su čak jedno vrijeme zabranjivali rad mekteba i onemogućavali klanjanje teravija.² U Crnoj Gori, su u poratnim godinama, gotovo svi imami slijedili zvanične tendencije i nesebično pomagali brojne akcije Narodnog fronta.³

Osnovni zakon o eksproprijaciji, koji je Predsjedništvo prezidijuma Narodne Skupštine FNRJ, obnarodovalo 4. aprila 1947. omogućio je da se nepokretna imovina i pravo na nju, mogu eksproprijirati kada to nalaže opšti interes izvođenja "korisnih radova radi društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja naroda". U Haremu, nadomak Berana, 1947. porušena je džamija, zatim zgrada u vlasništvu vakufskog povjereništva i oduzeto 35 ari vakufskog zemljišta. Dvije godine kasnije porušena je i glavna džamija u tom gradu. Jedan od razloga rušenja ove džamije je bio i "novi urbanistički plan".⁴ U pljevaljskom

¹ "Međutim, moji nadahnuti apeli nisu ostavljali nikakav utisak na prisutne. Zaključio sam da taj namučeni svet sigurno misli, da ja sve to govorim da bi sačuvala svoju poslaničku fotelju, a da me nije briga za njihovu sudbinu... Tako sam se našao pred neprobojnim zidom i pred Partijom i pred mojim biračima" - cit. prema: H. Hasanagić, *Nevolje sandžačkih Muslimana*, 33.

² R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 115. Upor. Opštinski komitet SKS Novi Pazar, *Zadaci Saveza komunista u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti*, interni materijal, Novi Pazar februara 1989.

³ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd 1986, 133-135.

⁴ *Zapisnik sa zasjedanja Vakufskog sabora NR Crne Gore od 6. avgusta 1951. godine*, kopija.

kraju je bilo naredeno da se poruše zidovi koji su opasivali dvorišta. Avlija je bila svetinja, intima, zaklon i njihovu rušenje potaklo je Bošnjake da se sele ka Bosni i Turskoj: "Porušili su zidove i duvare oko avlija, ogolili i razgolitali stare i dotrajale, ohrdane kuće i poljske klozete u dvorištima i baštama... porušiše avlije, porušiše staje, zabraniše držanje krava bez kojih gradska sirotinja nije mogla da zamisli život. Zagorčaste život u kasabi".¹ Mnogi islamski spomenici u ovom gradu našli su se na udaru i nipodaštavanju.² Shvatanje integriteta kuće predstavlja jedan od temelja islamske kulture i islamskog načina života. Religija silom doživljava transformaciju. Prelazi put od dominantnog oblika društvene svijesti do marginalizacije. Potiskivanje religije zvaničnom ideologijom "naučnog socijalizma" kao "ateističkim surogatom za religiju" imalo je duboke posljedice. Ateizam je uvijek bio odbijanje aktuelne koncepcije božanskog. Još je Frojd uvidio da svako potiskivanje religije može da bude samo destruktivno. Religija je ljudska potreba koja utiče na život na svim nivoima.³

¹ H. Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima*, 10, 220; upor. R. Vejzalajbegović, *Močevčiću, mali Carigrade, dok bijaše, dobar li bijaše*, "Preporod", br. 22, Sarajevo 1. avgust 1971; N. Sarač, *Forum za zaštitu Muslimana*, (intervju sa dr. M. Filipovićem), "Valter express", br. 13, Sarajevo 19. mart 1990. H. Čengić navodi slučaj jednog starog Bošnjaka koji je uspio da proda kuću i odlučio da ide u Tursku pa se hvalio: "Šućur Allahu, idem tamo među svoju braću. Neće mi din-dušmanin viriti u perčin! Nasmija mu se komšija pekar, pa će: - To ti, Boga mi, kao da u Turskoj ima avlija. Jok, jadan ne bio, davno ih je Čemal sredio! Putnik-namjernik sleže ramenima. Povi se i ode kući da razmišlja o budućoj kući bez avlije".

² Džuver Rović, profesor pljevaljske gimnazije piše 23. juna 1964. u "Politici ekspres": "Najnovija stambena zgrada u Pljevljima gradi se nad skrovištem muslimanskog sveca. Temelji su podignuti, a svečeva kuća nije smjela da se dirne. Nije pomogla ni intervencija opštinskih organa, jer je prvo postao svetac, pa opština i zakoni koji štite takve "svece". Spratovi rastu, a svetac spokojno drijema i smije se svima. Čak se pronijela priča da se tamo može dobiti stan jedino uz njegovu saglasnost, pa se često mogu vidjeti građani uz svečev prozor. Mora se pomalo i zavidjeti: dio stambene zgrade zauzima svetac, taman toliko da se izgradi jedan stan. Kad bi se iselio svetac, dugogodišnji i sadašnji direktor Gimnazije bi se spokojno odmarao na "svetom" mjestu".

³ K. Armstrong, *Istorija Boga*, Beograd 1995, 399.

Nakon sjednice Politbira CK KPJ, održane polovinom januara 1952. godine, upućene su direktive republičkim partijskim organizacijama o daljoj politici prema vjerskim zajednicama, uz naznaku o potrebi potpore nižeg sveštenstva i sveštenečkih udruženja. Već u martu 1952. u Crnoj Gori otpočela je intezivna antireligijska kampanja, u koju su bili uključeni i pojedini vjerski službenici. Šukrija Bakalović, sekretar "Ilmije" u Crnoj Gori kritizirao je sujevjerje, gatanje i praznovjerice kod muslimana, ne propuštajući da pomene i "neracionalno" praznovanje Kurban Bajrama.¹ On je dalje ukazivao kako su pokušaji restauracije džamija "antipodni urgentnim privrednim zadacima".² Nakon donošenja i primjene zakonskih odredbi da vjerske odredbe ne mogu obavljati imami koji nisu bili socijalno osigurani, bez potrebne školske spreme i dekreta o postavljenju, u januaru 1954. otpušteno je 40 imama, 19 ih je penzionisano, pa su u službi ostala svega 23 aktivna imama. Od ovog broja njih 20 je pokrivalo prostor Bara i Ulcinja, a samo trojica Podgoricu, Ivograd (Berane) i Gusinje. Na teritoriji Pljevalja, Bijelog Polja, Plava i Rožaja nije bilo aktivnih imama, što je zaprijetilo da vjerski život muslimana zadobije strogo zatvorenu ritualnu formu. Ovakav raspored imama je svakako pokazivao i odnos vlasti prema muslimanima i njihovom etničkom porijeklu. Imami su koncentrisani tamo gdje je postojala muslimanska skupina albanskog etničkog porijekla, dok su oni izostali u krajevima sjeverne Crne Gore, crnogorskom dijelu Sandžaka, gdje su živjeli muslimani slavenskog porijekla i koji su smatrani Crnogorcima, smatrajući da će tako lakše izvesti njihovo nacionaliziranje.

Mnogi su muslimani ovu odluku shvatili kao skrnavljenje "najvrijednijeg dragulja njihovog identiteta" pa su slate brojne molbe i peticije da se odobri rad otpuštenim imamima, što je donekle uticalo na docniju popustljivost Vakufskog sabora Crne Gore i ishodovanje snošljivijih uvjeta za odvijanje vjerskog života muslimana. Manifestirana upornost je istodobno pokazala, da je vjersku komponentu bilo gotovo nemoguće izbrisati iz kolektivne i

¹ "Pobjeda", Podgorica 28. oktobar 1952.

² Z. Folić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1947-1953*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 190-191.

individualne svijesti "baštinika islamske tradicije" u Crnoj Gori.¹ Vjera je, kao temeljno distinktivno obilježje, bila moćnija odrednica identiteta ličnosti od nametnute nacionalne pripadnosti.

Bošnjaci su se dugo nalazili u nepovoljnoj situaciji u pogledu svog izjašnjavanja. Nije im se omogućavalo, niti dozvoljavalo, da budu ono što jesu, da se deklariraju onako kako se osjećaju.² Bili su u poziciji "naroda u sjeni". Nacionalni identitet je dinamična kategorija za čiju izgradnju nisu uvijek presudni isti faktori. U zemljama socijalizma se dugo računalo da će takvo društveno uređenje i zajednički život stvoriti nove "socijalističke nacije". U poratnoj Jugoslaviji su se jedino za Bošnjake mijenjali statistički modaliteti nacionalne pripadnosti. Komunistička politika je prisvojila sebi za pravo da ovom historijski formiranom narodu određuje identitet shodno svojoj ideološkoj doktrini i političkom interesu. Bošnjaci nisu samostalno odlučivali o svojoj nacionalnosti.³

Kao ateisti, komunisti nisu ni mogli prihvatiti religiju kao presudnu za narodnost. Smatrali su da su Bošnjaci nacionalno neopredjeljeni, pa će se, s daljim razvitkom, opredjeljivati kao Srbi ili Hrvati. No, već prvi popisi su pokazali da stvari neće ići tim pravcem.⁴ Na Osnivačkom kongresu KP Srbije u maju 1945. Velibor Ljujić je naglašavao da muslimani treba da ostanu muslimani, da se ne uključuju u Srbe, ističući da je iseljavanje u Tursku prije rata, nacionalno ugnjetavanje i

¹ Z. Folić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1947-1953*, 197.

² *Musliman kao oznaka etničke pripadnosti*, Takvim, Sarajevo 1966, 63-64. Anonimni autor ovog članka dalje navodi: "U svemu tome, čini nam se da je bio najzlonamjerniji pokušaj, koji je išao za tim da se oni proglašavaju Turcima. Iz takvog pokušaja skrivala se vrlo opasna tendencija, da se bosansko-hercegovački Muslimani označe ostatkom strane okupacije i da se na njih baci teški odijum okupatora. Žao nam je što ovdje moramo podvući da se na ovu tendenciju još uvijek može naći, naročito u literarno-istorijskim djelima, što je sasvim neshvatljivo u našim sadanjim uslovima".

³ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 167.

⁴ M. Đilas, *Bosanci i Bošnjaci*, "Nedeljna borba", Beograd 14-15. jul 1990. On dalje piše: "Moji su se 1927. preselili u Sandžak, kraj Bijelog Polja, pa sam, kao student, izblize upoznao muslimane: i oni su smatrali sebe Bošnjacima i težili ka Sarajevu kao svom centru".

nepravilno rješavanje agrarne reforme dovelo do "prosjackog štapa veliki dio muslimanskog naroda".¹ Akademik Sreten Vukosavljević je upozoravao 1945. kako je muslimane uzaludno pokušavati nacionalizirati.² Međutim, Moša Pijade je 1953. iznio stav da je očito, "bez rasprave, da izraz musliman označava pripadnost određenoj muslimanskoj vjeroispovijesti, da sa pitanjem narodnosti nema nikakve veze".³ Edvard Kardelj je dugo smatrao da Bošnjaci, upoređujući ih sa Jevrejima, nisu nacija "mada se individualno uzevši ne osećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu".⁴ Igra sa popisima i nametnutim izjašnjavanjima od 1948. do 1971. godine, i prateća lutanja, nedvosmisleno su pokazali, i pored svoje apsurdnosti, da oni itekako postoje. Oni su se 1948. godine mogli izjasniti pod modalitetom "Musliman-neopredijeljen", 1953. pod "Jugosloven-neopredijeljen", 1961. "Musliman u etničkom smislu", a 1971. i 1981. "Musliman u

¹ K. Suljević, nav. djelo, 226.

² On kaže: "Istorija je stvorila velike razlike među nama, te nije samo vjera koja nas je razdvojila... Budući različiti, nalazili smo u svačemu povoda da mrzimo jedni druge... Pokušaj da se Muslimani "nacionalno osveste", da postanu "Srbi muslimanske vere" nije nimalo uspeo. Ne bi uspeo ni da su Srbi to radili sa više širokogrudosti i doslednosti. Pogrešno je bio zasnovan. Nisu Muslimani nešto što nema svojih izgrađenih osobenosti pa da sada toj nacionalno i kulturno bezobličnoj masi Srbi samo dadu nacionalno obličje. Ono mesto, koje u duši Srba zauzima nacionalno osećanje, nije u Muslimana prazno, pa da Srbi treba sada samo da popune tu prazninu. Muslimani imaju svoju posebnu istorijsku tradiciju... Srbi treba da se iskreno odreknu i dosledno svake namere, koju su imali raniji režimi, da od Muslimana stvore nešto drugo, a ne ono što su ponajmanje Srbi muslimanske vere. Ma koliko to želeli, to je apsolutno nemoguće postići". Opšir. "Glas Sandžaka", br. 1, Novi Pazar 15. juni 1945; E. Hasanagić, O autonomiji Sandžaka, 66.

³ M. Pijade piše: "Niko nije nikada stavljao u sumnju da su muslimani u Bosni, Hercegovini, Sandžaku jugoslovenskog porekla, etnički deo jugoslovenske zajednice. Zato će se oni među njima koji su opredeljeni kao Srbi ili Hrvati upisivati kao Srbi i Hrvati a oni koji nacionalno nisu bliže određeni upisaće se kao nacionalno bliže neopredeljeni Jugosloveni, a ne samo kao uopšte neopredeljeni, što se ostavlja za druga lica koja ma iz kakvog razloga nemaju određenu nacionalnu pripadnost. Prestaje nenaučna i zaostala praksa da se verska oznaka meša sa određivanjem narodnosti". "Borba", Beograd 21. januar 1953; K. Suljević, nav. djelo, 231.

⁴ E. Kardelj, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1960, 104.

nacionalnom smislu", analogno nacionalnim modalitetima ostalih jugoslovenskih naroda.¹ Termin Musliman je predstavljao kompromis između komunističke politike ravnopravnosti i srpskog i hrvatskog nacionalno-političkog nasljeđa, koje je uključivalo zahtjeve za Bosnom i Hercegovinom. Bošnjačka nominacija direktno je ugrožavala velikosrpske i velikohrvatske pretenzije.² U Srbiji bez pokrajina 1948. bilo je 6.586 Muslimana, 1953. godine 64.303, godine 1961. bilo je 30.665, a 1971. godine 70.236 i 1981. godine 78.080 Muslimana.³ U publikaciji *Srbija 1945-1965*, u odjeljku o stanovništvu i rezultatima popisa iz 1961. Muslimani se uopšte ne pominju.⁴

¹ U Popisu iz 1948. nije bilo modaliteta u smislu Jugosloven kao narodnost, ali se u konačnoj obradi podataka o Muslimanima govorilo kao o Jugoslovenima u smislu jugoslovenskog porijekla. Uz pitanje o narodnosti u popisnici popisa stanovništva iz 1953. dato je i objašnjenje: "Svako lice upisuje koje je narodnosti, naprimer: Srbin, Italijan, Slovenac, Makedonac, Crnogorac, Mađar, Šiptar, Namac, Italijan, Čeh, Slovak, Turčin, Ciganin itd. Lica jugoslovenskog porekla, koja nisu bliže nacionalno opredeljena upisuju "Jugosloven neopredeljen", dok ostala nacionalno neopredeljena lica upisuju "nacionalno neopredeljen". Uputstvima je dalje naznačeno da za lica koja nisu nacionalno opredeljena 'treba utvrditi da li su po svom etničkom poreklu Jugosloveni ili stranci, odnosno nacionalne manjine. Ako je nacionalno neopredeljeno lice bilo jugoslovenskog porekla (naprimer, Muslimani i Bosni i Hercegovini, a delom i u Sandžaku, Crnoj Gori i Makedoniji ili lica koja su navela pokrajinsku pripadnost naprimer Bošnjak, Bokelj, Istranin itd.) trebalo je upisati "Jugosloven neopredeljen" (Vitalna i etnička obeležja, Popis stanovništva 1953. godine, I, Beograd 1959, XXXIV). U popisu iz 1961. odgovor na pitanje o narodnosti upisivao se prema utvrđenim modalitetima u popisnici. U objašnjenju modaliteta "Jugosloven nacionalno neopredeljen" rečeno je da građani Jugoslavije koji nisu bliže nacionalno opredijeljeni, odgovaraju "Jugosloven nacionalno neopredeljen".

² M. Imamović, *Bošnjački etnos: identitet i ime*, 326-327. Po njegovom mišljenju oba velikodržavna koncepta mogla su se ostvariti samo na račun BiH i negiranjem muslimana kao Bošnjaka.

³ M. Sentić-D. Breznik, *Demografska ispitivanja i narodnost*, Naše teme, br. 809, Zagreb 1965, 1385-1393; Savezni zavod za statistiku, *Statistički bilten*, br. 1295, Beograd maja 1982, 8-19; A. Purivatra, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, *Opredjeljenja*, br. 10, Sarajevo 1983, 235.

⁴ *Srbija 1945-1965*, Beograd 1966, 11. U knjizi *Narodi Jugoslavije* (SANU, pos. izdanja, knj. CCCLXXXV, Beograd 1965) na 203. strani se kaže: "Među Srbima i Hrvatima a delimično i među Crnogorcima i Makedoncima ima grupa muslimanskog stanovništva koje su po svom jeziku i po svojim bitnim etničkim osobinama delovi pomenutih naroda: no kod njih nema i nacionalne svesti o

U Crnoj Gori se po popisu iz 1948. svega 387 lica izjasnilo kao Muslimani-neopredijeljeni; po popisu iz 1953. godine 6.424 lica; po popisu iz 1961. godine 30.665 i po popisu iz 1971. godine 70.236 lica. U Novom Pazaru je bilo svega 4,7% neopredijeljenih, dok je 1953. bilo čak 15.289 onih koji su se radije izjasnili "Turci", mada to doista nisu bili, zbog lakšeg iseljavanja, ali i stvorene društvene klime, kao i 19.508 (54,6% stanovništva) onih koji su se izjasnili kao "neopredijeljeni".² Po popisu iz 1961. u novopazarskoj opštini bilo je 5.400 "Turaka", u sjeničkoj 1.013 i 4.181 u tutinskoj.³ Ovakvo zvanično "tursko" izjašnjavaње Bošnjaka nesumnjivo je pogodovalo državnoj iseljeničkoj politici s obzirom na njene jasne namjere o daljem nastavku iseljavanja turskog stanovništva iz Jugoslavije. U Makedoniji se, pak 1948. godine 387 lica izjasnilo kao Muslimani-neopredijeljeni, a 37.096 lica se izjasnilo kao Makedonci-muslimani.⁴ U smislu etničke pripadnosti 1961. u Jugoslaviji se kao Muslimani izjasnilo 973.000 lica

njihovom pripadanju slovenstvu", zaključujući kako je osnovni kulturni sloj jugoslavenskih muslimana drevno slavenski (srpsko-hrvatski), na koji su se "nataložile kulturne odlike koje su sa sobom doneli Turci".

¹ K. Hadžić, *Brojnost i rasprostranjenost muslimana u Jugoslaviji*, Takvim, Sarajevo 1975, 120; V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 137. Po popisu 1948. u opštini Plav bilo je, primjerice, popisano 6.127 stanovnika koji su se izjasnili kao Crnogorci, a u opštini Gusinje 4.561 stanovnik je upisan kao Crnogorac. Ovaj popis je dao podatke samo o "narodnosti" ali ne i o vjeroispovijesti. Opšir. H. Šarkinović, *Nacionalna, konfesionalna i jezička struktura stanovništva u Crnoj Gori po popisu iz 2003. godine*, Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004, 198-200.

² Upor. R. Muminović, *Destruktivnost birokratske svijesti*, Zbornik Sjenice, br. 6-7, Sjenica 1990-1991, 21-22. U novopazarskoj se opštini po popisu iz 1971. godine 775 lica izjasnilo kao Turci. S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 107, Po podacima R. Jovanovića iz 1953. godine, u opštini Novi Pazar je bilo izjašnjeno kao "Jugosloveni-neopredijeljeni Muslimani" 13.564 lica, odnosno 26,95% stanovništva, te 11.009 lica izjašnjenih kao Turci, odnosno 21,87% stanovništva. Vidi: R. Jovanović, *Stanovništvo opštine Novi Pazar*, 226.

³ Skupština sreza Kraljevo, *Statistički priručnik o opštinama sreza Kraljevo*, 24-25.

⁴ *Popis stanovništva 1948. godine*, knj. IX, str. XVII; V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, 137; Od ukupno 1.036.124 Muslimana-Jugoslovena u Jugoslaviji, njih 161.036 izjasnili su se 1948. kao Srbi, 29.071 kao Hrvati, 37.096 kao Makedonci a 808.921 kao neopredijeljeni.

i to: u BiH 943.000, Crnoj Gori 31.000, Hrvatskoj 3.000, Makedoniji 3.000 i Srbiji 93.000.¹

Stanovništvo u Sandžaku po popisu iz 1948. godine²

srez	Srbi	%	Crnogorci	%	Muslimani	%	ukupno
Brijelopoljski	402	0,99	39823	98,75	4	0,009	40326
Deževski	31094	96,69	-	-	998	3,1	32156
Mileševski	28067	97,44	-	-	401	1,39	28804
Zlatarski	19224	99,78	19	-	9	0,046	19265
Prijevaljski	85	0,28	29827	99,68	3	0,001	29921
Pribojski	16721	93,7	-	-	1013	5,67	17845
Sjenički	34693	99,6	-	-	82	0,23	34805
Stavički	24383	98,86	-	-	250	1,01	24665
ukupno	154669	67,9	69669	30,58	2760	1,21	227784

¹ Po proračunima Muhameda Džemaludinovića, da su se svi muslimani slavenskog porijekla pisali kao Muslimani u smislu etničke pripadnosti njihov broj bio bio svakako veći. Prema njemu je 1961. bilo ukupno 1.396.421 Musliman jugoslavenskog etničkog porijekla, od čega se kao Musliman u smislu etničke pripadnosti izjasnilo 972.960 (69,68%), kao nacionalno neopredijeljeni Jugoslaveni 278.422 (19,94%), kao Srbi, Hrvati, Makedonci i Crnogorci 145.039 (10,38%) lica. Opšir. Takvim, Sarajevo 1967, 108-118; "Zemzem", br. 1-2, Sarajevo 1971.

² Savezni zavod za statistiku, *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine*, Knjiga IX.

Popis stanovništva po pojedinim opštinama 1961. godine¹

opština	Srbi	%	Muslimani	%	Crnogorci	%	Albanci	%	ukupno
B Polje	420	0,90	9857	21,12	34750	74,48	10		46651
Ivangrad	330	0,74	4406	9,99	38569	87,51	41		44072
Plav	65	0,34	673	3,35	14890	78,72	3131	16,5	18913
Pljevlja	769	1,64	6794	14,55	38614	82,72	15		46677
Rožaje	76	0,51	8009	54,48	5428	36,92	528	3,59	14700
N Varoš	23802	96,09	453	1,82	106	0,42	7		24770
N Pazar	27933	47,52	23250	39,55	543	0,92	126	0,21	58777
Priboj	18380	70,29	6799	26	245	0,93	19		26147
Prijepolje	25716	66,06	9819	252	568	1,45	105	0,26	38925
Sjenica	17474	47,29	17352	46,96	129	0,34	29		36950
Tutin	4485	14,29	20535	68,54	77	0,25	22		29959
ukupno	119450	30,90	107938	27,92	133919	34,64	4033	1,04	386541

Popis stanovništva po pojedinim opštinama 1971. godine²

opština	Srbi	%	Crnogorci	%	Muslimani	%	ukupno
Bijelo Polje	3493	6,64	29862	56,77	18553	35,27	52598
Plav	584	2,98	5246	26,84	9401	48,1	19542
Pljevlja	7922	16,9	29630	63,25	8530	18,2	46843
Rožaje	189	1,17	2082	12,99	12483	77,93	16018
Ivangrad	3920	7,94	31150	63,11	12362	25,04	49351
Nova Varoš	20662	90,86	86	0,37	1774	7,8	22740
Novi Pazar	25076	38,98	359	0,55	37140	57,73	64326
Priboj	21306	65,46	705	2,16	9811	30,14	32548
Prijepolje	25264	57,38	1157	2,62	16081	36,52	44022
Sjenica	13772	36,60	152	0,41	19538	53,35	36622
Tutin	3635	12,34	57	0,19	24440	83,00	29444
ukupno	125823	30,38	100486	24,26	170113	41,08	414054

Većina poratnih popisa u Jugoslaviji rađena je pod pritiskom politički turbulentnih događaja. Prvi poratni popis 1948. je bio sproveden u godini Rezolucije IB-ea i sukoba sa Staljinom, što je uticalo i na mnoge unutarnje sukobe. Sljedeći popis je uslijedio 1953. neposredno za uvođenjem samoupravnog koncepta u privredu Jugoslavije. Popis 1961. je prethodio ekonomskim reformama. Naredni

¹ Savezni zavod za statistiku, *Popisa stanovništva od 1961 godine*, knjiga VI, *Vitalna etnička i migraciona obilježja*, Beograd 1967.

² Savezni zavod za statistiku, *Popisa stanovništva za godinu 1971*, Beograd 1974.

popis 1971. je sproveden pod teretom zaoštavanja odnosa na relaciji republike-federacija.¹

Šezdesetih godina unutar Saveza komunista konačno "dozrijeva" spoznaja da je teza o nacionalnom "opredjeljivanju" Bošnjaka bez naučne osnove. Na neodrživost i besmislenost takve politike u dva maha je upozorio i Tito u novembru 1959. i januaru 1963. godine. Pitanja o nacionalnom "opredjeljivanju" kritički su analizirana na VI Plenumu CK SKBiH u martu 1963. a zatim na IV kongresu SK BiH 1965. godine. Tada su odbačene kao naučno neosnovana i politički štetna shvaćanja o potrebi nacionalnog "opredjeljivanja". To je bilo izraženo i u Ustavu SR BiH iz 1963, zatim u Saveznom ustavu iz iste godine, odredbom o izmjeni grba SFRJ, kojem je konačno dodata šesta baklja, kao simbol BiH i Muslimana. Sve dileme su konačno odbačene na XVII sjednici CK SKBiH u februaru 1968. godine, gdje je, uz isticanje kako je praksa pokazala svu štetnost raznih oblika pritiska i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi, odnosno kao Hrvati, potvrđeno da su "Muslimani poseban narod".² Bosanskohercegovački muslimani doprinijeli su, ali i koristili jugoslavensko opredjeljenje za nesvrstanost. Kako su mnoge od nesvrstanih zemalja bile islamske, ili su imale većinsko muslimansko stanovništvo, "Muslimani BiH su kao trofeji služili Titu". Jugoslavensko vodstvo u pokretu nesvrstanih nesumnjivo je olakšalo državno-partijskom rukovodstvu da prizna Muslimane kao zasebnu nacionalnost u panteonu jugoslavenskih nacija.³

Zvanično imenovanje Muslimana je na širem prostoru jugoslavenske državne zajednice, a naročito u Evropi, već od samog početka zvučalo egzotično, pošto se činilo sadržajno neodgovarajućim i

¹ S. Bogosavljević, *Bosna i Hercegovina u ogledalu statistike*, u: *Bosna i Hercegovina između rata i mira*, Beograd 1992, 33.

² XVII sjednica CK SK BiH, Politička biblioteka, izd. "Oslobođenje", Sarajevo, bez god. izdanja, ABC Muslimana, 40-41; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 564-565. Opšir. vidi članke u "Preporodu": *Za slobodno izražavanje svoje nacionalnosti* (br. 5, Sarajevo 15. novembar 1970); *Muslimani su posebna nacija* (br. 12, Sarajevo 1. mart 1971); *Muslimani - ravnopravnost i afirmacija* (br. 13, Sarajevo 15. mart 1971).

³ J. Fine-R. Donia, *Bosna i Hercegovina*, 144.

evropskim mjerilima neprimjerenim, jer stari kontinent nije naviknut polovinom XX stoljeća na religijsku osnovu nacionalnog označavanja.¹ Oponenti su ovog priznavanje vidjeli kao dokaz najviše odanosti "titoističkoj verziji lenjinističkog rješavanja nacionalnog pitanja".² Pisanje velikim ili malim slovom imena Musliman u sebi je otkrivalo priznavanje ili nepriznavanje njihovog individualiteta.³ Bilo je potrebno dugo vremena da prođe dok se na CK SK Srbije 1968. nisu konačno čule riječi da su Muslimani narod.⁴ Međutim, ni nakon toga nisu prestala osporavanja Muslimanima izvan BiH da se izjasne kao Muslimani.⁵

¹ Upor. V. Kržišnik-Bukić, nav. djelo, 42; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, 65.

² K. Suljević, *Otpori tokovima muslimanske posebnosti*, Pregled, br. 9, Sarajevo 1970, 255-265.

³ H. Čemerlić, *Pitanje nacionalnog osjećaja Muslimana*, Prilozi, br. 1, Sarajevo 1965, 378.

⁴ *Zadaci SK Srbije u razvoju međunacionalnih odnosa i borbi protiv nacionalizma*, izd. "Komunist", Beograd 1978, 125. Na XIV sjednici CK SK Srbije od 29-30. maja 1968. osuđujući istupanje Jovana Marjanovića koji je tvrdio da je "besmisleno proglašavanje muslimanske nacije", Petar Stambolić je rekao: "Jovan Marjanović kaže da njegovo istupanje nije šovinističko. Ali gledajte kako je to poređano: "besmisleno je proglašavanje muslimanske nacije". Ne znam na šta misli drug Marjanović, ali postoji razlika i mnogostruko je značenje termina naroda, a drugo je značenje nacije. On izjednačuje narod i naciju i onda to zove besmislenim. On je mnogo osetljiv na to, no ja bih ga podsetio kada smo 1941. godine u Sandžaku na svim našim lecima koje smo napisali, napisali smo Srbima i Muslimanima, a u Bosni smo se obraćali Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Četrdeset pet narodnih heroja ima iz te etničke grupacije. Zar se zbog toga oseća drug Joca Marjanović pogođenim što se Muslimani zovu narod?". Dr. Vladimir Jovičić, član IK Predsedništva CK SK Srbije na sjednici ovog predsedništva 26.12.1977. u svom referatu ističe: "Poznata je i teza srpskih nacionalista da je konstituisanje muslimanske nacije direktno ugrozilo srpski živalj u SR BiH. Ova teza se dalje razvija omalovažavanjem i negacijom samog etničkog porekla Muslimana, a zatim i svih drugih atributa njihove nacionalnosti. SK Srbije uvažava istorijsku realnost i stoga ne može dopustiti da neko dovodi u pitanje to što su se Muslimani u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji konstituisali kao nacija".

⁵ Upor. Z. Logar, *Kako ćemo se izjašnjavati prilikom popisa*, "Politika", Beograd 31. avgust 1970; *Drugi o nama*, "Preporod", br. 4, Sarajevo 1. novembar 1970; "NIN", br. 1069, Beograd 4. Jul 1971. R. Crnišanić navodi da je Petar Stambolić, tada član Savjeta federacije, intervenirao kod nekih partijskih

Bošnjake u BiH i Sandžaku spajalo je zajedničko slavensko porijeklo, jezik, stoljetna participacija u političkom životu Bosanskog pašaluka, istovjetna socijalna struktura, zajednički ideali, pripadnost islamu, iste etnopsihičke i kulturne karakteristike, među kojima spada i borba protiv Osmanlija. O muslimanskim narodnim junacima jednako se pjevalo u Sandžaku i Bosanskoj krajini.¹ Istaknuti bosanskohercegovački intelektualci su početkom 1971. istupali sa stavovima da su sandžački Muslimani "u stvari sastavni dio bosanskih Muslimana", ustvrđujući kako se pod bosanskim Muslimanima podrazumijevaju i oni iz Sandžaka.² Latinka Perović, sekretar CK SK Srbije se negiranju Muslimana jasno suprostavljala: "Moramo da se založimo da se ljudi slobodno izjašnjavaju prilikom popisa stanovništva. To je jedino na čemu insistira SK".³ Makedonci su preko dr. Slavka Miloslavevskog, sekretara CK SK Makedonije, zvanično ubjeđivali Torbeše i Gorance da su oni zapravo Makedonci islamske vjeroispovijesti. Sličan stav je imao i visoki kosovski funkcioner Fadilj Hodža koji je izjavljivao da su muslimani primarno vjerska skupina i da Muslimana na Kosovu nema.⁴ Političkim priznavanjem nacionalne ravnopravnosti nije se automatski ostvarivala i nacionalna ravnopravnost. Nacionalna emancipacija nije politička nego kulturno-historijska tekovina.

Pored toga, nisu prestali pokušaji da se dokaže da, ako već Bošnjaci nisu htjeli da prihvate drugu nacionalnu misao, da su oni stranci, narod neslavenskog porijekla, pa su u tom smislu vršena istraživanja krvnih grupa koje su trebale dokazati da muslimanska

komisija da ne treba zauzimati deciderane stavove u pogledu nacionalne posebnosti Muslimana - prema: Bilješke Ramiza Crnišanina.

¹ A. Purivatra, *Statistika i politika*, pismo upućeno listu "Politika" 5. septembra 1970. povodom navedenog teksta Z. Logara.

² *Nacionalni fenomen Muslimana*, 8-9; "Oslobođenje", Sarajevo 23. januar 1971; A. Purivatra-K. Suljević, *Nacionalna afirmacija Muslimana*, "Preporod", br. 14, Sarajevo 1. april 1971.

³ "Preporod", br. 4, Sarajevo 1. novembar 1970.

⁴ "Parlament", br. 9, Novi Pazar 19. mart 1999. Prilikom popisa 1971. sa Kosova su u pojedine sandžačke opštine, posebno tutinsku i sjeničku, dolazili "emisari" sa Kosova koji su razvijali bezuspješnu propagandu da su Muslimani zapravo Albanci po porijeklu, i da kao takvi treba da se izjasne.

populacija ima azijske osobine. U pomenutoj publikaciji *Narodi Jugoslavije* iz 1965. se ističe kako su se u toku čitavog perioda osmanske uprave iz Turske u slavenske oblasti preseljavali muslimani, činovnici, duhovnici, zanatlije te se miješali sa domaćim stanovništvom tvrdeći dalje kako "jugoslovenski muslimani imaju primese krvi i drugih naroda".¹ U "Borbi" je 12. decembra 1968. pod naslovom "Mapa krvnih grupa u Crnoj Gori" objavljen izvještaj, koji je potpisao dr. B. Šekler, u kome se govori o istraživanjima dr. Vukmana Gligorijevića i "rezultatima" do kojih je došao proučavajući 6.000 uzoraka krvi Crnogoraca, Albanaca i Muslimana u Crnoj Gori. Prema tim nalazima distribucija krvnih grupa po pojedinim nacionalnostima izgledala je ovako:

Crnogorci: grupa 5%	A grupa 45%	O grupa 40%	B grupa 10%	AB
Albanci: grupa 3%	A grupa 42%	O grupa 48%	B grupa 7%	AB
Muslimani: grupa 3%	A grupa 40%	O grupa 37%	B grupa 20%	AB

Na osnovu ovakvih istraživačkih rezultata u izvještaju je istaknuto da s obzirom da je u Crnoj Gori najviše zastupljena A krvna grupa da je ona "karakteristična za evropske narode", pa se nakon toga dodaje da se "može zapaziti da u etničkoj grupi Muslimana ima više B krvne grupe, koja je rasprostranjena u azijskim zemljama".² Poruka je očita i sasvim jasna: da su Crnogorci po sastavu krvi Evropljani a Bošnjaci azijati zbog navodno veće zastupljenosti krvne grupe B koja je rasprostranjena po azijskim zemljama. Komentirajući ove "rezultate" istraživanja, dr. Muhamed Hadžijahić je ocijenio da interpretacije ovakvog tipa ne samo da su netačne, nego nisu ni daleko od određenih rasističkih zastranjivanja, navodeći da bi se, po istoj logici o "azijatskoj" grupi B, kao Azijati mogli okarakterizirati i Beograđani s obzirom da je i kod njih, gotovo kao i kod Bošnjaka, utvrđena relativno veća zastupljenost

¹ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 16-17; M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, 8-9.

² *Nacionalni fenomen Muslimana*, 17; "Borba", Beograd 12. decembar 1968.

B krvne grupe.¹ Pojedini crnogorski književnici, poput Mihaila Lalica su tvrdili da ne postoji nikakav nacionalni identitet Muslimana u Crnoj Gori već da se radi o "potomcima crnogorskih poturčenjaka" koji su uvijek bili "na strani okupatora".²

Iz svijesti Bošnjaka pokušavale su se izbrisati bilo kakve veze sa Bosnom i tamošnjim Bošnjacima. Parcelizacijom historijske svijesti gubio se osjećaj o zajedničkoj historiji, tradicionalnim vezama, duhovnim sponama. Time je olakšavan put pokušajima njihove asimilacije.

Nastavak iseljeničkog puta

Do vremena konačnog priznanja Bošnjaka kao Muslimana, kao nacije i uvažavanja njihovog nacionalnog identiteta, tekla je "mutna rijeka" iseljenika iz Sandžaka ka Turskoj, ka "sedam stambolskih bregova". Život u krajevima koji su zahvaljujući diskriminatorskoj državnoj politici ostajali bez budućnosti, nije za mnoge više ostavljao nadu da će biti bolje.³ Oni su u strahu od cikličnog ponavljanja

¹ M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, 31-32; također vid. S. Dacić, *Učestalost Rh krvnih grupa u stanovništvu Rožaja*, Rožajski zbornik, br. 8, Rožaje 1998, 233-235.

² A. Isaković, O "nacionaliziranju" Muslimana, 315; upor. J. Bojović, O savremenim nacionalizmima u Crnoj Gori, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1988, 159.

³ Objašnjenja partijsko-državnih organa, u vezi sa iseljavanjem Bošnjaka, bila su skoro tipizirana. U materijalima OK SK Tutin iz 1971. o uzrocima iseljavanja navodi se: "Uzroci za iseljavanje Muslimana u Tursku po našoj oceni su višestruki: od uticaja je ponašanje uglednih ljudi i domaćinstava koja svojim iseljavanjem izazivaju pokret drugih; utisak da se ostaje u manjini i etnički oslabljeni, identifikacija vere i nacije čini religiju faktorom koji se ne može zanemariti. Ima znatnog uticaja neprijateljska propaganda, aktivnost špekulativnih elemenata, srpskih i muslimanskih šovinista, kao i težnja jednog dela za bogaćenjem u kapitalizmu, kakav je u Turskoj. Kao što je istaknuto iseljavanje treba posmatrati u složenom međusobnom preplitanju raznih faktora sa različitim stepenom uticaja, ali je za ogromnu većinu dominantna i presudna jedna, a to je ekonomski položaj ljudi ovog kraja. On je pokretački za sve bez obzira na nacionalnu pripadnost, jer svi oni imaju zajedničku društvenu i ekonomsku sudbinu" - cit. prema: *Analiza o međunacionalnim odnosima i*

historije, pamteći njene kobi, naročito ono što su preživjeli u Drugom svjetskom ratu, kao i prve poratne godine, pod presijom nacionalističko-etatičke politike, bez ikakvih nacionalnih i kulturnih institucija, pod utiskom brzog nestajanja vjerskih dobara, spomenika, frontalnih udara po jeziku, kulturi, tradiciji i načinu života, izloženi daljem ekonomskom propadanju i zaostajanju, bili prisiljeni na put u Tursku.¹ Bošnjaci u Sandžaku su u svijesti zadržavali slike psihoze straha, nesigurnosti i neizvjesnosti iz bliske prošlosti. Ljudi se nisu mogli osloboditi utiska da se kod takvih postupaka radi o tendencijama koje ugrožavaju opstanak u tim krajevima. Kod njih se formiralo mišljenje da se prema njima nema povjerenja i da su tu nepoželjni.²

U prvim poratnim godinama najveći interes za iseljavanjem iz Sandžaka pokazivali su naročito seljaci, nekadašnji veleposjednici i trgovci kojima je nacionalizirana imovina. Ukidanjem privatnog sektora

zadacima Saveza komunista u daljem razvoju ravnopravnosti naroda i narodnosti, Komisija za međunacionalne odnose pri OK SKS Tutin, Tutin 1971, kopija.

¹ M. Baltić piše u romanu *Duvarine* o zbivanjima u jednom peštarskom selu, policijskim tražanjima za oružjem: "Toliko se strah uvuko u narod, ljudi ne umiju da rade, da zbere, oči im se isšetile, a UDBA ne popušća. Tada su mnogo skupe bile sirove jagneće kože. Kad bi gore u stanicu zovni, prebili bi na crno ime. Ko je imao prijesnu kožu da privije, uboj bi izvuko. Ko ne, ostao bi da truhne. Bilo ih je i koji su umrli pod batinu. Muslimani nagruše listom za Tursku. Gotovo da za cijenu nisu ni pitali, samo da se proda. A vasika, to je bila bagatela. U početku se teško dolazilo do nje. Išlo se preko jednog advokata, *Muja*, zvanog *Krka*. Nakupio se taj lijepih žutki... Batali država UDBU, rasformiraše stanicu i džandari odoše. Ostalo još straha u ljudima. Džaba što su otišli, strah se ne može iselit iz čojeka, ko kad se čojek iseli nekud. Ali, sad je to bilo kasno. Selo opuste, nide nikog" - cit. prema: M. Baltić, *Duvarine*, 189-190. Advokat Mujo Mujović je tim povodom tužio M. Baltića za krivično djelo teške klevete. U tužbi je on naveo sljedeće: "Autor u knjizi spominje nekog advokata *Muja* zv. *Krka*. Da budemo načisto ko je taj. To sam ja i niko drugi... Nisam bio za njihov odlazak u Tursku. Jedini sam musliman koji sam se otvoreno suprostavio njihovom iseljavanju za Tursku. U tom cilju bio sam iscepao iz čitanke pesmu "Ostajte ovdje" od Alekse Šantića i istakao je na stakleni izlož moje advokatske kancelarije" - nav. prema: I. Rebronja, *Da li je pisac oklevetao advokata?*, "Bratstvo", br. 1042, Novi Pazar 9. oktobar 1991; vidi dalje: "Bratstvo", br. 1054, Novi Pazar 15. april 1992.

² H. Dozo, *Zapažanja sa puta po Sandžaku, Kosmetu i Makedoniji*, 462.

ostajali su i bez posla i bez zanimanja. Seljaci su se suočavali sa padom cijene zemljišta, kao i padom prodaje svojih proizvoda zbog promjene navike stanovništva da kupuje jeftiniju i manje kvalitetnu robu iz državnih prodavnica. Ulaganja u sela su bili zapostavljena. Seljaštvo je u očima nove vlasti bilo simbol zaostalosti. Država je s druge strane pokušavala, po sovjetskom obrascu, da ukupni posjede pa je tjerala seljake u zadruge. Seljaci su teže dolazili do novca, prisiljeni da se bore sa državnim nakupcima koji su određivali cijenu njihovih proizvoda.¹ Proces iseljavanja je, između ostalog, svakako sadržavao i fazu napuštanja sela i urbanizacije u opsegu šire regije.² Za zvaničnu politiku Bošnjaci su odlazili skoro nečujno, bez većih komentara. Partijski organi su, početkom pedesetih godina XX stoljeća, čak isticali kako se ovdašnji građani teško odvajaju od svoje sredine i "da vole ovde živeti u najvećoj bedi, nego ići na stranu".³ Oni su dalje izvještavali da su suzbili iseljavanje i propagandu za odlazak u Tursku, napominjući da ipak ima primjera da ljudi mijenjaju svoju nacionalnost.⁴ Bila su to prava raspolućivanja unutar jednog naroda. Oni koji su ostajali izjašnjavali su se kao "Srbi", naročito komunisti, za razliku od svojih sunarodnika koji su se deklarirali i odlazili kao "Turci". Nadležni organi su znali da se tu ne radi o etničkim "Turcima", ali nisu željeli da čvrsto stanu na put iseljavanju niti da ga zakonski zabrane. Uporno insistiranje predstavnika vlasti da se radi isključivo o ekonomskim motivima za iseljavanjem minimiziralo je brojne druge relevantne činioce. Da se ne radi samo o ekonomskim motivima, svjedoči i notorna činjenica da iseljavanja nisu išla ka razvijenim dijelovima zemlje, već van nje, niti su bila privremenog karaktera. Tretman ovih iseljenika je bio potpuno drugačiji u odnosu na iseljenike iz Jugoslavije po drugim zemljama.

Pokušaji zaustavljanja bili su zato više puko zadovoljavanje forme nego izraz stvarne brige i želje države. Povratak, međutim, onim koji se nisu snašli nije i dalje dopuštan, kao i u periodu prije Drugog svjetskog

¹ M. Hadžišehović, *nav. djelo*, 183.

² M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, 314.

³ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 3, Zapisnik sa sastanka Biroa Gradskog komiteta KPS Novi Pazar od 30.3.1952.

⁴ IAR, GK KPS Novi Pazar, k. 2, Zapisnik sa sastanka Gradskog komiteta KPS Novi Pazar od 23.9.1954.

rata. Pedesetih godina je u saveznoj upravi državne bezbjednosti na snazi bila interna naredba po kojoj je iseljenim muslimanima u Tursku, kao i u međuratnom periodu, bio zabranjen povratak u zemlju.¹ Za period od 1946. do 1953. nema zvaničnih podataka o spoljnoj migraciji.² Masovno iseljavanje "određenog" stanovništva, bezočno manipuliranje i trgovina ljudskim sudbinama, zadovoljavali su promišljene državno-policijske zamisli. Britanski historičar Noel Malcolm smatra da su jugoslavenske vlasti poduzimale mjere da omoguće i "ohrabre" izjašnjavanje ljudi, na Kosovu i Makedoniji, kao "Turaka" po nacionalnosti. Rezultat nije izostao. Jugoslavija je 1951. Turke proglasila nacionalnom manjinom i počela sa otvaranjem škola na turskom jeziku. Već 1950.-1951. bilo je 132 osnovne, 16 srednjih škola i jedna škola za obrazovanje nastavnika na turskom jeziku.³ Prema jugoslavenskim policijskim izvorima turska vlada je 1951. opet prva pokrenula pitanje iseljavanja "lica turske narodnosti jugoslovenskih državljana" radi spajanja sa članovima svojih porodica koje žive u Turskoj. Pregovori predstavnika SSIP-a sa turskom stranom započeli su u turskoj ambasadi u Beogradu.⁴ Odatle su se kontakti izdizali na veći diplomatski nivo. Jugoslavenska vlada se obavezala da će sa "blagonaklonošću" rješavati ovo pitanje. Bilo je to vrijeme veoma dobrih međudržavnih odnosa ove dvije zemlje.⁵

Kada je 1953. potpisan sporazum sa Grčkom i Turskom i dozvoljeno veliko iseljavanje "Turaka" izgledalo je da se radi o daljem nastavku predratne politike koja je imala za cilj uklanjanje većeg broja muslimana iz Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije.⁶ Vlade Jugoslavije i Turske su naime 1953. dalje aktuelizirale konvenciju iz 1938. o iseljavanju "Turaka" iz Jugoslavije. Tursku. Dogovor dvije vlada nije

¹ "Preporod", br. 15/478, Sarajevo 1.8.1990; F. Saltaga, *nav. djelo*, 187.

² *Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, 25.

³ M. Teodosijević, *Jezik štampe turske narodnosti u Jugoslaviji (list "Tan")*, 92.

⁴ IAR, Fond arhive Međuopštinske konferencije SKS za opštine Novi Pazar, Sjenica i Tutin (u daljem tekstu: MOK), k. 1, Informacija SUP-a Novi Pazar o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku uz otpust iz državljanstva. Novi Pazar novembar 1968.

⁵ Opšir. D. Bogetić, *Zapadna komponenta jugoslovenske spoljne politike (1952-1954)*, Užički zbornik, br. 23, Užice 1994, 201-205.

⁶ N. Malcolm, *Kosovo*, 364.

nikada ratificiran, zbog ekonomskih klauzula, pa je to bio "džentlmenški sporazum". Ova interna konvencija nikada nije poništena.¹ Od 1953. kada su, formalno "manjinama zagarantovana sva prava" otpočelo je preseljavanje "zaostalog turskog stanovništva iz Makedonije u Tursku".²

"Džentlmenški sporazum" Jugoslavije i Turske u Splitu 1953., odnosno predsjednika FNRJ Josipa Broza Tita i Fuada Kuprilla, turskog ministra spoljnih poslova, prvobitno je zvanično otvorio vrata samo pripadnicima turske narodnosti da se vrate u svoju maticu.³ Sporazum, nastao u cilju "humanitarnog spajanja porodica" nije se odnosio samo na članove uže porodice, već su se pod tim podrazumijevali bliži i dalji krvni srodnici, pa čak i srodnici po tazbini. U duhu ovog sporazuma i donijetih propisa, iseljenicima je priznato izuzetno pravo slobodnog raspolaganja imovinom i nakon dobijanja otpusta iz jugoslavenskog državljanstva, sve do samog iseljenja.⁴ Pojam "turske narodnosti" je, kao i u međuratnom periodu, bio veoma rastegljiv i obuhvatao je heterogenu etno-vjersku grupaciju.⁵ On je, zato, ubrzo počeo da se primjenjuje, da širom otvara i legalizira put odlaska i Bošnjacima iz Sandžaka, Albancima sa Kosova i Makedonije u "matičnu zemlju" i po inerciji, na osnovu ranijih međudržavnih ugovora, koji su se pokazali djelotvornim, provjerenim. To je pratilo "odricanje od državljanstva rodne grude", pa se svaki dalji pokušaj brige cinično smatrao sa jugoslavenske strane miješanjem u unutarnje poslove turske države. Turska je, kao i Jugoslavija, znala da među onima koji žele da se iseles nema mnogo etničkih Turaka, ali se, zbog međudržavnih dogovora i "viših" ciljeva nije pravio problem.

¹ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 25. septembar 1998.

² J. Trifunovski, *Posleratne migracije stanovništva u Narodnoj Republici Makedoniji*, Etnografski institut, knj. LXXV, Zbornik radova, knj. 4, Beograd 1962, 125.

³ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 15.

⁴ IAR, MOK, k. 1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku od 23. januara 1971.

⁵ Lj. Stojković i M. Martić 1953. pišu kako su "mnogi Južni Sloveni primili Muhamedovu veru i u toku vekova postali Turci" - vidi njihovu knjigu: *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 25.

Jugoslaviji je odgovaralo da ode što više tog stanovništva, kao i Turskoj, s obzirom na njena ogromna, nenaseljena prostranstva. Turska vlada je, ipak, bila prisiljena da šalje cirkularne note svojoj ambasadi u Beogradu i konzulatu u Skoplju, kada je utvrdila da je u Tursku pristigao veliki broj "Turaka" koji su zapravo bili etnički Albanci.¹

"Džentlmski sporazum" Jugoslavije i Turske, nadovezujući se na "Konvenciju" iz 1938. godine, otvorio je širom put iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka, Albanaca i Turaka sa Kosova i iz Makedonije.² On je nastao u doba dobrih jugoslavensko-turskih odnosa. Naime, u februaru 1953. Jugoslavija, Grčka i Turska potpisale su "Ankarski sporazum" (Ugovor o prijateljstvu i saradnji) koji je predviđao saradnju u duhu antiratne i miroljubive koegzistencije i načela OUN. Godinu dana kasnije, 9. avgusta, Ugovorom o savezu, političkoj saradnji i uzajamnoj pomoći (poznatom kao *Balkanski pakt*) potpisanom na Bledu dotadašnja suradnja pretvorila se u savez triju zemalja.³ Iz Bugarske je, na Staljinov nagovor, u Tursku 1951.-1952. iseljeno oko 160.000 Turaka.⁴ Cilj je, prema istraživanjima K. Karpata, bio da se prisili Turska, koja je bila članica NATO-pakta, da prihvati ove izbjeglice i da

¹ T. Džuda, *Srbi*, 78.

² "Borba", Beograd 25. januar 1994; J. Luka, *Shperngulja a shqiptareve*, 55. Dr. Mirko Barjaktarević zastupa tezu da se muslimansko stanovništvo slavenskog porijekla selilo u Tursku, smatrajući da kada je "islamske religije samim tim da je i nacionalno "turskog" porekla i pripadnosti. Zato je bilo uvereno da se seli "ka svojim". Ovo bi bila i vrsta psiholoških i kulturoloških razloga za napuštanje svog zavičaja" -nav. prema: M. Barjaktarević, *O kretanju ljudi i njihovim posledicama*, Novopazarski zbornik, br 18, Novi Pazar 1994, 113.

³ L. Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, 254-263; M. Skakun, *Balkan i velike sile*, 224-225; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, 254; D. Bogetić, *Zapadna komponenta jugoslovenske spoljne politike (1952-1954)*, 201-205. Zbog promijenjenog položaja Jugoslavije nakon 1955. i grčko-turskog sukoba oko Kipra, kao i jenjavanja hladnog rata, ovaj je sporazum izgubio značaj, mada formalno nije raskinut.

⁴ *Mala enciklopedija*, Prosveta, knj. 1, Beograd 1971, 209. Tursko-bugarski ugovor iz 1968. predvidio je spajanje podijeljenih porodica nakon progona 1951.-1952. godine. Ovaj ugovor bio je samo djelimično realiziran, jer je Bugarskoj nedostajala radna snaga, a ona je koristila tursku manjinu kao osnovni izvor za regrutiranje radnika za gradnju puteva, stambenih naselja i razvoj poljoprivrede.

time ugrozi svoju ekonomiju. U poratnom vremenu u Bugarskoj je zatvoren najveći broj medresa i džamija, a zgrade korišćene za "društvene svrhe". Broj turskih imama je 1956.-1961. spao sa 2.393 na 462, a sa 322 na 95 broj pomačkih imama. Broj aktivnih džamija spao je u istoj razmjeri. U džamijama koje su obavljale svoju funkciju vjernici su evidentirani od strane milicije. Vjerska pouka je također bila zabranjivana.¹ Grci su nakon Drugog svjetskog rata protjerali u Albaniju Čame, etničke Albance islamske vjeroispovijesti – potomke albanskog plemena Gege, optužujući ih za saradnju sa njemačkim okupatorom. Prema popisu iz 1940. na sjeverozapadu Grčke, u gradu Igumenitisi, živjelo je 18.000 Čama. Sami Čami procjenjuju da ih je tada iz Grčke protjerano najmanje dva puta više.²

Tokom 1954.-1956. u Jugoslaviji je zakonski bilo definirano pitanje imovinsko-pravnih odnosa građana koji su dobili otpust iz jugoslavenskog državljanstva, kao i stranih državljana nastanjenih u zemlji. Time je pravno cjelovitije uređena materija o raspolaganju nepokretnim dobrima od strane privatnih lica. Građani koji su zbog trajnog iseljavanja u inostranstvo, tražili legalan otpust iz jugoslavenskog državljanstva, te namjeravali otuđiti vlastito zemljište i zgrade, bili su obavezni da taj imetak prvo ponude na prodaju narodnom odboru sreza (grada) na čijem se području nalazila navedena imovina. Cilj je bio da se na račun privatnog sektora fizički poveća socijalistički poljoprivredni sektor, iako je ovu činjenicu zakon prećutkivao. U slučaju da narodni odbor ne bi pokazao interes za kupovinu predmetnog imetka, vlasnik je sticao punu slobodu da ga proda bilo kojem drugom kupcu. Kupoprodajni ugovori sklopljeni protivno obaveznoj proceduri nisu bili pravno valjani. Narodni odbor sreza (grada) je tada mogao kupiti tu nepokretnu imovinu po cijeni iz

¹ Upor. M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, 25; "Glas Islama", br. 14, Novi Pazar februar 1998. Novi talas iseljavanja zahvatio je Bugarsku 1969.-1973. kada se, po podacima A. Popovića, iselilo 37.000 muslimana. M. Ali Kettani, međutim, procjenjuje da se 1968.-1978. iselilo oko 115.000 muslimana.

² Udruženje "Čamerija" procjenjuje vrijednost imovine Čama u Grčkoj na kraju Drugog svjetskog rata na 340 miliona tadašnjih američkih dolara, odnosno oko 2,5 milijardi današnjih dolara. Opšir. vidi: M. F., *Sirtaki na albanskom jeziku*, "Republika", br. 322-323, Beograd 1-31. decembar 2003.

poništenog ugovora. Ozvaničenje prava prvootkupa države nepokretnog imetka građana koji su dobili odobrenje za trajno iseljenje u inostranstvo i otpust iz jugoslavenskog državljanstva, bilo je sračunato na smanjenje ukupnog obima privatnog poljoprivrednog sektora.¹

Bošnjaci iz Sandžaka i Albanci sa Kosova i iz Makedonije počeli su se, kao i u međuratnom vremenu, masovno izjašnjavati kao Turci da bi lakše dobili potrebna dokumenta za odlazak. U BiH se "ovo pitanje se upravo nije ni postavljalo".² Pojedini istraživači su "tursko" izjašnjavanje tumačili time da je ono bilo uslovljeno "kompleksom društveno-ekonomskih, kulturnih, političkih, psiholoških i drugih faktora".³ U dokumentima koje su potpisivali u ambasadi Republike Turske u Beogradu, na turskom jeziku, koji većina nije poznavala ni u osnovnim elementima, stajale su odredbe da Turska nema prema njima nikakve obaveze kada u nju dođu. U svojim nemuštima "objašnjenjima" i tvrdnjama pred nadležnim službenicima u ambasadi, da su oni zapravo etnički Turci, Bošnjaci su konstruisali najrazličitije priče o svom "turskom" porijeklu, izgovarajući pritom i neke riječi na turskom jeziku koje su znali, a koje su prije toga dugo učili.⁴ Rješenja o otpustu iz državljanstva donosili su republički sekretarijati za unutrašnje poslove, uz prethodnu saglasnost Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, sve do izmjene propisa o nadležnosti 1. januara 1965. godine.⁵ U

¹ B. Miličić, *Istoriografska analiza pravne regulative o djelimičnoj nacionalizaciji zemljišta seljaka u Jugoslaviji 1953-1956. godine*, Prilozi, br. 33, Sarajevo 2004, 176.

² IAR, Fond arhive Skupštine opštine Novi Pazar (u daljem tekstu: SO NP), Sjednica SO Novi Pazar od 24.2.1969, *Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku uz otpust iz državljanstva*, Sekretarijat za unutrašnje poslove SO Novi Pazar, Novi Pazar novembra 1968.

³ V. Rudić-M. Stepić, *Etničke promene u Raškoj oblasti posle Drugog svetskog rata*, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Beograd 1993, 183.

⁴ Jedna od takvih priča bila je i jedna o ocu Turčinu koji je rano umro i majci Bošnjakinji koja nije znala turski jezik, pa se u porodici govorio samo bosanski jezik.

⁵ IAR, SO NP, Knjiga zapisnika sa sednica SO-e Novi Pazar, Sjednica SO Novi Pazar od 24. februara 1969., *Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku uz otpust iz državljanstva*, Sekretarijat za unutrašnje poslove SO Novi Pazar, Novi Pazar novembra 1968.

Beogradu je 16. marta 1955. formirana specijalna komisija za sprovođenje "Džentlenskog sporazuma". U njoj su bili: Aleksandar Ranković, Svetislav Stefanović, Milan Bartoš, Krste Crvenkovski, Leo Geršković, Vojkan Lukić, Marko Vučković i Pavle Ivičević.¹ Dok su u kraljevskoj Jugoslaviji komunisti Bošnjake smatrali autohtonim stanovništvom i bili protiv njihovog odlaska, u poratnoj Jugoslaviji ne samo da su zvanično tolerisali već su svojom inferiornošću i drugim postupcima, dugo vremena, i indirektno podsticali na iseljavanje.² Akademik Milisav Lutovac je iseljavanje objašnjavao samo time da su se ljudi selili u Tursku "koja nije bila u ratu, pa je trenutno pružala više mogućnosti za život" te da su ih privlačili "raniji iseljenici, njihovi rodaci".³

Po zvaničnim, podacima iz Jugoslavije se u druge zemlje 1955. iselilo 51.543 lica; 1956. - 54.862; 1957. - 57.070; 1958. - 41.426; 1959. - 27.840; 1960. - 23.182 lica. Zvanični državni statističari su ocjenjivali da je 1955.-1958. bilo to mahom iseljavanje u Tursku. Brojni autori koji su se bavili iseljavanjima iz Jugoslavije ističu kako nisu "registrovani svi slučajevi iseljenja iz naše zemlje".⁴ U vremenu od 1953. do 1961. po državnim statističarima iz Jugoslavije se iselilo 291.298 lica. Iseljavanje je bilo naročito živo u godinama 1955-1957. kada je broj emigranata godišnje prelazio 54.000 lica.⁵ Državna statistika također konstatuje da je 1961.-1971. proces emigracije bio znatno usporen. Po zvaničnim podacima je 1961. iseljeno 11.418 lica; 1962. - 7.891; 1963. - 8.661; 1964. - 7.107; 1965. - 9.071; 1966. -

¹ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 20; J. Lluca, *Shperngulja a shqiptareve*, 55; "Borba", Beograd 25. januar 1994.

² A. Purivatra, *O problemima iseljavanja Muslimana*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 633-634.

³ M. Lutovac, *Etničke promene*, 222. On dalje navodi: "U prvo vreme Turska je primala sve bez razlike na jezik, a kasnije samo one koji su bili "pravi Turci", a ne "Bošnjaci".

⁴ *Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, 26-27.

⁵ *Demografski razvitak nacionalnosti u SR Srbiji* (u daljem tekstu: *Demografski razvitak nacionalnosti*), Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, izrađeno na zahtjev Republičkog zavoda za privredno planiranje SR Srbije, za internu upotrebu, Beograd maj 1967, 270.

10.684; 1967. - 8.774; 1968. - 9.205; 1969. - 6.665; 1970. - 3.804 lica. Međutim, treba također istaći da se i ovaj broj smatra za "potcenjen".¹

Iseljavanje Bošnjaka, naročito iz opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin kao i iz Crne Gore, iz Rožaja, Korita, Bistrice i Bihora otpočelo je 1950. godine. Ono je trajalo u nekoliko talasa, masovno sve do 1970. godine.² Iseljenički talas u Crnoj Gori je bio najmasovniji u rožajskom kraju. Smatra se da je oko 4.500 lica iz ovog kraja iselilo u Tursku.³ Samo iz bratstva Nurkovića iselilo se oko 40 domaćinstava.⁴ Poratni talas iseljavanja iz Sandžaka najviše je zahvatio one krajeve koji nisu bili izloženi masovnim četničkim udarima, kao što je to bio slučaj sa pribojskim, pljevaljskim i bjelopoljskim krajem u toku Drugog svjetskog rata. Iseljenički pokret obuhvatio je dosta muhadžirskih porodica koje su se doselile u Sandžak nakon Berlinskog kongresa 1878. godine.⁵ Po M. Lutovcu "oko 300 kuća Bihoraca se iselilo u Makedoniju i Tursku".⁶ Iz Hisardžika, u prijepoljskom kraju, 1955. su se iselila braća Inajetović, veoma sposobni majstori, koji su bili napravili sopstvenu, malu hidrocentralu u klisuri Mileševki, blizu svojih kuća. Jedva su dobili dozvolu da ponesu frižidere, jer nije bilo dozvoljeno da se iznose električni aparati. Spisak stvari koji se iznosio morao je biti ovjeren u opštini, pred svjedocima. Da bi se dobila vozna karta bilo je, potrebno na kraju, predati prekrženu ličnu kartu lica koja su se iseljavala.⁷

¹ Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, 28.

² E. Mušović, *Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja*, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989, 144-145; Isti, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju* (u daljem tekstu: *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana*) u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 456-457.

³ E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, 152.

⁴ Š. Nurković, *Nurkovići*, Rožajski zbornik, br. 8, Rožaje 1998, 141. Uzroke iseljavanja iz Crne Gore, mahom iz njenih najnerazvijenijih opština, A. Kurpejović je vidio, osim u ekonomsko-socijalnim prilikama, i u strahu od "ponovnih iskušenja i tragedija", ponašanju organa unutrašnjih poslova i neuvažavanju nacionalnog bića. Opšir. A. Kurpejović, *Program nacionalne afirmacije*, 39.

⁵ E. Mušović, *Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku*, 96.

⁶ M. Lutovac, *Bihor i Korita*, 36.

⁷ M. Hadžišehović, *nav. djelo*, 185.

Dugi put je vodio željeznicom do Soluna odakle se potom, uz presjedanje, išlo opet vozom dalje do Turske. Put preko Bugarske, iako je bio kraći, nije bio moguć, sve do šezdesetih godina, zbog zategnutih odnosa sa ovom zemljom. Iseljenici su dobijali jugoslavenske pasoše za jednokratnu upotrebu, u kojima je stajala oznaka "bez državljanstva". Pošto iseljenici nisu smjeli ponijeti sa sobom dragocjenosti oni su temeljito, kao i stvari koje su nosili, pretresani na jugoslavensko-grčkoj granici. Na granici su se odvijale prave drame.¹ Dešavalo se da se putnici radi kontrole zadrže a da voz, pošto se radilo o međunarodnoj liniji, nastavi put bez njih. Stvari koje su sa sobom nosili bile su mnogo jeftinije od zakupa vagona. Pravo na posjetu Jugoslaviji sticali su nakon navršenih pet godina boravka. Pisma koja su slali u Jugoslaviju morala su biti otvorena. Sličan "tretman" su imala i pisma koja su stizala u Tursku. Kako se radilo mahom o neobrazovanom i neupućenom stanovništvu većina nije znala za međudržavne probleme tog vremena, za "hladni rat", povremenu grčko-tursku zategnutost, te za podozrivost što je izazivao njihov prelazak iz socijalističke u zemlju sa kapitalističkim društvenim uređenjem.

Iz drugih se sandžačkih opština, pak, manje selilo zahvaljujući uviđavnosti i zabrani pojedinih rukovodećih ljudi koji su tražili da se odatle ne odlazi. U Prijepolju je bio zauzet stav da se ne dozvoli iseljavanje u Tursku.² Iz tih opštine tihi pravac iseljavanja je, zbog blizine, išao ka Bosni i Hercegovini. Sličnu sudbinu je imao i pljevaljski kraj. Iz sela u ovom kraju, šezdesetih godina se više iseljavalo u BiH, a manjim dijelom u Tursku.³ Raseljavanje Bošnjaka,

¹ Jedan iseljenik je pred polazak rekao ženi da sakrije dragocjenosti tako da ni on sam ne zna gdje, bojeći se da će ga na granici primorati da prizna. Žena ga je poslušala. Kada su krenuli, ponijeli su dosta hrane, jer je put bio višednevan i naporan. Kako je voz dugo putovao i zadržavao se na stanicama to je hrana, zbog ljetnje žege, počela da smrdi, naročito paprike punjene mesom. Zbog nesenog smrada čovjek je posudu sa tim paprikama bacio kroz prozor. Žena je pokušala da ga zaustavi ali je sve već bilo kasno. Naime, ona je neke paprike bila "napunila" zlatom.

² E. Mušović, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana*, 475; R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 187.

³ "Glas Islama", br. 16, Novi Pazar mart 1998.

pogotovo sa seoskog područja Bukovice, gdje je bilo oko 40 sela i zaselaka, na granici prema BiH, vlasti su tumačile "migracijom u druge ekonomski razvijenije krajeve", zanemarujući pritom živo sjećanje na stradanja Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu.¹ Nakon Drugog svjetskog rata najviše Bošnjaka iz Nove Varoši se iselilo u Sarajevo.² Masovna doseljavanja Srba u Novu Varoš iz okolnih sela promijenile etničku sliku ovog grada, pa će oni osamdesetih godina XX stoljeća činiti četiri petine ukupnog stanovništva.

Iz novopazarskog kraja nisu odlazili samo obični građani, već i komunisti jer su, suočeni sa činjenicom da su im se selile cijele porodice, u strahu od samoće i sami na kraju odlazili. Kod Bošnjaka je nastala psihoza privremenosti pa je malo ko mislio da će ostati. Jedna žena je kazivala o tome: "Vlast zulum, ovde ne može da se živi, te počeše ić za Tursku. Amidže čovekovi su odma 53-e otišli za Tursku. Razdvajanje. Plač. Ni smrtni slučaj nije teži. Neko mora da ide, neko da ostane. Ne zna se kome je teže: dalj oni što idu ilj oni što ostaju? Mi smo ostali, nismo imali para. Niko nam se nije sekir'o; ni nama što ostajemo ni onima što idu".³ Od uticaja na iseljavanje sem teške

¹ Cijela Bukovica je 1913. bila popaljena, a "ubijeno je i protjerano više njenih stanovnika nego što je ostalo živo". Grigorije Božović je pisao 21. marta 1933. u beogradskoj "Politici" u reportaži "Beğovska Bukovica" da se stanovnici Bukovice smatraju među najstarijim muslimanima u pljevaljskom kraju: "Imaju džamiju stariju od pljevaljske. Veliki broj, gotovo svaki treći je ako ne beg, a ono aga. Ni Bihor nije toliko beğovski kao Bukovica". U februaru 1943. četnici su popalili Bukovicu. Veliki broj stanovnika je opljačkan, pobijen ili protjeran. Na području Bukovice i Boljanića bile su evidentirane 1004 žrtve nastradale u Drugom svjetskom ratu. Bukovica je 1961. imala oko 2900 stanovnika; deset godina kasnije tu je bilo oko 2600; 1981. tek oko 1600 stanovnika. Opšir. J. Durgut, Bukovica 1992-1995: etničko čišćenje, zločini i nasilja, Podgorica 2003, 15-16.

² Tu su došle porodice Kratovaca (3), Salihbegovića (2), Hadžimurtezića (2), Bećiragića, Begića, Turkmanovića, Hadžića i Čičića - po jedna. Preko Novog Pazara, gdje su privremeno radili, u Sarajevo su otišla trojica Šećeragića i jedan Begić - skoro svi sudije i pravnici. Iz Nove Varoši su u Tursku otišle četiri porodice. Direktno su iz grada otišli Bajrovići (2), Softići preko Sarajeva i Ibrovići preko Skoplja. - prema: D. Drljača, Etnološke beleške o stanovništvu Zlatarskog kraja, 498-499.

³ S. Kačar, Zarozavanje zara, 44. S. Kačar navodi i kazivanje druge žene o tome: "Niko ih nije ustavljo. Niko im nije branilo da idu. Ništa nisu nosili od stvari,

ekonomske situacije, nezaposlenosti, siromaštva i besperspektivnosti, niskog kulturnog, prosvjetnog i opšteg nivoa stanovništva, religioznih motiva, rođačkih veza, također su bile bitne i razne mjere vlasti, sektašenje u pogledu ostvarivanja prava muslimana u vezi sa obavljanjem vjerskih obreda i upražnjavanja običaja: "Ponašanje organa unutrašnjih poslova u akciji prikupljanja oružja, kao i u akcijama za likvidiranje odmetnika, imala su takođe uticaja na pokretanje Bošnjaka da se iseljavaju". Upadljivo je bilo pasivno ponašanje vlasti i omogućavanje skoro nesmetanog djelovanja raznih elemenata na širenju propagande i drugih aktivnosti u vezi sa iseljavanjem Bošnjaka, iz čega se sticao utisak da je vlast upravo to i inicirala.¹ Ona je sprečavala iseljavanje samo onih porodica čiji su pojedini članovi, ili one u cjelini, bile tretirane kao "državni neprijatelji", zazirući od njihove moguće, "slične" aktivnosti u Turskoj.²

Iseljavanje je vršeno dosta organizirano, po mjesnim kancelarijama stvarani su punktovi koji su pripremali dokumenta potrebna za iseljenje, pojedine grupe su širile kod Bošnjaka strah i nepovjerenje, s ciljem da dođu do jeftinih kuća i imanja. Kuće i imanja su prodavani skoro u bescijenje. Pojedini Srbi, za koje se smatralo da su "reakcionari" govorili su Bošnjacima: "Blago vama, vi imate kud da odete, a mi nemamo gde. U Americi nas neće, a u Rusiji je još gore nego kod nas". Vlast nije poduzimala ozbiljnije mjere da bi spriječila tako nešto. Osim toga, bilo je ranije pritisaka, otkupa, rekvizicije, oduzimanja imanja, lokala, zatvaranja radnji uslijed nacionalizacije i drugih pritisaka koji su još uvijek bili svježi u sjećanju mnogih: "Posebno je bilo pritisaka prilikom "teranja bandi", sakupljanja oružja i dr. Tim pritiscima bilo je izloženo i srpsko stanovništvo, naročito u krajevima gdje se motao poneki odmetnik".³ Sekretar Sreskog komiteta KPJ u Novom Pazaru Drago Purić je svakog jutra dobijao informaciju

sem sebe i ono na sebe. E, dal su para imali, ja ne znam. Jadno je bilo samo go narod, polijek torbice za jelo i drugo ništa. Milicija bi upala u autobuse i pregledala ko ima vize, on more da ide, ko nema, skinuli bi ga".

¹ R. Crnišanin, Tijesna čaršija, 178-179.

² R. Dupljak, Mladi muslimani u Sandžaku, 93.

³ "Sandžacke novine", br. 4, Novi Pazar 18. april 1996. Također vidi rad D. Drljače, O etničkom sastavu gradskih i ostalih naselja Raške oblasti, Glasnik Etnografskog Instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 144-146.

od načelnika sreskog SUP-a Hrana Bogdanovića koliko je dato otpusta, kao i koliko je novih zahtjeva za iseljavanje podnijeto. Otpust iz državljanstva se mogao dati svakom molioću koji je ispunio sljedeće uvjete: da je podnio molbu sa otpust; da je u vrijeme podnošenja molbe navršio 18 godina; da je ispunio obaveze prema državi, kao i javne i društvene obaveze na koje treba paziti u javnom interesu; da je dokazao da je primljen ili da će biti primljen u strano državljanstvo.¹

Mesur Šaćić jedan od mjesnih rukovodilaca u Dugoj Poljani kod Sjenice, isticao je docnije: "Nama u opštinama, rukovodstvima tih organizacija, niko nije ništa rekao, dao zadatak, insistirao da se to iseljavanje zaustavi, da se razgovara sa ljudima, da ne idu iz socijalističke u kapitalističku zemlju... Koliko znam vlast je onda jedno vreme ćutala, kao da se ništa u tom pogledu nije dešavalo".² Službenici opština su ljudima obećavali sve potrebne papire a za uzvrat dobijali čilime i druge poklone. Pričalo se i o postojanju "lutajućih" advokata koji su, na magarcima, obilazili udaljena peštarska sela, ugovarali poslove i sređivali potrebnu dokumentaciju za iseljenje.³ Pedesetih godina XX stoljeća u okolinu Sjenice (Duga Poljana, Boguti, Bagačići, Šestovo, Kratovo) dolaze Srbi iz zlatarskog kraja kupujući veoma jeftino imanja od Bošnjaka koji su odlazili u Tursku.⁴

U Novom Pazaru su lokalne vlasti, shodno zakonskim odredbama, upozoravale da su svi građani koji su prodavali kuće prethodno bili dužni da iste prvo ponude opštini na otkup, pa tek onda ako ona odbije, da je onda mogu prodati drugom kupcu. Zato su kuće bile veoma jeftine. Ponuda kuća na prodaju bila je znatno iznad tražnje pa su dovitljivi ljudi za veoma malo novca dolazili do lijepih kuća. Tu priliku

¹ Lj. Stojković-M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 99.

² "Sa ove distance gledajući na događaje ne može čovek da se otme utisku da sakupljanje oružja u to vreme, kad je iseljavanje počelo da se vrši nije puška koincidencija, jer je akcija oko oružja jako ubrzala proces iseljavanja Muslimana u Tursku". Cit. prema: M. Šaćić, *Vučji tragovi*, izd. "Mrlješ", Beograd 1996, 190; upor. Isti, *Druga sofa*, Beograd 1998, 112.

³ M. Šaćić, *Vučji tragovi*, 189, 192. Šaćić dalje navodi: "Kasnije, posle dvadesetak godina, kad sam obilazio neke rođake u Turskoj, koji su se iselili u vreme koje opisujem, pričali su mi na koje su sve muke i teškoće nailazili prilikom kompletiranja dokumentacije. Imenovali su ljude koji su im u tome za debele pare pomagali... Pričali su mi o nekim koji su ovamo važili kao vrlo ugledni i pravični, nepodmitljivi i uzorni radnici na svim mestima i položajima".

⁴ D. Drljača, *Etnološke beleške o stanovništvu Zlatarskog kraja*, 498.

su posebno iskoristili Bošnjaci iz sjevernih krajeva Crne Gore i Polimlja kupujući upravo te kuće.¹ Doseljenici iz Crne Gore kupovali su i kuće po selima novopazarskog kraju od Bošnjaka koji su se iseljavali.² Dr. Petar Vlahović je zapisao o tim doseljenicima: "Najnovije doseljenike (misli se na novopazarski kraj - prim. S. B.) sačinjavaju Muslimani iz Polimlja koji Novi Pazar i njegovu okolinu smatraju odskočnom platformom za dalja kretanja prema Makedoniji i Turskoj. Seobe ove vrste otpočele su posle Drugog svetskog rata. Naime, reč je o onom muslimanskom stanovništvu koji bi želelo preko iseljeničkog pasoša da se useli u Tursku".³ Kako ova lica nisu u svojim opštinama uspjeli da dobiju potrebna dokumenta radi iseljenja, dolazila su u Novi Pazar gdje je ta procedura išla brže.

Proces doseljavanja Bošnjaka iz gradova sjeverne Crne Gore u novopazarski kraj nije zvanično analiziran, kao ni razlozi koji su uticali na intezivne pokrete ovog stanovništva. Dr. E. Mušović je ovo doseljavanje objašnjavao navodnom primamljivošću Novog Pazara "naročito od onda kada je u njemu počela da se razvija industrija u nešto pojačanom obimu", iako nje tada u Novom Pazaru nije uopšte

¹ R. Crnišanić, *Tijesna čaršija*, 178-180.

² *Katastarska opština Mur*, materijal Opštinskog komiteta SKS Novi Pazar, *Analiza stanja, problema i zadataka na sprovođenju odluka VII kongresa SKJ*, Novi Pazar 11.3.1959, 9.

³ On navodi: "Ali kako su za sada turske vlasti rezervisane prema "Bošnjacima" to im za prvo vreme Novi Pazar s okolinom služi prvenstveno kao sabirni centar. Doseljeničko stanovništvo iz Sandžaka pre svega kupuje kuće uz skromnu okućnicu i zapošljava se u industriji, jer svoj boravak u novopazarskom kraju smatra privremenim. Zbog toga što živi u neprekidnom iščekivanju, može se reći da je život ovog dela stanovništva relativno nesređen. Karakteristično je da jedna odseljena porodica obično povlači za sobom druge, pre svega bliže rođake a zatim susede... Ova useljavanja ne ograničavaju se samo na Polimlje kao zemlju maticu, mada su ona ipak najbrojnija, već obuhvataju i druge predele u kojima ima muslimanskog življa. Uočava se, npr., bosanskohercegovačka struja čiji je glavni pravac kretanja duž starog "bosanskog drumu", koji istodobno obuhvata i predele oko Pljevalja, Prijepolja, Priboja i Nove Varoši. Matice ove struje ne pružaju se duboko u Bosnu već su uglavnom ograničeni na periferne sandžačke oblasti na severozapadu... Međutim, izvestan broj ovih došljaka postepeno se privikava na novu sredinu, sklapa nova poznanstva i rodbinske veze, pa se opredeljuje za stalan boravak" - prema: P. Vlahović, *Najnoviji useljenici*, u: Novi Pazar i okolina, 393-394.

bilo. pogotovo u takvom obimu da bi ona mogla biti faktor za naseljavanje.¹ Lokalni rukovodioci su ovo doseljavanje tumačili kao isključivu posljedicu ekonomske zaostalosti krajeva iz kojih su dolazili. Međutim, i Novi Pazar je bio nerazvijen. Očito se radilo i o drugim motivima koji su uticali na masovnost iseljavanja u pravcu Novog Pazara, uključujući svakako i ono šta se dešavalo Bošnjacima na tom prostoru u toku rata, naročito stradanje od četnika, kao i akcije nove vlasti nakon 1945. godine (rekvizicija, IB, rušenje džamija i drugih islamskih objekata, prisilno zadrugarstvo i druge akcije). Samo u selo Trnava, nedaleko od Novog Pazara, došlo je nekoliko desetina bošnjačkih porodica iz Crne Gore, naseljavajući se na imanjima onih koji su se selili u Tursku. U ovom selu je bilo dosta potomaka muhadžira iz Hercegovine doseljenih nakon 1878. godine.²

Vlasti razlozima iseljavanja Bošnjaka, preokupirane drugim problemima, nisu mnogo posvećivale pažnju, nalazeći ih u "istorijskom, ekonomskom i društveno-političkom kontekstu".³ Štampa je o tome malo pisala. U lokalnoj štampi tek se o tome stidljivo počelo nešto govoriti. Kao inicijatori iseljavanja označeni su "obezglavljeni i razvlašćena muslimanska i velikosrpska buržoazija, raskulačeni elementi na selu i sav onaj šljam koji je služio okupatoru".⁴ Pitanje se, kao i u prethodnim vremenima, svodilo, prema oprobanim obrascima, isključivo na djelovanje i propagandu "neprijateljskih elemenata". Drugi pokretači iseljavanja, vezani za agresivno ponašanje nove vlasti nisu pominjani.

¹ E. Mušović, *Etnički procesi*, 115-116.

² Od 1958. do 1970. odavde su se u Tursku iselili Fazlagići, Džuburovići, Čustovići, Čorhamzići, Bilalovići, Kapetanovići. U Trnavu tada dolaze porodice Mehovića iz Bora kod Berana, Puze, Veskovići, Begovići i Idrizovići iz Zatona kod Bijelog Polja, Halilovići i Salkovići iz Sutivana kod Bijelog Polja, Mahmutovići iz Bistrice, Kalići iz Rasova kod Bijelog Polja i druge porodice - prema: E. Mušović, *Demografske karakteristike prigradskih i drugih sela u okolini Novog Pazara*, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 14-16, Beograd 1984, 491-492.

³ IAR, SO NP, Knjiga zapisnika sa sednica SO-e Novi Pazar, Sjednica SO Novi Pazar od 24.2.1969, *Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku uz otpust iz državljanstva*, Sekretarijat za unutrašnje poslove SO Novi Pazar, Novi Pazar novembra 1968.

⁴ "Bratstvo", br. 150, Novi Pazar 1954.

U nosećim referatima na sreskim partijskim konferencijama pedesetih godina o problemu iseljavanja veoma se malo govori. Rijetki diskutanti iz redova Bošnjaka, pokreću i ova pitanja, ali nastojeći da amortiziraju i uopšte posljedice iseljeničkog pokreta. Tako se 1954. govori da razni elementi "razvlašćene muslimanske buržoazije" vrše propagandu za iseljavanjem, tražeći da se omladina vaspitava u duhu socijalizma; a ne da ih odvede u Tursku "i da se tamo vaspitavaju u onom duhu u kome su vaspitavani i njihovi roditelji". Po ovim navodima u Tursku je išla ova problematična "razvlašćena buržoazija" kojoj je oduzeta imovina; pa je zato tražila društveni poredak u kome će se ponovo moći obogatiti. Kao jedan od centara "psihoze želja za odlaskom u Tursku" pominje se i Skoplje, zatim "sistematski i neprijateljski rad protivu koga se komunisti u gradu nisu borili".¹ Na partijskim skupovima se kao glavni agitatori pominju mjesni imami, koji su skoro svi imali "vasike" za iseljavanje.² Pored njih, kao inicijatori su isticali i "pojedini reacionari" koji šire defetizam i osjećaje nesigurnosti.³ Preporuke su bile da se o Turskoj govori kao o kapitalističkoj zemlji, pod jakim uticajem Amerike.⁴ Diskutanti su, pored upozoravanja na propagandu, koja ima za cilj "neko nesigurno stanje za muslimane u Jugoslaviji", isticali da seljaci, pripremajući se za odlazak, više nisu željeli da rade, da su neki masovno uništavali svoje šumske posjede i voćnjake.⁵

Lokalni partijski organi su punu pažnju posvećivali obuzdavanju vjerskih manifestacija, pogotovo u toku mjeseca Ramazana, sprečavajući paljenje vatri po brdima u čast ovog velikog islamskog praznika. Istovremeno se zabranjivao post radnicima muslimanima. Partijski komitet u Novom Pazaru je preporučivao otvaranje fabričkih menzi "kako bi se radnicima omogućila ishrana a samim tim i sprečila

¹ IAR, SK SKS, Zapisnik sa Sreske konferencije SKS sreza Deževskog od 22.2.1954. Diskusije H. Mujovića, O. Dervišurevića i R. Pruševića.

² IAR, Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 3, Oštinska konferencija SKS opštine Novi Pazar održana 11.3.1960.

³ IAR, SK SKS, k. 3, Zapisnik sa sednice od 1.2.1955.

⁴ IAR, SK SKS, k. 3, Zapisnik sa savetovanja od 12.12.1955.

⁵ IAR, SK SKS, k. 1, Zapisnik sa Prve konferencije SKS sreza Novi Pazar od 3. 1.4.3.1956.

mogućnost da poste ramazan".¹ Na partijskim konferencijama 1956. se raspravljalo ko jede svinjsko meso i mast, upozoravajući svojim zaključcima one partijske aktiviste koji to ne rade, da nisu raskrstili sa konzervativizmom.² I na narednim partijskim konferencijama će se i dalje iznositi "uspješni" podaci o zabrani posta, potkrepljeni akcijama u kojima se "naše radnice podsmehuju radnicama koje poste".³ Drago Purić, sekretar Sreskog komiteta, je naglašavao na sjednicama ovog partijskog foruma, da ne treba dozvoliti nikakvu propagandu oko podsticanja iseljavanja, ali da svi oni koji "žele mogu podneti molbu i to nikome ne treba sprečavati".⁴ Partijski izvještaji su govorili da je znatan broj ljudi išao po selima i održavao skupove radi pravljenja spiskova domaćinstava koja žele da se ise. Ti spiskovi su potom nošeni u tursku ambasadu u Beogradu, ili njeno konzularno predstavništvo u Skoplju. Prijavljena domaćinstva su davala od 150 do 1000 dinara za putne troškove lica koja su nosila ove spiskove. Prema podacima iz nadležnih službi ova lica su imala 59 kontakata sa turskom ambasadom. Protiv jednog broja ovih lica podnijete su krivične prijave. Zaključak Sekretarijata Sreskog komiteta iz oktobra 1956. bio je da cjelokupna akcija potiče od "antisocijalističkih i antinacionalnih elemenata koji iz neprijateljskih pobuda nakaradno tumače naše mere, okupljaju oko sebe neobaveštene ljude koji sa nacionalnim osećanjima

¹ IAR, Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 3, Opštinska konferencija SKS opštine Novi Pazar održana 10.4.1956.

² IAR, Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 3, Oštinska konferencija SKS opštine Novi Pazar održana 10.4.1956. Asim Kamešničanin, jedan od "prozvanih" se pravdao: "Mast moji roditelji neće, a ja i moja žena hoćemo. Ako je to korisno, ne radi mene već uopšteno, onda da ja rasčistim sa svojim roditeljima, odvajanjem od istih".

³ IAR, Zapisnici i materijali Opštinske konferencije SKS Novi Pazar, k. 3, Oštinska konferencija SKS opštine Novi Pazar održana 11.3.1960, Hakija Jusufović, direktor preduzeća "Ishrana" je isticao da u Novom Pazaru malo "drugova muslimana članova SK" kupuje svinjsko meso ili mast: "Ja lično znam da to čini drug Ramiz Prušević, koji je redovni kupac tih proizvoda u našoj prodavnici". Jedan prodavac koji je odbio da prodaje mast izgubio je posao.

⁴ IAR, SK SKS, k. 3, Zapisnik sa sednice Sreskog komiteta od 5.10.1956. Najviše zahtjeva za iseljavanje tada je pristiglo iz Novog Pazara, kao i sela Delimeđe i Ugao.

takođe nisu raščistili".¹ Poželjni sadržaj "nacionalnih osećanja" nisu pri tome jasnije definirali. On se, valjda, shodno tadašnjim pravima, ali i obavezama, "pravilnog" nacionalnog izjašnjavanja, podrazumijevao, pa ga nije bilo potrebno ni isticati.

Iseljavanje je zahvatalo sve slojeve stanovništva. Na sjednici OK SK Novi Pazar održanoj 26. decembra 1956. istaknuto je da se za iseljavanje prijavilo 500 lica različitog socijalnog statusa. Bilo je veoma teško doći i do približnih podataka o broju iseljenika pošto su se dokumenta postepeno prikupljala i preko različitih organa, pa niko od nadležnih nije imao detaljan uvid koliko se doista lica pripremalo za odlazak. Od 116 porodica koje su podnijele zahtjev za otpust iz državljanstva 59 je bilo zemljoradničkih, 32 zanatlijske, osam službeničkih i 10 radničkih porodica. Među porodicama koje su se selile naročito su bile uočene one ugledne i starinske: Nuhovići, Poplate, Biševci, Sejdovići, Ljajići, Rupići, Džudževići, Melajci. Kao razlozi za iseljavanje istaknuti su: vjerski fanatizam i vjerski razlozi, rodbinske veze, strah od novog rata i pokolja, razni pritisci organa bezbijednosti, prijetnje i maltretiranja. Zvanični organi su tumačili da je strah kod Muslimana šta će biti sa njima kad umre Tito također imao udjela, kao i ubjeđenja da su oni zapravo "Turci", te da ih je kao takve tretiralo i srpsko stanovništvo. O atmosferi koja je zavladała novopazarskim krajem jedan od diskutanata je naveo: "Ljudi skoro ni za šta nisu zainteresovani. Osećaju se nekako privremenim i nezainteresovanim za bilo kakve akcije i poduhvate". Oni koji su se htjeli seliti ispisivali su svoju djecu iz škola, rijetki studenti su prekidali studiranje. Kuće su prodavane u bescijenje. Pojedinci koji su se selili, poput Jusufa Džudževića, Elmaza Derviševića, Mehe Biševca, Redžepa Nikšića, Latifa Husića pravili su oproštajne večeri na kojima je, prema informacijama vlasti, pozivano na masovno iseljavanje. Gradom su širene informacije da će Turska lakše primati iseljenike ako ih bude što više.² Prijem u KPJ je bio znatno usporen, zbog mogućnosti da se novoprimljeni članovi brzo ise u Tursku, zbog čega ih je bilo

¹ IAR, SK SKS, k. 3, Zapisnik sa sednice Sekretarijata Sreskog komiteta SKS Novi Pazar od 10.10.1956.

² Sjednica OK SK Novi Pazar od 26.12.1956. Bilješka R. Crnišanina.

potrebno odmah isključiti.¹ Pojedini opštinski službenici su, za velike pare, prodavali ovjerene, blanko dokumente onima koji su se htjeli iseliti a nisu ispunjavali sve potrebne uslove za otpust iz državljanstva.² Na sreskoj partijskoj konferenciji 1957. Hilmija Hasanagić, uz isticanje da je već 2.000 otišlo, a da se 4.000 muslimana priprema za odlazak, kako noseći referati ne pominju problem iseljavanja, da se ne radi o iseljavanju "Turaka" već o "slovenskom elementu", da "sirotinja manje odlazi, a da uglavnom odlaze razni špekulanti, begovi, pa i članovi SK", daje prijedlog da treba pustiti one "špekulante i one elemente kojima nije mesto među nama, dok dobrim radnicima treba obezbediti zaposlenje".³

Posjeta reisu-l-uleme Sulejmana ef. Kemure gradovima po Sandžaku krajem jula 1958. godine, kada su lokalni organi nastojali zaustaviti administrativnim mjerama iseljavanje u Tursku, nije donijela neko umirujuće olakšanje Bošnjacima. On je, shodno vremenu i okruženju, dao pomirljivu izjavu kako ga je najviše impresionirala "prisna saradnja ustanova Islamske vjerske zajednice sa organima vlasti".⁴ U takvoj zbilji, pozivajući na ostanak, Jakup Memić je upozoravao: "Naša je sveta i vjerska dužnost da se klonimo luksuza i nepotrebnih stvari jer jedna poslovice kaže: Ko kupuje ono što mu ne treba, prodavaće i ono što mu treba. Treba što manje da kupujemo ono što možemo sami da proizvedemo, da čuvamo i štedimo mukom zaradeni novac, da svoje poljoprivredno imanje obrađujemo kako treba i da u nikom slučaju ne dozvolimo da se među nama širi mržnja, nesloga, smutnja i lukavstvo. Umjesto da naši ljudi posiju ljučiku i stočnu repu i da poboljšaju doprinos svojih prihoda u mlijeku oni idu kod nekih vajnih hodža da im uoči marta zapišu stoci, da ima više mlijeka i da se ne brane musti. Eto, to je taj primitivizam, koji donosi bijedu i to su ti stari nevaljali običaji od kojih treba da bježimo-hidžret

¹ IAR, SK SKS, k. 3, Zapisnik i referati sa sastanka Sreskog komiteta SKS Novi Pazar od 23.1.1957.

² "Bratstvo", br. 263, Novi Pazar 10. mart 1958. U martu 1958. bili su uhapšeni službenici arhive NOO Novi Pazar Milan Miletić, Šučrija Ugljanin, Ljutvo Đorlović i Mirko Jančićević.

³ IAR, SK SKS, Zapisnik sa Druge partijske konferencije SKS sreza Novi Pazar od 24.11.1957.

⁴ "Bratstvo", br. 277, Novi Pazar 1. avgust 1958.

činimo, a ne da bježimo iz domovine, iz svog zavičaja u kome smo se rodili, porasli, od svojih najbližih i najmilijih sa kojima smo život proturili. Vidite li kako izgledaju živi rastanci, da li ste prisutni kada neka porodica seli, a po nekoliko je prati, da li ste uočili taj žalosni momenat kada se ljudi od tuge gube i u nesvijest padaju, a za djecu i žene da ne govorimo. U tome, žalosnom momentu moraju zaplakati i oni koji te nikada nisu poznavali, pa čak i oni koji su se nekada mrzili, a tako isto i ti njih".¹ Očito je da ljudi nisu imali naročite prohtjeve, iako se svijet oko njih brzo i progresivno mijenjao. Iz tog kontrasta su proizlazili i ovakvi savjeti, nastali u vremenu apatije i bezizglednosti.

Misao seobe je destruktivno djelovala na sredinu u kojoj je bila prisutna, pasivizirajući i demobilizirajući ljude kod kojih je postojala nakana da se sele. Oni su bili opterećeni mislima da su tu samo privremeno, da nema potrebe da se bilo šta poduzima, kada će svakako jednoga dana sve to ostaviti ili prodati veoma jeftino. Vjerski teoretičari su seobe vidjeli i kao bježanje od vlastitih slabosti, od sudbine koja ljude uvijek prati i od koje se ne može pobjeći.² Šerijatski tumači nisu mogli riješiti pitanje manjinskog muslimanskog stanovništva i njegove sudbine u većinskom okruženju hrišćanskih naroda. Dr. E. Mušović, koji je iseljavanju Bošnjaka iz Sandžaka u svojim radovima posvetio dosta pažnje, iako i sam porijeklom iz muhadžirske porodice, primarni razlog je gotovo isključivo nalazio u ekonomskim problemima, ne ulazeći u druga, delikatnija pitanja, koja je ipak, nalazeći snage, letimično pominjao.³ Za pojedine demografe, poput dr. Dolfe

¹ J. Memić, *Vasika*, Glasnik, br. 6-8, IVZ, Sarajevo 1958, 266-275. Autor dalje piše o onima koji su se odlučili na muhadžirluk: "Oni ne znaju ni kakve će sve muke i poteškoće naići kada ostanu bez svoje imovine, bez kuća i vatana, bez poznanika i prijatelja i idu među nepoznat narod čiji jezik ne poznaju, u većini slučajeva bez škole i zanata, a ako nešto imaju od školske spreme, čim pređu granicu svoje domovine, postaju nepismeni, jer ne znaju jezika, pa im i škola slabo može da pomogne. Ovo je, doduše, nekim usijanim glavama teško i objasniti sve dotle dok ne okuse muhadžirske čorbe".

² H. Đozo, *Zapažanja sa puta po Sandžaku, Kosmetu i Makedoniji*, 463.

³ E. Mušović, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju*, 459. Kao drugorazredne razloge on smatra: "Verski fanatizam, porodične i rođačke veze, strah od rata i njegovih posledica, određeni pritisci koji javno nikada nisu izlazili na videlo (o ovom posljednjem govore neki koji su se iselili)".

Vogelnika, bez kompleksnijeg uvida u kontinuitet ove pojave dugog trajanja, iseljavanje muslimanskog življa 1953.-1961. "neistorijski uzeto jeste fenomen koji se pojavio iznimno".¹ Radilo se o parcijalnom sagledavanju problema u ograničenom vremenskom okviru. Pri tome je proces iseljavanja izoliran i sveden na nepovezane mikro pojave. Nije detaljnije sagledavana dubina i kontinuitet ovog historijskog procesa na širem balkanskom prostoru čime je onemogućeno istraživanje njegove trajnosti.

Put preko Makedonije

Po J. Trifunovskom, Bošnjaci u Sandžaku su se bili toliko namnožili da se jedan "deo mora nekuda seliti".² Bošnjaci su se prvobitno selili iz Sandžaka direktno u Tursku. Nakon administrativnih zabrana 1958. godine, kada je vlada Srbije, na osnovu inicijativa partijskih rukovodioca iz sandžačkih gradova, te poslanika Voje Lekovića i Selma Hašimbegovića, odlučila da više ne daje olahko otpust iz jugoslavenskog državljanstva, išlo se preko Makedonije, odakle su lakše, nakon dobijanja makedonskog republičkog državljanstva, moglo otići u Tursku. Rastanci su, naročito po selima bili teški: danima se plakalo i lelekalo, a kad je došao dan rastanka padalo se i po putu bez svesti.³ Odigravale su se i prave porodične drame. Zabilježen je i slučaj da se jedan čovjek želio iseliti sa porodicom u Tursku ali da je otac njegove žene bio protiv toga, te je on, na kraju,

¹ D. Vogelink, *Obim i neke karakteristike unutrašnje migracije u Jugoslaviji u razdoblju 1953-1961. godine*, Ekonomski anali, br. 12-13, Beograd 1962: Demografski razvitak nacionalnosti, 270.

² J. Trifunovski, *Posleratne migracije stanovništva u Narodnoj Republici Makedoniji*, 125.

³ Rečko Derdemez se sjećao svog polaska 11. oktobra 1958. iz tutinskog kraja: "Bujkoviće ustalo na nože. Prati nas i plače preko 500 duša. Svi hoće da nas dotaknu, da nas zagrlje, da nas vide, jer ko zna...možda je to zadnji put. Dugo gledaju za nama, a mi nikako da odvojimo oči od seljana, od Vrela, Matipolja, Višnjice, Batrćuše. Hoćemo da večno i u tuđini zadržimo slike zavičaja i detinjstva" - nav. prema: H. Derdemez, *Derdemezi i prijatelji*, Tutin 1994, 53.

sam sa djecom otišao dok mu je žena ostala u Novom Pazaru.¹ Ljudi bi prodavali svoja imanja po Sandžaku, odlazili u Makedoniju i tu se privremeno naselili, da bi odatle, nakon izvjesnog vremena i pribavljanja potrebne dokumentacije, odlazili u Tursku.² Kuće su nerijetko nakratko kupovane od prethodnih sandžačkih doseljenika koji su se selili u Tursku, a onda ponovo prodavane drugim slično namjerenim, novim privremenim doseljenicima iz Sandžaka. Neki su to ocijenili kao "muhadžirluk sa presjedanjem".³ Intervencije lokalnih sandžačkih političara, koji su htjeli zaustaviti seobe, kod makedonskih organa nisu dale rezultate. Dobijali su odgovore od najviših makedonskih rukovodilaca da oni daju otpust iz državljanstva samo pravim Turcima i nikom drugom.⁴ Sandžaklije su u Makedoniji lahko zahvaljujući olakšanoj administrativnoj proceduri, postajali "pravi Turci". Mada su mnoge porodice planirale da se u Makedoniji zadrže kratko do puta ka Turskoj, nekoliko hiljada je, sticajem niza okolnosti, ostalo da živi.⁵ Za J. Trifunovskog to je bilo spuštanje "brdana i planinaca iz siromašnijih delova Sandžaka u pitomije kotline Makedonije". U Skoplju i njegovoj okolini naselile su se brojne porodice.⁶ Nije prošlo mnogo vremena od njihovog dolaska a u

¹ M. Radovanović, *Porodica, brak, srodstvo i srodnički odnosi u selima u neposrednoj okolini Novog Pazara*, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 14-16, Beograd 1984 541-542.

² M. Lutovac, *Etničke promene*, 222; E. Mušović, *Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj*, Zbornik Etnografskog instituta, knj. 12, Beograd 1981, 68-69; Isti, *Makedonija kao most na putu iseljavanja sandžačkih Muslimana i kao njihova nova domovina*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994, 138-140; M. Memić, *Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka u funkciji reafirmacije Sandžaka i bosanskog nacionalnog bića*, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, 212-215.

³ "Selam", br. 5, Prizren juli-avgust 1996.

⁴ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 192.

⁵ J. Čolović, *Sandžaklije u Pelagoniji*, "Preporod", br. 10/210, Sarajevo 15-31. maj 1979; Š. Borančić, *Sandžaklije u Makedoniji*, "Sandžak", br. 21-22, Novi Pazar juni 1993.

⁶ J. Trifunovski, *Posleratne migracije stanovništva u Narodnoj Republici Makedoniji*, 125. Doselile su se porodice Čatovića, Vodopića, Spahića, Topića,

Makedoniju su počeli pristizati i drugi Bošnjaci iz raznih dijelova Sandžaka.¹

Put preko Makedonije inteziviran je nakon 1958. kada više nije bilo jednostavno dobiti u Srbiji i Crnoj Gori otpust iz jugoslavenskog državljanstva. Oni koji su se željeli iseliti već su se izjašnjavali kao Turci, pa su kao takvi u Makedoniji, gdje su se kraće zadržavali, lakše dobijali otpust iz državljanstva i potom se selili.² Turske su vlasti smatrale "čistim Turčinom" samo onoga ko je najmanje dvije godine živio kao deklarirani Turčin u Makedoniji. U to vrijeme su se u Skoplju masovno kupovale (dijelile) potvrde o navodnom turskom porijeklu.³ Po popisu iz 1948. u Jugoslaviji je bilo 97.954 lica koja su se izjasnili kao Turci; 1953. se izjasnilo 259.535; po popisu iz 1961. godine 182.964 a po popisu iz 1971. godine 127.920 lica.⁴ Neki istraživači također uzimaju u obzir specijalni političko-historijski trenutak u

Čavića, Sulejmanpašića i druge. Iz Plava i Gusinja su se doselili Omeragići, Džanići, Medunjan, Redžepagići, Šabovići, Seferovići, Draškovići, Radončići, Đukanovići, iz Berana Ramusovići i Zejnićlovići, iz Rožaja Čatovići, iz Bijelog Polja Muderizovići, Idrizovići, Haskovići i Mehovići, iz Novog Pazara Hudovići i Muratovići, iz Sjenice Hadžiahmetagići, Kugići i Spahovići, iz Priboja Hasanagići i Kreho, iz Pljevalja Selimanovići, Bajrovići i Tahirbegovići, iz Goražda Hodžići, iz Mostara Čemalovići i Radžanovići, iz Stoca Čatovići, iz Nevesinja Kazazići, iz Gračanice Ruvčići, iz Maglaja Sofići i Arifagići, iz Prozora Sabitovići, iz Konjice Džumhuri, iz Bugojna Krzići, iz Rudog Osmanići, iz Sarajeva Spahići i Bajramovići - prema: B. Redžepagić, *Bošnjaci u Makedoniji*, "Vakat", br. 3, Skoplje marta 1994.

¹ J. Trifunovski, *Bošnjaci u Makedoniji - prilog proučavanju posleratnih migracija stanovništva u FNRJ*, Geografski pregled, V, Sarajevo 1961, 96-99.

² R. Crnišanić, *Tijesna čaršija, 191-193*; upor. E. Mušović, *Makedonija kao most na putu iseljavanja sandžačkih Muslimana i kao njihova nova domovina*, 135-142.

³ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 25. septembar 1998.

⁴ K. Hadžić, *Brojnost i rasprostranjenost muslimana u Jugoslaviji*, 120-121. Savjetnik u republičkom komitetu za inostrane poslove SR Makedonije izjavio je feljtonisti prištinskog dnevnika "Jedinstvo" da "onu rekordnu cifru od 259.535 popisanih Turaka u našoj zemlji 1953. godine treba primiti sa velikom rezervom, jer među njima ima dosta i lažnih Turaka" - opšir. P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 25. septembar 1998.

vrijeme izvođenja popisa 1953. godine, koji se odnosi na Balkanski pakt između Jugoslavije, Turske i Grčke (tzv. Balkanski pakt), sankcioniran ugovorima triju država 28. februara 1953. u Ankari i 8. avgusta 1954. na Bledu, ocjenjujući da je za određene etničke grupe i manjine, otvaranje novog poglavlja političkih odnosa između Jugoslavije i Turske predstavljalo privremeni, ali bitan izazov u njihovom etnokulturnom prilagođavanju.¹

Prema zvaničnim podacima do 1964. preko Makedonije iselilo se iz opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin u Tursku 8.874 lica. "Nova Makedonija" je 1.170 dana, od 5. januara 1953. do 18. maja 1957. objavljivala spiskove sa imenima lica koja su tražila ispisivanje iz jugoslavenskog državljanstva sa makedonske teritorije. Država je nakon toga naredila da se prekine sa takvom praksom. U tim spiskovima bilo je ukupno 67. 648 lica.² Altan Deliorman smatra da se u tom periodu u Tursku iz Jugoslavije iselilo 89. 972 lica. Razliku od 22.324 osobe Ferit i Sevdije Shehu tumače time, između ostalog, da je bilo dosta lica koja su se iselila preko Makedonije u Tursku, ali da njihove generalije nisu bile objavljivane u "Novoj Makedoniji", iz čega zaključuju da makedonski organi nisu objavljivali sva imena iseljenika. Altan Deliorman smatra da su nadležni makedonski organi bili veoma širokogruđi kada je u pitanju bilo iseljavanje u Tursku, kada su iseljenici brzo, bez ikakvih poteškoća, dobijali sva potrebna dokumenta. Beđet Hamid Halili (Gunaj) koji se doselio u Istanbul, docnije je svjedočio da je njegova porodica za svega 24 časa dobila sva potrebna dokumenta za iseljenje, iako su bili pod uslovnom kaznom zbog sukoba

¹ M. Radovanović, *Antropogeografske i etnodemografske osobnosti šarplaninskih župa Gore, Opolja i Sredske*, u: *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska. Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike*, 41.

² F. Shehu-S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 69. Tako "Nova Makedonija" 13. decembra 1956. objavljuje u rubrici "Oglasi" tipizirani oglas: "Sekretarijat za unutrašnje poslove pri ONO - Ohrid - ispostava Kičevo saopštava da su Abdulovski Rešidov Abdula, žena Safija, braća Ismail i Nazif i snahe od braće Nedžiba i Remzija iz sela Plesnica, okolina Ohrida, podnijeli molbu za otpust iz državljanstva FNRJ, pa se saglasno članu 19, tačka 3, Zakona o državljanstvu FNRJ, obavještavaju sve javne, društvene organizacije i ustanove da u roku od 10 dana naprave prigovor ovom Sekretarijatu u odnosu na njihove neizvršene obaveze prema istim".

sa jednom porodicom. Državni organi u Makedoniji su od iseljenika prevashodno zahtijevali da izmire sve dugove. U slučaju neizvršavanja dobijali su opomenu da u roku od 10 dana izvrše sve svoje obaveze. Ljudi su to plaćali s obzirom da su imali novca, pošto su prethodno rasprodali svoje kuće i imanja.¹

Iz Makedonije se 1951.-1955. iselilo u Tursku oko 38.000 lica.² Od 1955. do 1958. iz Makedonije se iselilo 160.000 lica.³ Po istraživanjima dr. Gligora Todorovskog 1950.-1970. iz Makedonije se u Tursku iselilo 127.000 lica, a u isto vrijeme se doselilo 28.000 lica sa Kosova i Sandžaka.⁴ U Makedoniji je 1953. bilo 203.936 Turaka (15,6% od ukupnog stanovništva u Republici) a 1971. zbog iseljavanja tek 108.552 Turaka (odnosno 6,6% od ukupnog stanovništva).⁵ Iz planinskih sela zapadne Makedonije su se iseljavali i Torbeši. Oni odlaze iz Donje Reke, iz okoline Kičeva, Prilepa, Kavadaraca. Nakon 1945. smatralo se da su oni Makedonci, pa se brojka od 37.096 Makedonaca islamske vjeroispovijesti po popisu iz 1948. vjerovatno na njih odnosi. Docnije se, međutim, nacionalnosti Torbeša pristupalo opreznije, pošto "im svijest o vjerskoj pripadnosti prigušuje nacionalno osjećanje" pa se navodno zbog toga "postepeno sele u Tursku".⁶ Nijazi Limanovski, tvrdeći da su se kao Turci izjašnjavali i oni "Makedonci

¹ F. Shehu-S. Shehu, *Pastrimet etnike*, 66.

² G. Todorovski, *Demografskite procesi vo Makedonija predizvikani od iseluvanje na Turci vo pedesetite godini*, Glasnik, INI, god. 41, br. 1-2, Skopje 1997, 64-67.

³ Opširnije: F. Shehu-S. Shehu, *Pastrimet etnike*, kao i feljton u "Borbi". *Etnička čišćenja albanskih prostora od 1953. do 1957*, "Borba", Beograd 25-26. januar 1994; M. Blagojević, nav. djelo, 252.

⁴ E. Mušović, *Makedonija kao most na putu iseljavanja sandžaklikih Muslimana i kao njihova nova domovina*, 140; Isti, *Stanovništvo sjeničkog i tutinskog kraja*, 36-37.

⁵ J. Trifunovski, *Tursko stanovništvo u Makedoniji*, 135-136; upor. A. Popović, *L Islam Balkanique: Les Musulmans de Sud-Est Europeen dans la periode Post-Ottomane*, Osteuropa Institut an der Freien Universitet, Berlin 1983.

⁶ Upor. M. Imamović, *Nesporazumi oko Muslimana*, Gledišta, br. 2, god. XII, Beograd 1971, 247-250; V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1981, 387; G. Palikruševa, *Etnoasimilacioni procesi kod pripadnika torbeške etničke grupe naseljene u Izmiru*, Zbornik radova, Etnografski institut, knj. 20, Beograd 1989, 57-68.

muslimani" slavenskog porijekla i makedonskog jezika, koji nisu htjeli da se sele, ostajući "niti vamu, niti tamu".¹ Seobom su bili zahvaćeni i Goranci, iako su djelimično išli i ka gradskim naseljima unutar Jugoslavije "u kojima ima muslimana naše krvi i jezika kao u Bosni".² Razloge za iseljavanje Goranaca i odlazak u "pusti madžir" trebalo je tražiti i u uvođenju kolektivizacije i otkupa na selu, kao i u sveopštoj privrednoj nerazvijenosti i političkim prilikama.³ Goranci su odlazili u Tursku preko Makedonije. Prije nego što bi napustili rodni kraj, svi su morali da promjene svoja prezimena i dodaju turske nastavke - lar, oglu, lardan i druge. Neki, koji su odustali od seobe, zadržali su ta turska prezimena.⁴

Od 1945. do 30. aprila 1967. sa područja MZ Duga Poljana (opština Sjenica) u Makedoniju se iselilo 123 porodice sa 835 članova. Iz Makedonije u Tursku otišlo je 23 porodice sa 163 člana, direktno je u Tursku otišlo 57 porodica sa 433 člana. U Velesu je ostalo da živi tri, Žitošu 38, Orizaru 86 i Skoplju 44 lica porijeklom iz Duge Poljane.⁵ Sa područja Klادنice, u sjeničkom kraju, od 1945. do 1970. iselilo se 94 domaćinstva sa 547 članova. Direktno u Tursku je otišlo 10 domaćinstava sa 58 članova, dok je iz Makedonije otišlo pet domaćinstava sa 31 članom.⁶ Bošnjaci iz Sandžaka i Crne Gore naselili su se 1950.-1964. u 26 sela u okolini Skoplja, Velesa, Prilepa kao i u samom Skoplju.⁷ Sedamdesetih godina XX stoljeća tu je registrirano

¹ N. Limanovski-S. Dojčinovski, *Nacionalniot identitet na Makedonciite muslimani* (u daljem tekstu: *Nacionalniot identitet*), Skopje 1991, 16.

² M. Lutovac, *Gora i Opolje*, 44.

³ H. Hasani, *Migracije stanovništva Gore*, 153.

⁴ S. I. Aljabak, *Gora-muhadžirluk kao sudbina*, "Selam", br. 24, Prizren maj-jun 2002.

⁵ F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, 119-120.

⁶ S. Selimović, *Kladnica*, 128.

⁷ Naseljenici u Makedoniji su bili iz okoline Berana, Bijelog Polja, Pljevalja, okoline Novog Pazara, Sjenice, Prijepolje i Priboja. Iz okoline Berana doseljenici su bili u selima: Vinčanu, Donjem Konjaru, Srednjem Konjaru, Čifluku, Crkvinu. Iz okoline Bijelog Polja u selima: Mlinu, Vidovratu i Viničinu. Iz okoline Novog Pazara u selima: Ljubinu, Kruši, Strahojadici, Srednjem Konjaru, Čifluku, Čojliji, Gornjem Orizaru, Lažanu, Desovu, Gornjem Žitošu, Vodovratu. Iz okoline Prijepolja doseljenici su bili u selima: Borinu, Čojliji, Srednjem Konjaru, Donjem Konjaru. - Opšir. *Sandžaklije u Makedoniji*, "Preporod", br. 12, Sarajevo 1. mart

1.100 domaćinstava sa oko 9.500 članova, za deset godina taj broj se povećao na 1.500 domaćinstava sa 9000 članova.¹

Dolazak Sandžaklija u Makedoniju započeo je 1953. a najveći broj njih je došao do 1957. godine. Prosječno se godišnje doseljavalo oko 200 porodica.² Sandžaklije su kupovale kuće po naseljima koje su napuštali Turci, koji su prodavali jeftino svoja imanja, često u bescijenje. Bojali han na Bit-pazaru u Skoplju bio je simbol bošnjačkog okupljanja, i upoznavanja sa Turcima, koji su po bagatelnim cijenama nudili svoja imanja širom Makedonije. Bošnjaci su u Skoplju bili mahom koncentrirani u Bošnjačkoj mahali, Bit-pazaru, Karadak mahali, Pajko mahali, Dučandžiku, Tohani. U katastrofalnom zemljotresu koji je u julu 1963. razorio Skoplje, među 1.070 poginulih lica, bilo je i 22 Bošnjaka.³ U selu Kanatlaru, u prilepskom kraju, turska kuća sa tri hektara zemlje prodana je 1955. za 150.000 dinara. U selu Kruši, u okolini Skoplja, jedna turska kuća sa dva hektara zemlje prodana je za 50.000 dinara. Bošnjaci koji su 1957. pristigli u Makedoniju iz okoline Bijelog Polja, govorili su da su se iselili zbog nerodne i sušne godine i savjeta predstavnika vlasti da se iseles u druge krajeve. Nijedno domaćinstvo nije se preselilo bez prethodnog saznanja o oblasti gdje je dolazilo. Naseljavali su se većim dijelom mladi ljudi, dok su rjeđe

1971; J. Trifunovski, *Posleratni sandžački doseljenici u Makedoniji*, Simpozijum "Seoski dani Sretna Vukosavljevića", VII, Prijepolje 1981, 76-77; E. Mušović, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju*, u: *Migracija i Bosna i Hercegovina*, 458-459.

¹ Samo u Skoplju i njegovoj okolini nastanjeno je 412 domaćinstava: Skoplje 200, Donje Konjare 42, Orčanica 34, Batnice 35, Srednje Konjare 30, Čolije 18, Ljuben 15, Kruša 11, Strahojadice 11, Kondevo 8, Čifluk 8, Katlanovo dva. U okolini Velesa nastanjena su 442 domaćinstva: Milin 90, Vinčen 71, Crkvine 61, Vidovrat 50, Gornji Orizari 170. Selo Gornji Orizari imalo je 1971. godine 1.795 stanovnika i tada se tamo 554 stanovnika izjasnilo kao "Turci". Po selima prilepske kotline naseljeno je, po popisu 1971. godine, 251 domaćinstvo: Desovo 70, Ležane 40, Gornje Žitoše 30, Borino 30, Babrešte 30, Kanatlare 21, Jekranov 15, Sadžedov 10, Pištaljčev 15 domaćinstava.

² D. Bubevski, *Migracije na naselenieto vo SR Makedonija - vnatresni i međurepublički tekovi*, Skopje 1990, 409-410.

³ R. Škrijelj, *Bošnjaci rožajskog kraja u Republici Makedoniji*, Rožajski zbornik, br. 10, Rožaje 2001, 170-172. Tada su, između ostalih, poginuli Nezir (16) i Nadira (10) - djeca Delije Košute, doseljenog iz rožajskog sela Crnče.

dolazili starije osobe.¹ U Vodovratu, u veleškom kraju, naseli su se nakratko muhadžiri iz pljevaljskog kraja. Oni su se već 1954. iselili u Tursku.² Bošnjakinje iz Sandžaka, kao i one iz BiH, koje su se udavale za Albance u Makedoniji, brzo su se albanizirale.³

Sandžaklijama koji su u Makedoniji ostali da žive bilo je potrebno dosta vremena da se prilagode na nove klimatske prilike, prisiljeni da rade najteže fizičke i poljoprivredne poslove. Kako se radilo mahom o ljudima sa sela, teško su dolazili do posla, pa su se bavili poljoprivredom. Ženili su se djevojkama iz istog ili drugih doseljeničkih sela. Neki su bili prisiljeni da mijenjaju staništa u potrazi za boljom zemljom. Iz sela Donjeg Konjara, u dolini Pčinje, 1958. je 20 domaćinstava prešlo u selo Batince, blizu Skoplja, i u selo Borino, blizu Prilepa. Iz Srednjeg Konjara neke su porodice prešle u Katlanovo, a neka domaćinstva iz Milina u Čojliju. Prvi stanovnici Srednjeg Konjara bili su Šumani iz Zabrnjice kod Priboja, doseljeni 1954. godine, i Biševci iz Gornjeg Sebečeva, kod Novog Pazara, koji su se doselili 1955. godine. Najviše uspjeha u poljoprivrednom pogledu (duhan) imali su doseljenici u okolini Prilepa, u selima Gornje Žitoše, Desovo, Borino, Debrešte.⁴ Prvi stanovnici Borina, koji su kupili kuće iseljenih Turaka, bili su Bošnjaci iz pribojskog kraja. Najprije su se naselili Huremi iz Mečeljeva Brda (selo Zahvaćenje), Uzunovići iz Miliješi, Gibanice i Četanje, docnije otišli u Sarajevo, i Hodovići. Borino je

¹ Upor. J. Trifunovski, *Posleratni sandžački doseljenici u Makedoniji*, 78-79; K. Hadžić, *Brojnost i rasprostranjenost muslimana u Jugoslaviji*, 123.

² Bile su to porodice Čota i Miraščija iz Boljanića, Karakaša iz Gradca. Opšir. R. Škrijelj, *Neimarstvo na bošnjački način*, "Glas islama", br. 57, Novi Pazar avgust 2001.

³ Opšir. J. Trifunovski, *Bosanke u Makedoniji*, Geografski pregled, XIII, Sarajevo 1970.

⁴ Upor. M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije*, 19; J. Trifunovski, *Posleratni sandžački doseljenici u Makedoniji*, 81. Dr. J. Trifunovski piše da se doseljenici iz Sandžaka u Makedoniji ponegdje nazivaju Bošnjacima: "Donoseći svoje osobine i svoj mentalitet, doseljenici nisu svuda bili "u volji" zatečenim stanovnicima. Budući uz to energični, oni su većinom dosta brzo uspevali. U uređenju kuća, školovanju dece i "snalažljivosti" oni se znatno razlikuju od ostalih... Sandžaklije su zdravi, krepki i plodni dinarci. među sobom se poštuju i gotovo svuda stupaju složno".

veoma pogodno za poljoprivredu, za uzgajanje duhana, žitarica.¹ U selima Desovo i Kanatlarci u Pelagonijskoj kotlini naseljeni su muhadžiri iz prijepoljskog i sjeničkog kraja.²

U oblasti Babune i Topolke, u veleškom kraju, bilo je 1966. godine 389 bošnjačkih porodica, smještenih po selima Crkvino, Gornji Orizar, Slivnik, Otištin i Melnici. U Crkvini su bili rodovi: Šabotići, Prpuzovići, Adilovići, Hajdarpašići, Zverotići, Kalači, Javorovci, Plavci, Turkovići, Hadrovići. Od ukupno 58 domaćinstava, njih 20 je bilo iz Berana, deset iz okoline Novog Pazara, deset iz Tutina, Sjenice osam, Rožaja deset. Jedni su se doseljavali, drugi su se selili. Preko Crkvina se u Tursku iselilo 30 domaćinstava. U Gornjem Orizaru bilo je u istom periodu 160 domaćinstava porijeklom iz sjeničkog kraja (sela: Šare, Kladnica, Medare, Dujke, Trijebine), novopazarskog kraja (sela: Vučja Lokva, Tmava), kao i iz tutinskog kraja (sela: Sebečevo, Paljevo), te po deset porodica iz rožajskog i prijepoljskog kraja. U Slivniku je bilo šest bošnjačkih porodica iz novopazarskog kraja (Kalešići, Lekpeci). U Otištinu su bili Biševci, Faikovići, Mujovići i Murići (po jedno domaćinstvo).³ U Gornjem Orizaru je bilo nekoliko bošnjačkih porodica porijeklom iz Višegrada, u Milinu iz okoline Foče, i u Viničenu iz Gora'da.⁴ Početkom sedamdesetih godina XX stoljeća u selima Batinci i Konjari u okolici Skoplja živjelo je 202 porodice Bošnjaka porijeklom iz pribojskog, tutinskog, rožajskog i bjelopoljskog kraja sa 1.583 člana.⁵

¹ R. Škrijelj, *Neimarstvo na bošnjački način (VII)*, feljton, "Glas Islama", br. 58, Novi Pazar septembar 2001.

² R. Škrijelj, *Neimarstvo na bošnjaški način (IX)*, feljton, "Glas Islama", br. 60, Novi Pazar novembar 2001.

³ J. Trifunovski, "Bošnjaci" u *oblasti Babune i Topolke*, Geografski pregled, X, Sarajevo 1966, 139.

⁴ J. Trifunovski, *Bošnjaci u Makedoniji - prilog proučavanju posleratnih migracija stanovništva u FNRJ*, Geografski pregled, V, Sarajevo 1961, 96.

⁵ Iz *pribojskog kraja*: iz sela Goleša tu su bile dvije porodice Saračevića sa 20 članova, tri porodice Begovića sa 26 članova, te jedna porodica Čehovića sa 10 članova; iz sela Požešmac dvije porodice Hararevića s 10 članova i jedna porodica Mehinagića sa sedam članova; iz sela Potoci jedna porodica Mujevića sa 11 članova; iz sela Miliješi jedna porodica Hrustemovića sa osam članova i dvije porodice Spahića sa 15 članova; iz sela Zabrđe šest porodica Hadžića sa 20 članova. Iz *tutinskog kraja*: iz sela Dolovo bile su tri porodice Čolovića sa 27

Doseljenici u Makedoniji nije izbjegli udarima politike asimilacije i denacionalizacije jer im se, pored potpune slobode vjeroispovijesti, negirao nacionalni identitet. Po popisu iz 1953. kao Muslimani izjasnilo se u Makedoniji 1.591 lice, po popisu iz 1961. godine 3.002, po popisu iz 1971. godine 1.248, po popisu iz 1981. godine 39.513 i po popisu iz 1991. godine 35.256 lica.¹ Neke su se porodice, pak, nakon

članova, jedna porodica Hasića sa sedam članova, dvije porodice Suljića sa 10 članova, dvije porodice Ugljana sa 12 članova, te pet porodica Selmanovića sa 30 članova; iz sela Dobri Dub četiri porodice Tutića sa 40 članova; iz sela Drage tri porodice Redžovića sa 30 članova, tri porodice Pepića sa 30 članova, te četiri porodice Mušina sa 40 članova; iz sela Koniče dvije porodice Halilovića sa 20 članova; iz sela Naboje tri porodice Hasića sa 30 članova, osam porodica Pepića sa 50 članova; iz sela Bukovice četiri porodice Hasića sa 40 članova; iz sela Starčevići 20 porodica Rizvanovića sa 200 članova; iz sela Ribariće 10 porodica Berovića sa 100 članova, dvije porodice Metića sa 10 članova, jedna porodica Kapetanovića sa 10 članova i osam porodica Biševaca sa 40 članova; iz sela Čulije dvije porodice Čolakovića sa 15 članova; iz sela Brđak tri porodice Čosovića sa 30 članova; iz sela Daljevo jedna porodica Zukorlića sa devet članova i jedna porodica Bulića sa šest članova; iz sela Šaronje tri porodice Trtovaca sa 20 članova; iz sela Mojstir dvije porodice Latifovića sa 15 članova; iz sela Oraše dvije porodice Zilkića sa osam članova; iz sela Jelići dvije porodice Ramičevića sa 20 članova; iz sela Kovači dvije porodice Tafilovića sa 15 članova; iz sela Žirče jedna porodica Latifovića sa sedam članova; iz sela Paljevo četiri porodice Suljovića sa 40 članova; iz sela Ervenice tri porodice Lukača sa 15 članova i 10 porodica Drndara sa 50 članova; iz sela Aliverovići dvije porodice Ganevića sa 20 članova; iz sela Đerekare dvije porodice Tahirovića sa 20 članova, tri porodice Ahmetovića sa 30 članova, tri porodice Jašarevića sa 25 članova i dvije porodice Destanovića sa 15 članova. Iz *rožajskog kraja*: iz sela Biševo tri porodice Omerovića sa 30 članova, četiri porodice Mukovića sa 20 članova, četiri porodice Redžovića sa 25 članova, pet porodica Kuća sa 25 članova, dvije porodice Kardovića sa 10 članova i tri porodice Đozovića sa 25 članova; iz sela Besnik bilo je sedam porodica Murića sa 60 članova; iz sela Bač šest porodica Kajevića s 50 članova. Iz *bjelopoljskog kraja*: iz sela Korita pet porodica Mekića sa 50 članova; iz sela Sipanje pet porodica Skoka sa 40 članova - opšir. J. Čolović, *Sandžački muslimani u Makedoniji*, "Zemzem", br. 3-4, Sarajevo 1971.

¹ Po ovom popisu u Bitolju je bilo 1.323 Muslimana, Berovu 77, Brodu 849, Valandovu tri, Vinici 26, Gostivaru 5.403, Debru 3.137, Delčevu 51, Demir Hisaru 2, Kavadarcima 308, Kičevu 2.435, Kočanu 310, Kratovu pet, Krivoj Palanci devet, Kruševu 1840, Kumanovu 377, Negotinu 193, Ohridu 531, Prilepu 3.243, Probištipu 16, Radovišu 17, Resenu 157, Svetom Nikoli 58, Skoplju 13.905 (Gazi Baba 3.144, Karpoš 1.628, Kisela Voda 3.098, Centar 2.845, Čair 3.190), Strugli 383, Tetovu 1.132, Velesu 3.146 i Štipu 390. Opšir. "Vakat", br. 3, Skoplje

nesnalaženja u novoj sredini vratile iz Makedonije u Sandžak ili su se odselile u Bosnu i Hercegovinu. U Novi Pazar se do 1981. vratilo 27 porodica iz Skoplja, Velesa 11, Tetova četiri i iz Štipa 11 porodica.¹ Prema podacima Savjeta za pitanje iseljenika od 1953. do 1957. iselilo se 195.000 lica u Tursku, u najvećem broju iz Makedonije, Kosova, Sandžaka i u manjem dijelu iz Bosne i Hercegovine.²

Masovno iseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka vremenski se poklapalo sa iseljavanjem Goranaca, Torbeša, Turaka i Albanaca iz Makedonije i sa Kosova, zahvaljujući upravo sporazumima iz 1938. i 1953. godine. Petrit Imami navodi da je u vezi sa Albancima još 50-ih godina postojala namjera da se podstakne "proces" međusobnog otuđivanja Albanaca u Jugoslaviji od onih u Albaniji. U socijalističkoj Jugoslaviji sve do 1967. službeni naziv za Albance koji žive u Jugoslaviji bio je Šiptar, dok su se Albancima nazivali stanovnici Albanije.³ Jahja Lluca navodi da je Jugoslavija, radi iseljavanja Albanaca sa Kosova i otkupa njihovih imanja, formirala fond od 3.750.000 dolara, od čega je jedan milion bio namijenjen za otkup zemlje i kuća na teritoriji Peći.⁴ Iseljavanje sa Kosova je naročito uzelo maha nakon zloglasne akcije prikupljanja oružja 1956. godine.⁵ Ove akcije su ostavile teške

mart 1994. 20-21; upor. N. Limanovski, *Etničke karakteristike islamizovanih Makedonaca*, intervju, "NIN", br. 2055, Beograd 20. maj 1990.

¹ Opštinski komitet SKS-Noví Pazar, *Zadaci Saveza komunista u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti*, interni materijal, Novi Pazar februara 1989.

² A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, 177; S. Bandžović, *Seobe Bošnjaka-Muslimana u Tursku*, Mak, br. 4, Novi Pazar 1994, 53-55.

³ "Danas", Beograd 14-15. mart 1998. Lingvista dr. Miloš Moskovljević je u časopisu *Naš jezik* (sv. 5-6, Beograd 1958) "tumačio" da riječi Arbanas, Albanac, Šiptar ne treba smatrati sinonimima, navodeći da je Albanac stanovnik Albanije, Šiptar Jugoslavije, a pod nazivom Arbanas podrazumijevali su se i jedni i drugi. Ovaj lingvista se pritom nije upuštao u to zašto je takvo jezičko "rješenje" bilo namijenjeno samo Albancima, s obzirom da su u Jugoslaviji živjeli i dijelovi drugih naroda, odnosno njihove nacionalne manjine (Mađari, Italijani, Turci, Rumuni, Česi, Bugari).

⁴ J. Lluca, *Shperngulja e Scqiptareve nga Peja*, 54-55.

⁵ Među onima koji su tada napustili Kosovo bio je i Redžo Sadiku, bivši partizanski oficir. U toku akcije organa UDB-e i potrage za oružjem maltretiran je zajedno sa rođacima nekoliko dana. Tada je odlučio da ide. Nije bilo potrebno da bježi. Dovoljno je bilo pronaći dva svjedoka da u Sekretarijatu unutrašnjih poslova u Peći izjave da on klanja u džamiji i da ga proglase Turčinom. Nakon odlaska Sadikua, iz Istoka se odselilo odmah 20 porodica albanske pripadnosti u Zeytinburn u Turskoj - cit. prema: "Vjesnik u srljedu", Zagreb 29. maj 1968.

posljedice po albansko-srpske odnose na Kosovu. Dr. Hakif Bajrami iznosi podatke da se do 1966. u Tursku iselilo 414.500 Albanaca, Bošnjaka i Turaka.¹

Broj etničkih Turaka je 1948.-1961. bilo veoma teško odrediti zbog "namera jednog dela stanovništva muslimanske veroispovesti da se iseli u Tursku". Razlozi njihovog iseljavanja su nalaženi u "rodbinskim vezama i verskim pobudama".² Njihov broj ni u jednom poratnom popisu nije bio tačan jer su se zbog iseljavanja mnogi muslimani različitog etničkog porijekla izjašnjavali kao Turci.³ Od 1953. do 1971. godine, sa 203.936 broj turskog stanovništva se u Jugoslaviji sveo na svega 108.552 stanovnika. Između 1953. i 1961. prosječno se selilo godišnje 9.050 Turaka.⁴ Masovno se iseljavalo 1953.-1960. i albansko stanovništvo iz Makedonije. Proces iseljavanja je bio najizraženiji u bitoljskom, pilepskom i veleškom kraju. Za iseljavanje u Tursku više sklonosti su imali Albanci iz grupe Toska i uopšte Albanci iz gradskih naselja, a manje Albanci iz grupe Gega, kao i oni iz

Redžo Sadiku izjavljuje novinarima: "Neka se dobro zna da mi nismo Turci, niti ćemo ikad biti. Proglasiše nas Turcima kako bismo mogli pobjeći od postupaka kakve su nekad primjenjivali neki organi državne sigurnosti na Kosmetu".

¹ Iseljeno je 1951-1952. godine 37.000 lica; 1953. godine 193.000; 1954. godine 17.500; 1955. godine 51.000; 1956. godine 54.000; 1957. godine 7.710; 1958. godine 41.300; 1959. godine 32.000; 1960. godine 27.880; 1961. godine 31.600; 1962. godine 15.940; 1963. godine 25.720; 1964. godine 21.530; 1965. godine 19.821 lice. B. Cani - C. Mijatović, *Kosmet ili Kosova*, 162. H. Bajrami dalje navodi kako je prema jednom dokumentu koji je sastavljen za potrebe Socijalističkog saveza Kosova (Komisije za iseljenike) od 1912. do 1967. u Tursku iseljeno oko milion Albanaca.

² J. Trifunovski, *Posleratne migracije stanovništva u Narodnoj Republici Makedoniji*, 125.

³ *Demografski razvitak nacionalnosti*, 60.

⁴ Mada se po popisu iz 1971. u Makedoniji 108.552 stanovnika izjasnilo kao Turci, dr. J. Trifunovski smatra da je samo 20 odsto u tome pravih Turaka, a da zapravo 80 odsto čine Albanci, Torbeši, Romi, Bošnjaci i još neki drugi. Upor. J. Trifunovski, *Posleratne migracije stanovništva u Narodnoj Republici Makedoniji*, Zbornik radova, knj. LXXV, Etnografski Institut, knj. 4, Beograd 1962, 121-128; Isti, *Albansko stanovništvo u Makedoniji*, 100-101.

seoskih naselja.¹ Kuće iseljenih Turaka u Skoplju kupovali su mahom Albanci i Bošnjaci iz Sandžaka koji su i sami imali namjeru da se sele u Tursku.² U seoska i gradska naselja, koje je napuštalo tursko stanovništvo, naseljavali su se većinom Makedonci iz planinskih šopskih sela. Oni su samoinicijativno dolazili na jeftino kupljena imanja ili uz pomoć agrarnih vlasti.³ Iseljavanja nisu mimoišla ni preostalo tursko stanovništvo u selima u Kočanskoj kotlini: Vidovište, Zrnovce, Istibanja, Lipeca, Morodvisa, Teranca, Trsina. Džamije koje su ostale iza njih su zapuštene, neke i porušene, dok su neka njihova groblja i preorana.⁴

Tursko stanovništvo se, na primjer, tokom XX stoljeća tri puta masovno selilo iz strumičkog kraja: 1913., 1935. i 1955. godine. Njihovu su zemlju naselili Makedonci - izbjeglice iz Kukuškog kraja u Grčkoj, kao i doseljenici iz susjedne Šopske oblasti. U naseljima Strumičke kotline iza iseljenih Turaka ostali su brojni topografski nazivi: Tašlar, Karatašlar, Kodžabunar, Čairlak, Saraj, Armutlak, Saraj-bele, Bezgeli, Mešelik, Kara-dož, Sačanlak, Kartoprag, Videnlik, Kuzdere itd.⁵ Iza njih su ostala prazna sela u tikveškom Jurukluku,

¹ J. Trifunovski, *Albansko stanovništvo u Makedoniji*, 101.

² K. Hadžić, *Skoplje - kakvog nema*, "Preporod", br. 29, Sarajevo 15. novembar 1971.

³ Interesantni su prikazi turskog stanovništva u Makedoniji po statističkim popisima koje je prikupio i obradio dr. J. Trifunovski zaključno sa onim iz 1971. godine, dok mu je za rezultate popisa tog stanovništva iz 1981. u Republičkom zavodu za statistiku rečeno 1985. "da se ti podaci neće objavljivati". Opšir. J. Trifunovski, *Tursko stanovništvo u SR Makedoniji*, 124-135. Po popisu iz 1994., izvršenom uz pomoć i podršku EU i OEBS-a, u Makedoniji je bilo oko 80.000 Turaka. Oni su u njoj činili oko četiri odsto stanovništva. Torbeša je bilo 16.366, odnosno 0,8 odsto stanovništva. Prema konfesionalnoj strukturi u Makedoniji je bilo 67 odsto stanovništva pravoslavne vjere, 30 odsto islamske, a tri odsto ispovijedalo je druge religije. Prema: *Statistički godišnjak na Republika Makedonija*, Skopje 1996, 88.

⁴ J. Trifunovski, *Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, 126-130.

⁵ J. Trifunovski piše o boravku, u oktobru 1958., u veleškom selu Ivankovcu: "Tamo je celog dana odjekivalo od svirke, pesme i narodnih kola gotovo u svakom sokaku. Svi ljudi bili su u svečanim odelima, spremni za iseljenje u

istočno od Vardara, okolini Strumice, Kočana, Bitolja, Velesa, gdje je sve brzo propadalo: kuće, džamije, tekije i groblja. Atari tih raseljenih juručkih sela: Eniševo, Edikler, Češmedere, Creška, Toplić, Jamulari, Kara Sinanli, Hadži Jusufli, Hadži Hamzali, Hanji Sejdeli i drugih, više se nisu obrađivali. Tu je rasla trava koju su zimi koristile ovce dotjerane sa visokih planina. Prepušteni opštoj nemaru i uništavanju tragova njihove kulture, objekti i sva druga obilježja njihovog postojanja brzo su nestajala. Do juna 1959. iz Makedonije se odselilo i 185 imama.¹

N. Limanovski i S. Dojčinovski locirali su krajem osamdesetih godina niz naselja u Makedoniji u kojima žive "Makedonci muslimani" i to: na području grada Skoplja u pet naselja: "Centar", "Čair", "Gazi Baba", "Karpoš", "Kisela Voda", kao i u selima Kisela Voda, Pagaruša, Dolno Količani, Batinci, Ljubuš, Umovo, Elovo, Cvetovo, Držilovo. U opštini Tetovo: u gradu i u selima Urvič i Jelovjane. U opštini Gostivar: u gradu i u selima Žirovnica, Viduše, Trebište, Velebrdo, Rostuše, janče, Adžievci, Prisojnica i Skudrinje. U opštini Debar: u gradu i u selima Mogorče, Gorno Kosovrasti, Dolno Kosovrasti, Gorenci, Odžovci, Bajramovci, Crnobuci, Balanci, Centar Župa, Broštica, Žitineni, Golem Papradnik, Mal Papradnik, Rajčica, Otišani i Džepište. U opštini Struga: grad i u selima Oktibi, Belica, Podgorci, Labunište, Boroec i Jablanica. U Ohridu žive doseljenici iz sela Struški Drimkol.²

Tursku. Međutim, na njihovim licima izražena je bila duboka tuđa za selom koje ostavljaju. Svirkom i igrom želeli su da pobegnu od mnogo čega u potpunu zaborav- opšir. J. Trifunovski, *Maloazijski stanovnici u Strumičkoj kotlini*, Novopazarski zbornik, br. 16, Novi Pazar 1992, 107.

¹ *Bosanski pogledi*, 16.

² U opštini Bitola su doseljeni "Makedonci muslimani" iz pilepskih sela Lažani, Debrešte, Peštalevo, Dolna Debarska Župa, Jelovsko, Tetovsko. U opštini Veles: u gradu i u selima Sujaklari, Melnica i Gorno Vranovce. Selo Gorno Vranovce je do 1960. imalo oko 3.600 stanovnika. Nakon masovnog iseljavanja u Tursku ovo selo su naselili Albanci iz Suve Reke, Uroševca i Kačanika sa Kosova. U opštini Negotino žive "Makedonci muslimani" iz sela Krivolak, Pepelište, Dubrovo, Bistrenci, Korešnica, Prždevo, Dolni Disan. Manje skupine su poplsane i u opštinama Štip, Berovo, Delčevo, Kočani, Vinica, Kruševo, Kičevo. Opšir. N. Limanovski - S. Dojčinovski, *Nacionalniot identitet*, 27-29.

Bošnjaci koji su iz Jugoslavije, nakon državnog "blagoslova" krenuli ka Turskoj, zvanično kao "Turci", pa su tamo nazivani "Bošnjacima", znaju koliko su zapravo bili podsticani djelotvornošću oprobane "formule" za iseljavanje koja je promovirana još 1937. godine.¹ Opšta zaostalost, nasilja i maltretiranja koja su u doba strahovlade UDB-e izvršena nad njima, kao i strah da će nastradati nakon Brionskog plenuma 1966. godine, još više su uticali na donošenje konačne odluke o iseljavanju.

Novi put

Najodgovorniji državni i politički organi Jugoslavije nisu imali prave podatke o iseljavanju iz zemlje, nego su, kada je razmatrana iseljenička problematika, uvijek govorili o procjenama.² Prema zvaničnim podacima do 1964. godine, preko Makedonije iselilo se sa područja opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin u Tursku 8.876 lica. Kada je 1964. donesen novi *Zakon o državljanstvu* ("Službeni list SFRJ", br. 38/64), nije se više moralo ići preko Makedonije, već se moglo ići direktno u Tursku.³ Po ispunjenju zakonskih uslova, otpust iz jugoslavenskog državljanstva je normiran kao pravo, izuzev ako se radilo o razlozima bezbjednosti i drugim interesima zemlje, ili ako su

¹ Srbija i Albanci. Pregled politike prema Albancima od 1913. do 1945. godine, II, Ljubljana 1989, 68-69.

² K. Spehnik, Večeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, ČSP, br. 3, Zagreb 2000, 570.

³ U članu 13. Osnovnog zakona o jugoslovenskom državljanstvu je stajalo: "Ispis iz jugoslovenskog državljanstva daće se licu koje je podnijelo zahtjev za otpust, a ispunjava sljedeće uslove: 1. da je navršilo 18 godina života; 2. da nema smetnje u pogledu vojne obaveze; 3. da je izmirilo dužne doprinose; 4. da je regulisalo obavezu iz socijalnog osiguranja i radnog odnosa; 5. da je regulisalo imovinsko pravne obaveze iz bračnog odnosa i odnosa roditelja i djece prema licima koja žive u Jugoslaviji; 6. da se protiv njega u Jugoslaviji ne vodi krivični postupak, zbog krivičnog djela koje se goni po službenoj dužnosti ili ako je u Jugoslaviji osuđeno na kaznu zatvora - da je tu kaznu izdržalo; 7. da je primljeno ili da je dokazalo da će biti primljeno u strano državljanstvo".

to nalagali razlozi reciprociteta. Rješenja o otpustu iz državljanstva donosio je neposredno Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove.¹

Lokalni organi vlasti nisu pojavi iseljavanja u početku pridavali većeg značaja, smatrajući da se radi o pojedinačnim slučajevima, da iseljavanje nije poprimilo veće razmjere. Odlazili su i opštinski odbornici.² Pokazalo se da procjene nisu bili ispravne, da je, iseljenički pokret svakodnevno rastao. Bošnjaci - komunisti, kao i oni na političkim položajima, su "nešto iz straha, nešto iz ubedenja" izbjegavali da glasnije postavljaju ova pitanja li da ih pokreću u partijskim organizacijama. Mada se u javnosti o ovome dosta govorilo, o tome se, sve do Brionskog plenuma, mahom ćutalo. Nastala je u novopazarskom, sjeničkom i tutinskom kraju, ponovo velika ponuda kuća, radnji i drugih nepokretnosti po veoma niskim cijenama. U selima je stvorena prava mreža oko mjesnih kancelarija, gdje su dovtljivi pojedinci uzimali velike pare od neukih seljaka radi obezbjeđivanja potrebne dokumentacije za odlazak.

Iseljenici su autobusima iz Novog Pazara odlazili u obližnju Rašku, odakle su željeznicom, preko Niša i Bugarske išli u Tursku: "Svakog jutra se na autobuskoj stanici ponavljala ista slika: lelek i vriska onih koji su odlazili u tuđi svet".³ Iseljavale su se brojne starinske porodice. Ljudi su plaćali po milion i po dinara za prevoz stvari koje su vrijedile jedva pola miliona. Drugi su prodavali svu imovinu bukvalno u bescijenje. "Mnogi se sjećaju povorki iseljenika koje su ličile na sprovod. Bilo je padanja na sred čaršije".⁴ Iseljenici su kupovali stvari koje su u Turskoj mogli brzo i dobro unovčiti: kućne aparate (usisivače, frižidere), s obzirom da su, kao muhadžiri, bili oslobođeni carine. Sa

¹ IAR, SO NP, Knjiga zapisnika sa sednica SO-e Novi Pazar, Sjednica SO Novi Pazar od 24.2.1969, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku uz otpust iz državljanstva, Sekretarijat za unutrašnje poslove SO Novi Pazar, Novi Pazar novembar 1968.

² IAR, SO NP, Knjiga zapisnika sa sednica SO-e Novi Pazar, Sjednica od 11.3.1966.

³ O. Turković, Velika ćuprija, Novi Pazar 1995, 240-241; E. Mušović, Etnički procesi, 113.

⁴ Rad N. Seferović se nalazi u arhivskoj dokumentaciji Muzeja "Ras" u Novom Pazaru.

sobom su nosili više čilima "novih neprostritih duplih venaca i perunika i čeragi, da bi se i sa njima otkinuo koji dinar dok se porodica ne snade, dok se neko ne zaposli i ne počne primati platu".¹ Dolazila su puna kola pratilaca iz sela. Putovalo se vozom iz Raške do Beograda, zatim iz Beograda do Niša i preko Bugarske do Turske. Roba je prevožena kamionima do Raške gdje je utovarana u zakupljene vagonne. Ljudi su se na razne načine dovijali za prevoz jer nije bilo puno autobusa niti autobuskih linija. U porodici koja je ostajala zavladała bi opšta žalost, kao da je neko umro, pa se jedno vrijeme iz nje nije ni izlazilo. U takvu kuću su dolazile komšije i porodični prijatelji pokušavajući da utješe utučenog domaćina.²

Po instrukcijama koje je izdao Republički sekretarijat za unutrašnje poslove SRS (br. 5928/1 od 30. marta 1965. godine) trebalo je da se za prijem, odnosno otpust iz državljanstva, daje konkretan prijedlog od strane opštinskog organa za unutrašnje poslove. Takvih mišljenja je u toku 1966. i 1967. (zaključno sa 30. aprilom) bilo dato za 110 porodica sa 551 članom sa teritorije opštine Novi Pazar, u vezi zahtjeva za otpust iz državljanstva: "Prijedlozi su sadržavali negativna mišljenja, ali se ni jednom predlogu nije udovoljilo, svi su rešeni po zahtevu stranaka". Izlazeći na ovakav način "u susret" zahtjevima za iseljavanjem, "viši" državni organi su formalno ispunjavali želje potencijalnih iseljenika, vodeni svojom logikom i interesima.

1 H. Derdemez, *Derdemezi i prijatelji*, 54.
2 M. Baltić, *Duvarine*, 160.

T. C.
BEOGRAD BÜYÜK ELÇİLİĞİ
Konsulluk Şubesi
Pobudnik broja: N. 2

Glasnik Ministarstva
28. Mart 1967

Ref. no. _____

Lista no. broja: 432/1

Musa Numan

Turkiyede oturubak. Hollanda 40-yaz

sil ve (1/4) bakiñi sila afdahatlar urubak gıymas shah Turkiyeye qutubak istahatlar.

Vasitahatla hatirahatlarim ila:

1-Turkiye konsulluklar.

2-Sizle yazı Turkiyeye qutubak sila afdahatlar urubak gıymas shah Konsulluk Şubesi'ne gıymak, Mahallir.

Harahatlarde qutubaklar sila hatirahatlar qutubaklar:

1-Siz mahallahatlar.

2-Liyas hatirahatlar.

3-Rizali hatirahatlar.

4-Ahmetahatlar, yazı deqim, erimaz, ispanca yazı sila hatirahatlar urubak, hatirahatlar sila hatirahatlar.

Yakarida gıymaklar qutubak ve vasitahatlar hatirahatlar qutubaklar sila hatirahatlar urubak hatirahatlar hatirahatlar, gıymas hatirahatlar urubaklar.

Qay ve ispatlar, pazır ve razır hatirahatlar hatirahatlar. hatirahatlar sila hatirahatlar urubak hatirahatlar.

Sahabatlar sila hatirahatlar.

De hi regulisali vaas pitanje iseljenja prema prve izlozenom, izvolite se obratiti u četvrtak 28. marta 1967 god.

Konsulluk İdarisi Türkiye Menzar

Glasnik Ministarstva
28. Mart 1967

Ref. no. "y"

to gıymak

TURSKA AMBASADA
BEOGRAD
Broj 659/321

Beograd, 28. Marta 1967

UVERENJE

Konsulluk Odienaje Turke Ambasadde u Beogradu ovim potvrđuje, da je Turaka Vlast odobrila ulazak u Turaku licima, čija su imena, adresata i adresa dokaz uzamavati, i da će ista biti primljena u Turaku državljanstva.

Mehmetli
Konsulluk Odienaje

İNCİSİ

- 3) Sevril Sinanovib hatirahatlar hatirahatlar urubak turake
- 3) "ajruha" hatirahatlar hatirahatlar urubak Sehit Sinanovib
- 3) Verdija hatirahatlar hatirahatlar urubak
- 4) Yamber hatirahatlar hatirahatlar urubak

Adresat: Sjenicov, Dašica Trikovika 7.

Lista No. 433/1-II-

Prilog: Dokumenti neophodni za iseljenje

PODACI

o iseljenim licima u Tursku po otpustu iz jugoslavenskog državljanstva od 1945. do 30. aprila 1967. sa područja opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin.¹

Teritorija	NOVI PAZAR		Sjenica		Tutin		Ukupno dobilo otpust od slobod do zaključno sa 30.IV 1967.
	Zaključno sa 1964.	Dobilo otpust 1965. i 66. g. zaključno sa 30.IV 1967.	Zaključno sa 1964.	Dobilo otpust 1965. i 66. g. zaključno sa 30.IV 1967.	Zaključno sa 1964.	Dobilo otpust 1965. i 66. g. zaključno sa 30.IV 1967.	
	Broj porod.	Broj čl. domać.	Broj porod.	Br. čl. domać.	Broj porod.	Br. čl. domać.	
Opština Novi Pazar	435	2.693	356	2.164	791	4.857	
UKUPNO							
Novi Pazar	261	1.368	109	655	370	2.023	
MK Rajšćinoviće	79	675	79	486	158	1.131	
MK Mur	11	92	34	176	45	268	
MK Odojeviće	3	23	2	8	5	31	
MK Trnava	23	174	27	174	50	348	
MK Bele Vode	26	179	16	101	42	280	
MK Lukare	12	49	36	325	68	374	
MK Sopoćani	5	46	20	139	25	185	
MK Vučiniće	2	16	-	-	2	16	
MK Šitare	7	41	5	30	12	71	
MK Postenje	3	14	8	70	11	84	
MK Deževa	3	16	-	-	3	16	

SIJENICA

Opština Sjenica						
UKUPNO	166	1.023	98	598	264	1.792
MK Vapa	9	97	2	20	11	117
MK Ugao	21	134	30	164	51	298
MK D Poljana	45	336	17	94	62	460
MK Kladnica	6	38	4	20	10	58
MK Bare	1	5	1	4	2	9
MK Gonje	1	6	1	10	2	16
MK Trjebine	5	46	8	56	13	102
MK Ražđaginja	6	43	16	115	22	156
Sjenica	72	468	19	106	91	574

TUTIN

Opština Tutin						
UKUPNO	171	1.023	205	1.419	376	2.667
Tutin	12	83	30	208	42	291

¹ IAR, Fond arhive Opštinskog komiteta Saveza komunista (dalje: OK SK) Novi Pazar.

Delimeđe	33	254	45	303	78	557
Ribarice	24	182	31	189	55	371
Crkvine	9	55	11	88	20	143
Ljeskova	60	415	29	164	89	579
Mojstir	12	103	21	155	33	258
Draga	11	57	-	-	11	57
Detane	10	99	38	312	48	411

UKUPNO SVE TRI OPŠTINE

Novi Pazar, Sjenica i Tutin	722	5.144	659	4.172	1.431	9.316
-----------------------------	-----	-------	-----	-------	-------	-------

Zahtjevi za rješavanje kod organa ove tri opštine ili kod viših organa:

Novi Pazar	15 domaćinstava	sa 75 članova
Sjenica	9 domaćinstava	sa 78 članova
Tutin	13 domaćinstava	sa 60 članova
Ukupno podnijetih zahtjeva	37 domaćinstava	sa 213 članova

Imovina i druga struktura odseljenih porodica i njihovih članova sa teritorije Novi Pazar, Sjenica i Tutin 1965-1966. zaključno sa 30. aprilom 1967. godine:

Struktura	Novi Pazar		Sjenica		Tutin		Ukupno	
	Broj	Porod Član	Broj	Porod Član	Broj	Porod Član	Broj	Porod Član
Kat. dohod. preko 200.000	17	147	16	115	16	199	49	461
Od 100 do 200.000.	43	295	23	167	56	434	122	896
Do 100.000	97	562	28	155	86	517	211	1.234
Bez imovine kat. doh.	199	1.160	31	152	47	269	277	1.581
Teški uslovi za život: nema vode, put i struju	138	826	83	500	183	1.247	404	2.573
Tražilo posao, bilo na evidenciji	27	155	20	121	14	103	61	379
Iz radnog odnosa	102	607	17	68	32	221	151	896
Penzionera	8	45	-	-	2	22	10	67
Dijeljenje porodice	57	378	63	315	89	680	209	1.373

Novi egzodus Bošnjaka nije izazivao veću pozornost, ni na lokalnom, ali ni na republičkom novou, niti je uticao na svestranije razmatranje motiva koji su vodili ka daljem iseljavanju iz dijela sandžačkih opština. Mnogim porodicama zametnuo se potpuno trag kao

da nikada nisu ni postojale. Brojno je stanovništvo otišlo put Turske iz beranske opštine.¹ Iz sela *Tuzinja* na Peštarskoj visoravni otišlo je 23 porodice sa 165 članova.² Iz Mjesne zajednice *Suhi Do* u tutinskoj

1 Iz Gornjeg Bihora, su se 1913.-1914. iz sela *Bor* iselile porodice Hadrović Naila, Haka, Rizva, Meše, Osmana, Bajrama, Ibri, Hadra, Vejsela, Hasana, Sinana, Huse, Kadrije, Murata, Suke, Omera, Mehmeda, Huseina, Hamida, Haska, Paše, Derviša, Šefta, Mehović Murata, Osmana, Avdula, Neka, Nedžiba, Džafera, Ragipa, Ujkana, Jakupa, Vjesela, Halita, Zahita, Nazifa i Arslana, Haka (1920) Đule, Hašima (1925) i Ruša (1930). Iz *Kruščice* porodice Ličina Hamida, Haska, Saka, Hafiza, Haćima, Jupa, Zumbera, Umera, Džanka, Bećira, Ajdina, Jašara, Aljka, Ibrahima, Džafera, Isaha, Aziza, Ibri, Smaje, Naha, Huseina, Šefke, Ise, Daša, Smaila, Hadre, Sejda, Rizvana, Muslima, Pajaza, Hajradina, Tahira i Mahita. Iz *Vrševa*: Hajdarpašić Dana (1936), Hajdarpašić Meha (1954). Osmana, Naila, Bajrama, Džeka, Kasuma, Muharema, Sulejmana, Arslana, Zverotić Šema, Sallha, Ramiza, Zenuna, Čamila, Arifa, Javorovac Sajka, Šabana, Kadrije, Avdije, Saita, Malića i Smaila. Iz *Lagatora*: Ramčillović Mule, Zaima, Šabana, Mahmuta, Rahmana, Mehmeda, Avdije (1913), Ljutvije, Memiša (1913), Emsira, Latifa (1928), Sada (1962), Avdije (1962), Selima (1913), Šerifa, Malić Miralema, Ruđovac Colja, Latić Umera, Ibrahima i Suka. Iz *Radmanaca*: Ličina Sada, Naka, Duka, Šabana, Biša, Rastoder Mehe, Tahira, Kožar Tala, Kožar Bajrama, Iljaza, Kršić Tahira i Halita. Iz *Dobrodola* porodice Šabotić Bahtijara, Zike, Zene, Bahte, Sefadila, Safeta, Rizaha, Muharema, Velije, Džanke i Rašida. Iz *Petnice*: Muratović Aziza, Šeće, Džafera, Beća, Bajrama, Spahe, Delije, Malića, Halila, Tahira i Murata. Iz *Vrbice*: Agović Zaima, Cikotić Avdula, Čeman Ujkana (1913), Čeman Selmana (1960), Taraniš Bahtijara, Adila, Selima (1958), Hadrović Saita (1934). Iz *Godočelja*: Kočan Ismeta, Mule, Hakija, Adema, Smaila, Hamdije, Nuhe (1960). Iz *Savinog Bora*: Rastoder Čazima, Hajriza, Vejsela, Baše, Sinana, Paša, Avdije. Iz *Kalice*: Osmanović Bejte, Zaima, Suka, Jusufa, Mehmeda, Mete. Iz *Tucanja*: Šabotić Rame (1934), Deste (1934), Ahme (1934), Smaila (1934), Sejde (1968) i Šeće (1968). Iz *Murovaca*: Škrijelj Muja, Reha i Ragipa. Iz *Dašće Rijeke*: Škrijelj Hasima, Avdije i Smaje. Iz *Javorovine* Škrijelj Redžepa. Iz *Trpeza* porodica Talević Bahte (1934) – prema: S. Adrović, *Gornji Bihor*, 39-40.

² To su bile porodice Kurtanović Rasima (pet članova), Kurtanović Hivze (četiri), Kurtanović Idriza (četiri), Kurtanović Omera (pet), Kurtanović Beće (osam), Kurtanović Redžepa (sedam), Kurtanović Huse (šest), Kurtanović Sadika (šest), Kurtanović Abaza (šest), Kurtanović Šerifa (četiri), Kurtanović Hamde (osam), Kurtanović Hafiza (devet), Kurtanović Halila (deset), Kurtanović Hazira (deset), Kurtanović Nauma (deset), Kurtanović Haze (osam), Kurtanović Zulle (tri), Kurtanović Šemse (tri), Batkić Orle (šest), Bogučanin Raifa (šest), Bogučanin Nazima (petnaest), "da, 165 njih je napustilo svoju domovinu, svoj kraj, svoje domove, svoj narod, braću svoju, i otišli u tuđu zemlju, među tuđi nepoznati

opštini, kojoj pripadaju sela *Suhi Do*, *Boroštica* i *Derekare*, od 1950. do 1970. iseljeno je 221 lice, odnosno 28 domaćinstava. Među njima je bilo i onih koji su se, na putu za Tursku, zadržali i nastavili da žive u Makedoniji. Tamo su ostale da žive porodice Hadžibulića, Šmakovića, Alibašića i Čorovića. Iz suhodolske opštine je iseljeno 15 porodica Kolića. U Tursku se iz *Derekara* iselilo dvije porodice Jašarevića, devet porodica Tahirovića, po jedna Kurtovića, Destanovića, Mujovića i Halilovića. One su se mahom naselili u Kučuk keju i Bešjuzevleru, zatim Pendiku, Bursi, Adapazaru i Izmiru.¹ Iz Mitrove, iz tutinske opštine, iselilo se 14 porodica sa oko 60 članova. Iselile su se porodice Šemse, Halke, Deste, Muharema, Šaćira, Ferhata, Redžepa i Ibrahima Ademovića i Šerifa Hadžića.²

Veliki broj porodica iselio se i iz sela novopazarskog kraja. Neka sela Mjesne kancelarije Mur (*Oholje*, *Zaguljača*) su zbog iseljavanja bila prepolovljena.³ Iseljavanje je zahvatilo brojna sela.⁴ F. Sebečevac

narod, u tuđe domove" – nav. prema: S. Kurtanović, *Pešter - juče i danas*, "Preporod", br. 37, Sarajevo, 15. mart 1972.

1 E. Mušović, *Stanovništvo MZ Suvi Do*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 205, 213-214; V. Popović, *Rodoslov suvodolskih Popovića*, 195.

2 M. Bačevac, nav. djelo, 463.

3 E. Mušović, *Demografske karakteristike prigradskih i drugih sela u okolini Novog Pazara*, 488.

4 Iz *Bajevice* su se, između ostalih, iselili Žirčani, iz *Goloderice* Paućinci, iz *Banovice* Kučevići (2 porodice), Ljajčići (2), Honići (2), iz *Banje* Suhodolci, iz *Bijelih Voda* Lajčići (13), Đukići, Softići (3), iz *Čebinaca* Griševići i Ljajčići, iz *Bobovika* Kurtanovići, iz *Brđana* Fazlići (9), iz *Vareva* Hamzići i Murići, iz *Vevera* Biševci (6) i Čekovići, iz *Velikog Lukara* Plojovići, iz *Vojnića* Vrućani (4), Grahovci (2), Dupljaci (2), Numanovići (2), Latifovići (3), Ramadanovići (2), Škrijelji (2) i Šušterci (2). Iz sela *Vražogrnji* iselili su se u Tursku Vejselovići (3), Dolovci, Kožari, Mavrići, Hajrovići i Hasanovići. Iz sela *Vrbasići* iselili su se Bahtijarevići, Grljevići i Salkovići (4), iz *Vučje* Lokve Ibrovići (3), Mehovići (3) i Sejđovići (3). Iz *Gornjeg Sebečeva* Ganići (4) i Novalići. Iz sela *Goševa* su se iselile porodice Bejtovića, Dupljaka (2), Zečovića (5), Islamovića, Kašovića i Plojovića (2). Iz *Graba* se iselilo šest porodica Gudževića. Iz *Dojevića* su se iselili Adilovići, Kolići, Pepići (3), Ukići (4) i Hakići (2), iz *Donjeg Sebečeva* Brunčevići i Hamzaglići, iz *Žiračkog Dolca* Žirčani, iz *Zaguljače* Biševci, Kačari, Murići (6), Pejići (7) i Čadevci (3). Iz *Ivanče* su se iselili Adilovići, Društinci (2), Čupljani, Puljići (3) i Hodovići (3), iz *Janičara*

je uspio da studioznom, požrtvovanim radom prikupi podatke i o dijelu onih koji su otišli iz dugopoljskog kraja nakon 1945. godine.¹ Na

Tahirovići (5), Hajrovići (2), Biševci (5), Beširovići (7), Jahovići (3), iz Janče Paljevići (3), Bihorci (4), Gegići (3), Griševići (10). Iz sela Jošanice iselile su se porodice Ibrahimovića (2), Islamovića, Sadikovića, iz Koznika porodica Šabanović, iz Kominja Džanković, iz Koškova Mušići (4), iz Kruševa Arslanović (2), Bećirovići (2), Jahovići (3), Mešići (3), Redžovići (3), Sejfovići, Hajdarevići, Halitovići, Šaćirovići. Iz Krča su odseljeni Murići (7), iz Kulina Islamovići, iz Leča Alibašići (3), Omerovići (3), Plenibabe (3) i Trebinjci. Iz Brežde su otišli Mujovići, iz Lukocrljeva Alijagići i Mumđžići (3), iz Malog Lukara Saračevići, iz Maljevaca Islamovići, Muratovići (2), Fetahovići (4), iz Mura Alijići, Bajrovići i Ramovići. Iz Murovaca su se iselile porodice Zekovića i Mujkovića, iz Muhova Mušići (5) i Granice, iz Niša Bećovići. Iz sela Oholja su otišle porodice Dazdarevića, Buzgovića i Spahovića, iz Paratova porodice Brahića (2), Ibrahimovića (2), Mašovića (2), Mehmedovića, Murića, Hajrovića (2), Dupljaci (8), Pejići (5), Hajrušići (3), Crnišani (2), iz Pobrdra su se iselili Delići (4), Dupljaci (8), Pejići (5), Hajrušići (3), Crnišani (2), Crnovršani (4), Curići (3), iz Podbijelja Beganovići (3), Islamovići (3), Palamari i Redžovići. Iz Požege Društinci (5), Kačari (4), Korićani (2), Rašljani (13), Curići (5), Džankovići (2). Iz sela Poljice su se iselili Šahovići (11), Granice (2), iz Prčenovce Batkići (3), iz Rajčinovića Društinci (2), Kolašinci, Muhadžeri i Škrijelji, iz Popića Pljakići, Rebronje (7) i Fakovići (2). Iz Roginja su se iselili Dazdarevići (2), Mekići (2), Petlače (3), Osmanovići (2) i Džakovci (7), iz Grančara Petlače i Ramovići. Iz Selakovca Đerleci (2), Ujkanovići (4), iz Sitnića Koce (10) i Hasanovići (6), iz Slatine Husovići, iz Suhe Čuprije Nicevići (2), Hanuše (4), Đerleci (2), iz Trnave (rajčinovačke) Brnićani (3), Gudževići (4), Mavrići (2) i Martinovići. Iz sela Trnava (Rogozna) Kapetanovići, Salemovići (3), Fazlagići (8), Čustovići (5), Čadevići i Čuburi. Iz Drenjaka Kolašinci (3) i Fazlagići (3). Iz Hotkova Maličevići, Ramovići i Rugovci (4). Iz Cvijetnja Ibrahimovići, iz Crnoče Grahovci (3) i Maljanovići, iz Kacelja Avdulovići, iz Čašić Dolca Bećovići (2), Mehmedovići (2), iz Šavca Alići (5), iz Šutenovca Jusufovići, Kačapori (5), Kukići, Preševići (3), Smakići (2), Džudževići (2) i Škrijelji. Ovo su samo neke od porodica koje su napustile svoja sela i otišle u Tursku - prema knjizi F. Sebečevca i S. Šaćirovića, *Naselja novopazarskog kraja*.

¹ Iz sela Draževići otišle su mnogočlane porodice Kamberovića, Mujkovića, Mujovića, Musića i Smajovića. Iz Duge Poljane su otišle porodice Bešića, Eminovića, Ljajića, Osmanovića, Ugljića. Iz Žabrena porodice Gicića, Idrizovića, Kučevića, Ljajića, Ragipovića. Iz Žitnića porodice Bronja, Delevića, Muratovića, Nuhovića, Husovića, Fijuljanina. Iz Kamešnice porodice Aljovića, Nuhovića, Omerovića, Paljevića, Džankovića, Šabanovića. Iz Šara porodice Ajdinovića, Arslanovića, Bašovića, Bogučanina, Demirovića, Zahovića, Lekpeka, Nailovića, Nuševića. Najviše iseljenih porodica bilo je iz Draževića - 56, iz Šara 46 i 37 iz Žabrena - prema: F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, 120-122.

nesreći onih koji su se selili drugi su sticali bogatstva, jeftino kupujući njihove kuće i imovinu. Neki kažu da se za par peštarskih volova u Novom Pazaru mogla kupiti kuća.¹ Za pripremu i kompletiranje dokumentacije za iseljavanje trebalo je, ukoliko se taj posao prepusti "stručnjacima", obezbijediti nekoliko desetina hiljada dinara, što je bila velika suma, s obzirom da je prosječna radnička plata bila svega nekoliko hiljada dinara. Da bi se dobila "vasika" - dozvola turskih vlasti za useljavanje, a dobijala se preko turske ambasade u Beogradu, trebalo je da se dokaže pripadnost turskoj narodnosti, što se, kao što je navedeno, iskazivalo poznavanjem desetak turskih riječi.² Pojedinci su, poput izvjesnog Pere Mastilovića, službenika u turskoj ambasadi, iseljenicima prodavali "vasike", po astronomskim cijenama.³ "Vasike" su jedno vrijeme prodavane kao gotovi, ovjereni formulari pa ih je mogao kupiti ko god je htio. U Novom Pazaru su 1966. prodavale "vasike Perovače" po cijeni od 100.000 dinara. Neki su budućim iseljenicima jednostavno mijenjali dinare za falsificirane turske lire, kao izvjesni Mula Sefo u Novom Pazaru, koje su ove jadnike odvodile direktno u turske zatvore. Porijeklo falsificiranog novca ostalo je nerazjašnjeno, kao što je ostalo misteriozno ko je sve učestvovao u ovom nečasnom poslu.⁴

Iz jedne su neizvjesnosti mnogobrojne porodice išle u drugu. Turska je opet, silom prilika, u nepostojanju druge alternative, postala "obećana zemlja" iz koje su mnogi bili prisiljeni da odmah po dolasku, nakon privremenog i osnovnog zbrinjavanja svojih porodica, krenu u evropske zemlje u potrazi za zaradom ili da se prepuste mukotrpnom

¹ I. Havić, *Muhadžeri. Kako je počelo*, feljton, "Sandžak", br. 5, Sarajevo 1990.

² M. Lutovac, *Etničke promene*, 222; E. Mušović, *Etnički procesi*, 112.

³ Opšir. S. Bandžović, *Poslijeratno iseljavanje sandžačkih Muslimana*, feljton, "Oslobođenje", Sarajevo mart 1991; Kao jedan od učesnika u pribavljanju "vasika" pominje se i izvjesni Rušo Prngelj - prema: "Has", br. 73, Novi Pazar 5. april 1999.

⁴ Pera Mastilović je zbog ovakvog "posla" u Okružnom sudu u Novom Pazaru bio osuđen 1967. na sedam godina strogog zatvora. Upor. E. Mušović, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju*, 456-457.

preživljavanju od prvih dana u novoj domovini.¹ Koliko se Bošnjaka iz Sandžaka u poratnom periodu iselilo teško je precizno odgonetnuti. Neki podaci govore o 36.000, a drugi o znatno većem broju.² O tome se dugo nije vodilo računa jer je proces tekao kontinuirano, bez vidljivih naznaka da će brzo prestati. Prema pisanju štampe iz 1968. godine, samo iz Novog Pazara između 1954. i 1965. iseljeno je 722 porodice sa 5.916 članova, a od 1964. do 1968. još 914 porodica sa 6.166 članova, ili ukupno 1.816 porodica sa 12.212 članova.³ Po nekim statističkim podacima, iz tutinskog kraja, koji je bio i ostao pojam zaostalosti, od 1945. do sredine 1965. iseljeno je, u razne krajeve, 1.513 porodica sa 9.997 članova, od čega 1.211 muslimanskih sa 8.545 članova i 302 srpske porodice sa 1.452 člana.⁴ Zaim Azemović ustvrđuje da je iz rožajske opštine od 1945. do 1968. iseljena u Tursku 331 porodica sa 2.795 članova.⁵ Pokret za iseljavanjem bio je znatan. Iz nekih sela se iselila i polovina stanovništva. To se nije odmah uočavalo u velikoj mjeri zbog znatnog priraštaja i brzog naseljavanja iz drugih priplaninskih sela.⁶

Odnos vlasti prema iseljavanju

O tabuiziranom pitanju egzodusa Bošnjaka iz Sandžaka dugo se ćutalo, minimiziralo ili se ono ignorantski zaobilazilo.⁷ Odlazak stanovništva u Tursku smanjivao je i brige lokalnih organa vlasti oko upošljavanja velikog viška radne snage, rješavanja nagomilanih socijalnih problema. Prema raspoloživim podacima Opštinskog komiteta SKS u Novom Pazaru, do 15. novembra 1965. sa područja

¹ S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka-Muslimana iz BiH i Sandžaka u Tursku*, 170-171; R. Crnišanić, *Priče iz Tijesne čaršije*, 60-61.

² "Naši dani", br. 991, Sarajevo 13. april 1990; "Oslobođenje", Sarajevo 21. oktobar 1991.

³ "Politika", Beograd 17. mart 1968.

⁴ "Politikin svet", br. 205, Beograd 21. februar-6. mart 1990.

⁵ Z. Azemović, *Selo Bukovica kod Rožaja*, Rožaje (bez godine izdanja), 37.

Samo iz sela Bukovica iseljeno je 30 porodica sa 270 članova.

⁶ M. Lutovac, *Etničke promene*, 222.

⁷ Upor. "Politika", Beograd 27. oktobar 1991.

opština Novi Pazar, Tutin i Sjenica pripremalo se za iseljavanje u Tursku 1.985 punoljetnih građana, uz napomenu da je sa ovog područja ranije iseljeno u Makedoniju 2.085 građana koji su se također namjeravali iseliti u Tursku. Od ukupno 1.985 lica koja su se pripremali za iseljavanje iz navedene tri opštine, u Novom Pazaru je bilo ukupno 92 porodice sa 583 člana: saveznim organima je bilo poslato na rješavanje 42 porodična predmeta sa 320 članova domaćinstva; kod opštinskih organa nalazila su se 33 porodična predmeta sa 267 članova domaćinstva; otpušteno je iz državljanstva 17 porodica sa 127 članova domaćinstva. Prema raspoloživim podacima, najviše porodica se selilo iz seoskih naselja: Trnava 20 porodica sa 132 člana domaćinstva; Lukare 10 porodica sa 58 članova domaćinstva; Mur 10 porodica sa 54 člana domaćinstva; Sebečevo 20 porodica sa 123 člana domaćinstva i Novi Pazar 35 porodica sa 216 članova domaćinstva. Struktura ovih porodica prema posjedima poljoprivrednih površina izgledalo je ovako: sa posjedom do jednog hektara bilo je 62 porodice, od 1-3 ha 60, od 3-5 ha 25, od 5-10 ha 39 i preko 10 ha 15 porodica. Od ukupnog broja stanovnika koji su se prijavili za iseljavanje u ovom kraju bilo je njih 109 u radnom odnosu. Broj lica koja su bila u evidenciji Zavoda za zapošljavanje je opadao mnogo više u odnosu na broj onih koji su zasnivali radni odnos.¹

U Sjenici se za iseljavanje pripremalo 14 porodica sa 68 članova domaćinstva: saveznim organima su bila poslata na rješavanje dva porodična predmeta sa šest članova domaćinstva; kod opštinskih organa nalazilo se 10 porodičnih predmeta sa 57 članova domaćinstva; otpušteno je iz državljanstva tri porodice sa 14 članova domaćinstva. U Tutinu se 41 porodica sa 298 članova pripremala za iseljavanje: saveznim organima je bilo poslato na rješavanje 23 porodična predmeta sa 177 članova domaćinstva; kod opštinskih organa nalazilo se 18 porodičnih predmeta sa 121 članom domaćinstva, dok otpuštenih iz državljanstva nije bilo.² Iz tutinske opštine se 1965. iselilo 104

¹ Opštinski komitet SKS Novi Pazar, *Informacija o pripremi i zahtevu muslimanskog življa za iseljenje u Tursku*, Novi Pazar 25.11.1965, kopija.

² Opštinski komitet SKS Novi Pazar, *Informacija o pripremi i zahtevu muslimanskog življa za iseljenje u Tursku*, Novi Pazar 25.11.1965. U informaciji dalje stoji: "Ovo stanje svakim danom se menja zbog prijavljivanja novih, a sem toga nemoguće je utvrditi stvarno stanje onih koji hoće ili žele da se isele i